

BAKİ UNİVERSİTETİNİN XƏBƏRLƏRİ

ВЕСТНИК
БАКИНСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

NEWS
OF BAKU UNIVERSITY

HUMANİTAR
elmlər seriyası

серия
ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

series of
HUMANITARIAN SCIENCES

№ 2
2019

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

UOT.82.0; 82.09

MÜASİR AZƏRBAYCAN POEZİYASINDA «DƏDƏ QORQUD»
OBRAZ VƏ MOTİVLƏRİ ƏSASINDA POEMALAR

Y.N.İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti

yegane-n@mail.ru

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan şeirinə təsirinin öyrənilməsində «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazılmış poemalar xüsusi yer tutur. Azərbaycan poeziyasında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri ilə bağlı poemaları iki qismə ayırmaq mümkündür:

Birincisi, eposla qismən (müəyyən elementlərlə) bağlı olan poemalar.

İkincisi, «Dədə Qorqud» motivləri üstündə yazılmış poemalar.

Birinci qismə aid poemalara çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür. Bu əsərlər birbaşa «Dədə Qorqud» motivləri ilə əlaqədar deyildir. Həmin poemaların əksəriyyətində Dədə Qorqud obrazına, eposun digər qəhrəmanlarına, «Dədə Qorqud» deyimlərinə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə fraqmentar şəkildə (yəni yeri gəldikcə) rast gəlinir. Ümumiyyətlə, şairlərimiz, xüsusilə öz lirik qəhrəmanlarını tərənnüm edərkən igidlik simvolu kimi Salur Qazan, Beyrək, Qaraca Çoban kimi qəhrəmanların adlarına, eləcə də müdriklik simvolu kimi Dədə Qorqud adına tez-tez müraciət etmişlər. Lakin belə məqamlara əsaslanıb, həmin poemaları «Dədə Qorqud» mövzusunda yazılmış əsərlər hesab etmək olmaz.

İkinci qismə aid poemalara gəldikdə bunlar, əsasən, N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, T.Elçin, R.Təhməzoğlu və s. kimi sənətkarların yaradıcılığını əhatə edir. Bu sənətkarların yazdığı poemalarda «Dədə Qorqud» eposunun obraz və ideyalarının müxtəlif bədii məzmun və formalarda təsviri ilə qarşılaşırıq.

Açar sözlər: «Kitabi-Dədə Qorqud», dastan, poema, Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, qorqudşünaslıq, epos, araşdırıcı alimlər

«Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir Azərbaycan şeirinə təsirinin öyrənilməsində «Dədə Qorqud» motivləri əsasında yazılmış poemalar xüsusi yer tutur. Burada diqqəti cəlb edən mühüm bir nəzəri məsələ vardır. Bu, təkcə poeziyada deyil, ümumiyyətlə, müasir ədəbiyyatda «Dədə Qorqud» mövzusunun kiçik janrlardan böyük janrlara doğru inkişafı məsələsidir. Biz eyni prosesi «Dədə Qorqud» mövzusunda nəsrin inkişaf tarixini izləyərkən də müşahidə etdik. M.Rzaquluzadə yaradıcılığında silsilə hekayələri özündə birləşdirən povestlərdən başlanan «Qorqud» nəsrə Ə.Muğanlının və Anarın yaradıcılığında irihəcmli povestə, kinodastana çevrildi, K.Abdullanın yaradıcılığında isə epik

növün janr zirvəsinə - roman səviyyəsinə qalxdı. Eyni proses şeir sahəsində də müşahidə olunur. «Dədə Qorqud» notları müasir poeziyada kiçik şeirlər səviyyəsində ifadə olunmaqla qalmayıb, lirik növün də zirvəsinə - poema janrı səviyyəsinə qalxmışdır. Eyni prosesi «Dədə Qorqud» dramaturgiyası haqqında da demək olar. «Dədə Qorqud» motivləri əsasında dram növünün müxtəlif janrlarında kifayət sayda irihəcmli əsərlər yazılmış və tamaşaya qoyulmuşdur. Beləliklə, bədii düşüncənin bütün növlərində eyni prosesi - «Dədə Qorqud» motivlərinin kiçik janrlara sığmayıb, qlobal janrlara, monumental formalara doğru inkişaf dinamikasını müşahidə edirik. Bəs bunun səbəbi nədir? Yaxud bu məsələyə diqqət vermək nə dərəcədə lazımdır?

Əvvəlcə sonuncu sualdan başlamaq məqsəduyğundur. «Kitabi-Dədə Qorqud» müasir Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılmış, çağdaş bədii düşüncənin dərinliklərinə nüfuz etmiş nəhəng mədəniyyət hadisəsidir. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatını onsuz təsvir etmək mümkün deyildir. Bu ədəbiyyatı yaradan ən nəhəng simaların (yazıçı və şairlərin) əksəriyyəti «Dədə Qorqud»-a köklənərək nə işə yazmış, yaxud öz əsərlərində bədii fiqurlar kimi onun obrazlar sistemindən istifadə etmişlər. «Dədə Qorqud» motivləri müasir Azərbaycan ədəbiyyatı ilə qoşa addımlamaqla yanaşı, onun inkişaf dinamikasına mütəmadi şəkildə təsir etmişdir. Bu yöndən yanaşdıqda ədəbiyyatımızda «Dədə Qorqud» motivlərinin kiçik janrlar və formalardan qlobal-monumental janr və formalara doğru sürətkin inkişafı diqqət tələb edən ciddi məsələdir.

İkinci sual isə birbaşa janr problemi ilə bağlıdır. Burada üç nəhəng janr hadisəsinin - eposun, romanın və poemanın əlaqələri diqqəti cəlb edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanı monumental folklor abidəsidir. Dastan folklor janrları içərisində həcmi və məzmunu etibarilə ən iri janrdır. «Kitabi-Dədə Qorqud»un milli tarixdə oynadığı rol onu «epos», yəni milli kitab, millətin, xalqın ana kitabı, şah əsəri, milli kimliyin epopeyası səviyyəsinə qaldırmışdır. «Dədə Qorqud» eposunun nəhəngliyi, möhtəşəmliyi heç də onun həcmi ilə yox, təmsil etdiyi etnosun tarixinin ağırlığını «öz çiyinləri» üzərində nə dərəcədə daşıya bilməsi ilə müəyyənləşir. Bu baxımdan, «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları bir epos kimi milli tariximizin başlanğıcını və bugününü əhatə etməsi ilə intəhasız mənə genişliyinə - fəvqəltutuma malik abidədir. İnsan və tarix, insan və onun taleyi bu eposun ümumbəşəri mahiyyətini müəyyənləşdirən ən başlıca keyfiyyətdir. Bu isə ən əsas və ən vacib nöqtədir. Akad. N.Paşayevanın düşüncələrinə görə, «söz sənətində İnsan amili... böyük rol oynayır və əslində, öz xalqından, onun mənəvi zənginliyindən, şanlı tarixindən, faciəli həyatından, azadlıq duyğularından söz açan yazıçı sənət əsərində möhtəşəm İNSAN obrazını yaradır. Bu obraz vasitəsilə o, dünyaya, gerçəkliyə, keçmişə və gələcəyə öz bədii-estetik münasibətini ifadə etmiş olur» (1, 4). «Qədim və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının ən gözəl nümunələrində - bir bayatıda, yaxud böyük bir dastanda olsun, fərqi yoxdur - İnsana məhəbbət var. Bu humanist konsepsiya əsrlər boyu davam etmiş və əslində, Azərbaycan ədəbiyyatının başlıca məziyyətinə çevrilmişdir» (2, 209). «Bütün mövcudluğu ərzində İnsan öz təbiəti etibarilə gözəl-

liyə, zərifliyə, ahəngdarlığa meyl etmiş, onda dünyaya qarşı hissi-emosional münasibətlər inkişaf etmişdir» (1, 9).

«Kitabi-Dədə Qorqud» elə bir eposdur ki, onun «insan və tarix» konsepsiyası kiçik janrlarla tükənə bilməz. Yaxud kiçik janrlar onun nəhəng ideallarının qlobal və monumental inikası üçün yetərli deyildir. Qlobal mövzular - qlobal janrlar tələb edir. Bu cəhətdən roman və poema janrları, əslində, qədim dastan-epos janrının müasir dövrümüzdəki ekvivalentləridir. Hətta bir qədər də irəli gedib söyləyə bilərik ki, «Kitabi-Dədə Qorqud» «dünən» yox, «bu gün» yaransaydı o, dastan-epos kimi yox, məhz roman-epopeya, poema-epos kimi yaranardı.

Fikrimizin sübutu üçün qısaca da olsa, bu janrların monumentallığını şərtləndirən və onları eposa bağlayan poetik nöqtələrə diqqət verək. «Roman - yeni dövr ədəbiyyatında epik janrın böyük formasıdır. Onun ən ümumi cizgiləri insanın həyatın gedişatının mürəkkəb formalarında təsvir edilməsi, hadisələrdə iştirak edən bir sıra personajların taleyini əhatə edən süjet çoxxətlik, çoxsəslilik (polifoniya - Y.İ.) və bundan irəli gəlməklə başqa janrlara nisbətən böyük həcmdir (3, 328). Rus ədəbiyyatşünaslığında romanın müxtəlif tipləri müəyyənləşdirilmişdir: V.Kojinovda - hadisə romanı və psixoloji roman tipləri (4, 91), L.Çelkovada - tarixi, elmi-fantastik, hərbi, publisistik, macərə, detektiv və s. roman tipləri (5, 4), N.Leytesdə - birbaşa və dolayı təsvir üsulu ilə yaranan roman tipləri (6, 70), D.Zatonskidə - mərkəzdənqaçma və mərkəzəqaçma roman tipləri (7, 39) və s. Maraqlıdır ki, müasir ədəbiyyatda ən iri janr göstəricisi olan «roman» poetik tipologiyasına görə folklorla, eposla, yəni dastan janrı ilə əlaqədardır. Prof. M.Cəlal yazır ki, orta əsrlərdə, ümumiyyətlə, roman dillərində yazılan əsərlərə belə ad verirdilər. Sonralar bu ad, ancaq bədii əsərlərin böyük formasına verildi. Orta əsrlərdə şöhrət tapan romanlar əsasən cəngavərlərə həsr olunurdu (Ritsar romanları). Bu romanlarda igid, müstəsna cəngavərin sərgüzeşti və şöhrəti təsvir olunurdu» (8, 148).

Demək, roman janrı öz mənşəyi etibarilə orta əsrlər cəngavərlərindən bəhs edən dastandır. Bu cəhət onu tipoloji baxımdan «Kitabi-Dədə Qorqud»la yanaşı qoyur: orta əsrlər roman xalqlarının qəhrəmanlarından bəhs edən dastanlar «Roman» adlanmışdır. Həmçinin qədim və orta əsrlər oğuz xalqlarının qəhrəmanlarından bəhs edən dastanlar «Oğuznamə» adlanmışdır: «roman» janrı - roman xalqlarının milli eposu, «oğuznamə» janrı - oğuz xalqlarının milli eposudur. Bu cəhətdən «roman» və «oğuznamə» tipoloji baxımdan eynidir. Yəni qədim romanlar üçün «roman» nə rolubsa, qədim oğuzlar üçün də «oğuznamə» elə o demək olub. Bu nöqtə müasir Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivlərinin janr baxımından «böyüməsini», özünün dolğun ifadə formasını «roman» janrında tapmasını izah edir. «Kitabi-Dədə Qorqud» dastan-eposdur. Onun ideyalarının ədəbiyyatdakı dolğun təcəssümü özünə uyğun janr tələb edir. Bu janr romandır. Çünki roman janrının ruhunda, janr yaddaşında dastan-epos yaşayır. Bu cəhətdən Azərbaycan ədəbiyyatında «Dədə Qorqud» motivlərinin roman janrına qədər inkişaf etməsini «Kitabi-Dədə Qorqud» eposunun müasir ədəbiyyatımızda öz uyğun janrını «tapması», yaxud öz

doğma janrına «qovuşması» kimi izah etmək olar. Eyni cəhət «Dədə Qorqud» motivlərinin müasir Azərbaycan poeziyasında poema janrına doğru inkişafını da izah edir. «Kitabi-Dədə Qorqud»un janr poetikası ilə poema janrının poetikası arasında da tipoloji «qohumluq», «doğmalıq» var. L.Timofeyev yazır ki, «poema» - lירו-epik janrın böyük forması, süjet-təhkiyə quruluşuna malik şeir əsəri, şeirlə yazılmış povest, yaxud romandır (9, 286). Qədim yunan ədəbiyyatı ilə bağlı olan poema janrı da, əslində, öz kökləri etibarilə qəhrəmanlıq dastanı ilə bağlıdır. Prof. M.Cəlal yazır: «Poema, əslində, qəhrəmannamədir. Nadir şəxsiyyətin və ya nadir bir hadisənin yüksək pafos ilə tərənnümünə həsr olunan poemanın ədəbiyyat tarixi boyunca müxtəlif nümunələri olmuşdur» (8, 135). Beləliklə, poema janrı poetikası etibarilə qəhrəmannamə, yəni qəhrəmanın tərənnümüdür. Bu isə qəhrəmanlıq dastanının əsas keyfiyyətidir. Təsadüfi deyildir ki, «Kitabi-Dədə Qorqud»un janr göstəricisi olan «dastan» L.İ.Timofeyev və S.V.Turayev kimi məşhur ədəbiyyatşünasların tərtib etdikləri «Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti»ndə öz tipologiyası baxımından «türk xalqlarının ədəbiyyatlarında mövcud olan təhkiyəli şeir, poema» kimi səciyyələndirilmişdir (10, 62). Bu cəhətdən «Dədə Qorqud» motivlərinin müasir poeziyada poema janrına doğru inkişafı təbii görünür. «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu möhtəşəm milli ideyaların daşıyıcısı olan oğuz qəhrəmanlarını tərənnüm edir. Belə ideya və qəhrəmanlıq ruhunun müasir ədəbi düşüncəyə gətirilməsi özünə uyğun estetik forma - poema janrını tələb etmişdir.

Azərbaycan poeziyasında «Kitabi-Dədə Qorqud» motivləri ilə bağlı poemaları iki qismə ayırmaq mümkündür:

Birincisi, eposla qismən (müəyyən elementlərlə) bağlı olan poemalar.

İkincisi, «Dədə Qorqud» motivləri üstündə yazılmış poemalar.

Birinci qismə aid poemalara çoxlu nümunələr gətirmək mümkündür. Bu əsərlər birbaşa «Dədə Qorqud» motivləri ilə əlaqədar deyildir. Həmin poemaların əksəriyyətində Dədə Qorqud obrazına, eposun digər qəhrəmanlarına, «Dədə Qorqud» deyimlərinə, bədii təsvir və ifadə vasitələrinə fraqmentar şəkilə (yəni yeri gəldikcə) rast gəlinir. Ümumiyyətlə, şairlərimiz, xüsusilə öz lirik qəhrəmanlarını tərənnüm edərkən igidlik simvolu kimi Salur Qazan, Beyrək, Qaraca Çoban kimi qəhrəmanların adlarına, eləcə də müdriklik simvolu kimi Dədə Qorqud adına tez-tez müraciət etmişlər. Lakin belə məqamlara əsaslanıb, həmin poemaları «Dədə Qorqud» mövzusunda yazılmış əsərlər hesab etmək olmaz.

Məsələn, tədqiqatçı G.Babaxanova A.Şaiqin «Qoçpolad» poemasından danışarkən yazır ki, əsərin poetik strukturunu nəzərdən keçirdikdə burada ilk növbədə qəhrəmanlıq dastanlarımızın forma xüsusiyyətlərindən gen-bol istifadə ilə qarşılaşırıq. Maraqlıdır ki, poemada «Koroğlu» dastanı ilə yanaşı, «Dədə Qorqud» dastanının da həm məzmun, həm də poetik forma xüsusiyyətlərindən geniş istifadə edilmişdir (11, 109-110). Müəllif «Dədə Qorqud» dastanında «At işləməsə - ər öyünməz», Salur Qazanın söylədiyi «Su haqq didarın görmüşdür» kimi deyimlərlə bağlı motivlərin izlərini aşkarlayaraq, onları mü-

qayisəli təhlilə cəlb etmişdir (11, 110-113).

Yaxud B.Vahabzadənin müəllim-tələbə münasibətlərinin mənəvi meyarlarından bəhs edən «Qiymət» poemasında (1970) müəllim adının məsuliyyətindən danışılarkən göstərilir:

Mənə tapşırdılar şərəfli, çətin
Qiymət vermək kimi bir vəzifəni.
Özümdən soruram, bəs sən neylədin?
Gör necə aldılar özündən səni!
Niyə tapılmadı o qüdrət məndə,
Verim qiymətini, verim hər kəsin?
Saxsını almazla bir eyləyəndə,
Günahkar sərrafdır, almaz neyləsin?
Qorqud adamlara ad qoyanda da
Əməli düşündü,
Dəyəri gördü...
Güvənib Dədədən aldığı ada
Hər kəs o ad ilə ömrünü sürdü.
Mən verə bilmədim, ay Qorqud Dədə,
Doğru qiymətini burda hər kəsin (12, 524).

Göründüyü kimi, şair poemanın baş qəhrəmanı olan müəllimin mənəvi ağırlarının təsviri zamanı Dədə Qorqudun ad verməsi motivindən insana qiymət verməyin ideal nümunəsi kimi istifadə etmişdir. Halbuki poema mövzusu etibarilə heç bir halda «Kitabi-Dədə Qorqud» eposu ilə bağlı deyildir.

B.Vahabzadənin stalinizm repressiyalarının milli mənəviyyatda doğurduğu eybəcərliklərdən bəhs edən «İki qorxu» adlı poemasında (1988) da bir məqamda oxuyuruq:

De, hara sığışar, hara ey zaman,
Bu boyda təhqirə xalqın dözməsi -
Dədə Qorqud kimi dədəsi olan
Millətin özünə dədə gəzməsi (13, 568).

«Dədə Qorqud» motivlərindən bədii fiqurlar (təsvir və ifadə vasitəsi) kimi istifadəyə istiqlal şairi X.R.Uluturkün «Adımız, soyadımız» poemasında da rast gəlirik. Ad və soyadlarımızda yaşayan doğmalığ və yadlıq məsələlərinə bəhs edən poemada bir yerdə sənətkar Qorqud adını milli ruhun simvolları sırasında tərənnüm etmişdir:

Siz ey adı kimi, soyadı kimi
Bu doğma torpağa ögeyləşənlər!
Babək qılıncından, Qorqud sözündən
Üzeyir ruhundan uzaq düşənlər!
Dərdimiz təkə bir soyad olsaydı,
Mən, bəlkə, yazmazdım bu qəmli şeiri (14, 242).

Poemanın başqa bir yerində eposdakı adlar qəhrəmanlıq ruhunun ifadəsi kimi bəyan olunur:

Bayqurd, Bamsı Beyrək, Bahadur, Buraz...

Bunlar ər adları, ərən adları (14, 244).

Yaxud:

Gəlsin Dəli Domrul, Dəmirçioğlu

Hər bir hüceyrəsi tufanla dolu (14, 244-245).

Şair bu fonda Dədə Qorqudun advermə fəaliyyətini çox «zərif» şəkildə obrazlaşdırmışdır:

242 ad deyərəm mən,

Başına tac qoyub vətən gülündən.

Görünür, ad verən o Qorqud dədə

Ən zərif duyğular dərmək istəmiş (14, 248).

«Kitabi-Dədə Qorqud» mövzusunda yazılmış poemalara gəldikdə bunlar, əsasən, N.Xəzri, B.Səhənd, A.Abdullazadə, Z.Yaqub, N.Kəsəmənli, T.Elçin, R.Təhməzoğlu və s. kimi sənətkarların yaradıcılığını əhatə edir. Bu sənətkarların yazdığı poemalarda «Dədə Qorqud» eposunun obraz və ideyalarının müxtəlif bədii məzmun və formalarda təsviri ilə qarşılaşırıq. Həmin əsərlərdən növbəti məqalələrdə bəhs ediləcəkdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Paşayeva N. İnsan bədii tədqiqat obyektini kimi. Bakı: «XXI» - Yeni Nəşrlər Evi, 2003, 256 s.
2. Paşayeva N. Yeniləşən ədəbiyyatın yeni insanı. Bakı: «XXI» - Yeni Nəşrlər Evi, 2004, 223 s.
3. Кожин В.В. Очерк «Роман» / Словарь литературоведческих терминов. М.: Просвещение, 1974, с. 328-331
4. Кожин В.В. Происхождение романа. М.: Советский писатель, 1963.
5. Целкова Л.Н. Современный роман (размышления о жанровой своеобразии). М.: Знание, 1987, 64 с.
6. Лейтес Н.С. Роман как художественная система. П.: Пермский Государственный Университет, 1985, 79 с.
7. Затонский Д.В. Искусство романа и XX век. М.: Художественная литература, 1973, 535 с.
8. Сəlal M., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1972, 280 с.
9. Тимофеев Л. Очерк «Поэма» / Словарь литературоведческих терминов. М.: Просвещение, 1974, с. 286-287
10. Словарь литературоведческих терминов / Редакторы-составители Л.И.Тимофеев и С.В.Тураев. М.: Просвещение, 1974, 509 с.
11. Babaxanova G. Folklor janrları və poemalar // «Dədə Qorqud» jur., 2006, № 3, s. 108-112
12. Vahabzadə B. Əsərləri (1970-1979). 12 cilddə, IV c. Bakı: Elm, 2008, 662 s.
13. Vahabzadə B. Əsərləri (1980-1989). 12 cilddə, V c. Bakı: Elm, 2008, 584 s.
14. Rza X. Məndən başlanir vətən. Bakı: Yazıçı, 1988, 400 s.

ПОЭМЫ НА ОСНОВЕ ОБРАЗОВ И МОТИВОВ «ДЕДЕ КОРКУД» В СОВРЕМЕННОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПОЭЗИИ

Е.Н.ИСМАИЛОВА

РЕЗЮМЕ

В изучении влияния эпоса «Китаби-Деде Коркуд» на современный азербайджанский стих особое значение имеют поэмы, написанные на основе мотивов данного эпоса. В азербайджанской поэзии поэмы, связанные с мотивами «Китаби-Деде Коркуд», условно могут быть разделены на две категории:

1. поэмы, частично (определенными элементами) связанные с эпосом;
2. поэмы, написанные по мотивам эпоса.

Среди поэм первой категории можно привести множество примеров. Эти произведения непосредственно не связаны с мотивами «Деде Коркуд». В большинстве этих поэм образ Деде Коркуда, другие герои дастана, средства художественного повествования, описания и выразительности встречаются лишь фрагментарно. Вообще, азербайджанские поэты, воспевая своих лирических героев, часто обращались к именам героев дастана: Салар Казан, Бейрек, Гараджа Чобан как символы храбрости, Деде Коркуд как символ мудрости. Однако считать эти поэмы произведениями, написанными на тему «Деде Коркуд», лишь на основании таких фактов неправомерно.

Во вторую категорию входят поэмы, написанные такими мастерами слова, как Н.Хазри, Б.Саханд, А.Абдуллазаде, З.Ягуб, Н.Кесеменли, Т.Эльчин, Р.Тахмазоглы. В этих поэмах идеи и образы эпоса «Деде Коркуд» даются в разных формах и с разным художественным содержанием.

Ключевые слова: «Китаби-Деде Горгуд», дастан, поэма история, азербайджанская литература, этнография, эпос, ученые-исследователи.

THE POEMS ON THE BASIS OF THE CHARACTERS AND MOTIVES OF "DEDE GORGUD" IN MODERN AZERBAIJANI POETRY

Y.N.ISMAYILOVA

SUMMARY

The poems written upon the motives of the epos "Kitabi-Dede Gorgud" are of great significance for study of the influence of this epos on the modern Azerbaijani verse. In Azerbaijani poetry the poems connected with the motives of "Kitabi-Dede Gorgud" can be conditionally divided into two categories:

1. the poems partly (by some elements) connected with the epos;
2. the poems written upon the motives of the epos.

There are a lot of examples among the poems of the first category. These works aren't directly connected with the motives of "Dede Gorgud". In most of these poems the character of Dede Gorgud, the other heroes, means of artistic narrative, description and expressiveness occur just fragmentally. In general, Azerbaijanian poets berhyming their lyric heroes often appealed to the names of the heroes of the dastan: Salur Kazan, Beyrek, Garaja Choban as symbols of courage, Dede Gorgud as a symbol of wisdom. Yet, one can't consider these poems to be the works written on the theme of "Dede Gorgud" only because of such facts.

The poems of the second category were written by such skilled reciters as N.Khazri, B.Sahand, A.Abdullazada, Z.Yagub, N.Kesemenli, T.Elchin, R.Tahmazoglu. The ideas and characters of the epos "Dede Gorgud" are given in these poems in different forms and artistic content.

Key words: Kitabi-Dede Gorgud, poem, history of Azerbaijani literature, ethnography, epic, scholars and researchers.

UOT 82; 82-31

**TƏHKİYƏNİN ROMAN ƏHATƏSİ VƏ
“DANABAŞ KƏNDİNİN ƏHVALATLARI”NIN DAXİLİ GENİŞLİYİ****İ.Ə.MUSAYEVA****“İçərişəhər” Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu İdarəsi
iradateacher2011@rambler.ru**

Məqalədə göstərilir ki, Cəlil Məmmədquluzadə publisistikası, nəsr və dram əsərləri ilə ədəbiyyatımızı yalnız məzmun-ideya aspektindən deyil, həm də forma, dil-üslub sənətkarlığı baxımından da zənginləşdirmişdir. Onun nəsr yaradıcılığında özünəməxsus təhkiyə dili, tənqidi realizm ədəbi məktəbinə xas satirik üslub mövcuddur. Nəsr əsərlərində milli şüurda inqilabi, intibahi oyanış yarada biləcək siyasi, fəlsəfi-estetik məramnaməsi gələcək böyük roman konsepsiyası üçün özü oldu. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində roman janrına xas xarakter və tiplər, tipikləşdirmələr var. “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri XX əsr Azərbaycan nəsrinə, eləcə də roman yaradıcılığına istər dil-üslub, istərsə də forma-məzmun və ideya-struktur baxımından əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən yeni bədii nümunədir.

Açar sözlər: Cəlil Məmmədquluzadə, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, roman estetikası, tənqidi realizm, realizm ədəbi məktəbi, klassik romanlar, müasir roman nəzəriyyəsi, situasiya və qəhrəman və s.

Azərbaycan romanının formalaşması mərhələləri və janr təkamülü, roman janrının Azərbaycan ədəbiyyatında formalaşması tendensiyası dövrün ictimai-siyasi reallığı ilə paralel şəkildə inkişaf edirdi. Ədəbi-bədii düşüncə sahibləri artıq dəyişən mühitin, dəyişikliklərə, inkişafa biganə olan cəmiyyətin şəirini yox, o zamanda termin kimi çox işlədilən “uzun hekayə”sini (romanını) yazmağa başladı. Roman təfəkkürü ilə yazılan nəsr əsərlərinin janr adı dəqiq, konkret olmaya bilərdi. Məsələn, XIX əsrdə yazılan “Aldanmış kəvakib” (1857) və “Danabaş kəndinin əhvalatları” (1894) bizim ədəbiyyatda “povest”, “Kəmalüddövlə məktubları” (1865) isə “fəlsəfi traktat” kimi təsnif edilib. Halbuki müasir dünya ədəbiyyatşünaslığı prinsipləri ilə yanaşsaq, janrın forma-məzmun xüsusiyyətlərinə uyğun təhlillər aparsaq, bu əsərləri roman adlandırmaq olar.

XII-XIII əsrlərdə ispan, italyan, fransız dillərində yazılmış hər bir nəsr əsərinə roman deyilirdi. Yəni “roman” termini bütün zamanlarda eyni meyarlar əsasında müəyyənləşməyib. Gördüyümüz kimi, bəzən epik vüsət, təhkiyə çoxşaxəliliyi əsas götürülürdüsə, bəzən sadəcə nəsr şəklində yazılan bədii mətn-

lərin hamısı “roman” adlanırdı. Bu baxımdan biz M.F.Axundovun “Aldanmış kəvakib” və “Kəmalüddövlə məktubları”, eləcə də C.Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərlərini müasir Azərbaycan romanları kimi qəbul edirik. Klassik romanlarımız nəzmlə yazılan mənzum romanlar idisə, müasir romanların ilk nümunələri yuxarıda adını çəkdiyimiz roman xarakterini, siqlətini özündə cəmləşdirən həmin əsərlər (“Aldanmış kəvakib”, “Kəmalüddövlə məktubları”, “Danabaş kəndinin əhvalatları”) olmalıdır.

C.Məmmədquluzadə bütün yaradıcılığı ilə yeni xarakterli Azərbaycan nəsrinin və eləcə də satirik mətbuatının əsasını qoydu. Onun tragikomediyaları da bu üslubun, faciəni satirik tərzdə ifadə metodunun ilk nümunələridir.

C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında “situasiya və qəhrəman” problemi bədii həllini tam fərqli şəkildə tapır. Onun nəsrində labirint çıxılmazlığı, qəhrəmanların əlacsızlığı faciəsi subyektlərin problemi kimi deyil, milli, ictimai bəla, cəmiyyət problemi kimi xarakterizə edilir. Bu əsərlərdə sanki bütün insanlar əzab çəkir. Həmin dövrdə Qərb ədəbiyyatında rast gəldiyimiz hakimiyyət və diktatura konteksti C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında sanki bir qəsəbə, kənd miqyasında sadə insanlarla onları istismar edən adamların zoru, yalanı, saxtakarlığı problem-situasiyası ilə əvəzlənir. C.Məmmədquluzadə çox böyük, dərin kökləri olan ictimai problemlərin, faciələrin, aşınmaların təsvirini ilk baxışdan adi görünən epizodlarda, əhvalat nəqli prosesində təqdim edə bilir. Məsələn, Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin itməyi hadisəsi sosial-siyasi, ictimai problem həddinə qədər qalxır. Danabaş kəndində eşşək itib. Əslində oğurlanıb. Bu hadisə sosial qruplar arasında olan münasibətdəki ədalətsizliyin, istismarın anatomiyasını açmaq üçün əla epizoddur. “Miladiyyə tarixinin min səkkiz yüz doxsan dördüncü ilində avqust ayının əvvəllərində Danabaş kəndində bir qərribə əhvalat olubdu. Əhvalat budu ki, Məhəmməd həsən əminin eşşəyi oğurlanıb. Söz yox, o kəsin ki, bu əhvalatdan xəbəri yoxdu, mənim sözümə inanmayacaq; çünki doğrudan da eşşəyin itməkliyi bir elə təəccüblü şey deyil ki, bundan bir qərribə əhvalat çıxsın. Hər kənddə və hər şəhərdə gün olmaz ki, eşşək itməsin. Amma xeyr, Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin itməkliyinin özgə eşşəklərin itməkliyinə bir tük qədər də oxşarı yoxdu. Vallahi, billahi, Məhəmməd həsən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qərribə əhvalatdı ki, nağıl edim, siz də qulaq verib ləzzət aparasız” [1, 46].

Əsərdə obrazların çox maraqlı təqdimat üslubu var. Müəllif hadisədən hadisəyə, bir süjet komponentindən digərinə keçəndə (məsələn, zavyazkadan kuliminasiyaya və s.) bizi yeni xarakter, yeni tip ilə tanış edir. Onun təhkiyəsində nağıl dili şirinliyi məhz bu cür gözlənilməz təqdimatlarda ortaya çıxır. “Əvvəl görək kimdi Məhəmməd həsən əmi? Hər kəs Danabaş kəndini tanıyır, o yəqin Məhəmməd həsən əmini də tanıyır; çünki Məhəmməd həsən əmi kəndin sayılan şəxslərindən biridi. Məhəmməd həsən əminin olar əlli dörd, əlli beş yaşı. Artıq olmaz. Hərçənd ki, saqqalı ağarıbdı, özü ki, and içir ki, əgər mənə kasıblıq sıxmasaydı, heç kəs deməzdi ki, mənəsinim qırxdan artıq ola. Elə yalan demir Məhəmməd həsən əmi; çünki kişinin bu sinnində genə yanaqları

qıpqırmızı qızarır. Məhəmmədhəsən əminin başına çox işlər gəlib. Əgər duraq hamısını nağil eləməliyə, çox uzun çəkər. Nələr gəlib Məhəmmədhəsən əminin başına, nə işlərə düşər olubdur! Vəssalam ki, ruzgar bu kişinin üzünə gülmüydü” [1, 47].

Xudayar bəy obrazının təqdimatı isə eşşəklə bağlı səhnədə reallaşır. Müəllif müəyyən ştrixlərlə göstərir ki, Xudayar bəy başqa kəndxudalar kimi kəndxuda olmayıb, adət bu idi ki, kəndxudanı camaat seçər. Amma Xudayar bəyin kəndxudalığı özgə tövr olubdu, yəni çox asan həll edilib. Qlava onun anasını özünə siğə edib və əvəzində Xudayar bu vəzifəni ondan alıb.

Yazıçı Xudayar bəyi oxucusuna ilk tanışlıqdaca oğru (eşşək oğrusu) kimi göstərir. Və onu tanıتما məqamı çox incə sarkazmla qələmə alınıb. Məhəmmədhəsən əmi pəyədən eşşəyi çıxarmağa gedəndə, o dar macalda müəllif bu “fürsəti”, eşşəyi gözləmə zamanını Xudayar bəyi xarakterizə işinə sərf edir. “Məhəmmədhəsən əmi, tez oğlanı göndər pəyədən eşşəyi çıxarsın, minəcəyəm şəhərə, nəçərnək istiyibdir”. Kəndlilər cəld ayağa durub, salamı rədd elədilər. “Baş üstə, baş üstə, qurbandır sənə eşşək. Bu saat gedim özüm çıxardım gətirim”. Bu cavabı verib, Məhəmmədhəsən əmi əlüstü girdi həyəətə. Məhəmmədhəsən əmi eşşəyi gətirməkdə olsun, görək pəs bu şəxs kimdi və nəçidi. Bəli, xırda adam deyil bu eşşəyi istəyən şəxs. Bu, Danabaş kəndinin katdası Xudayar bəydi” [1, 50].

Əsərin janrı haqqındakı qənaətimiz roman prinsipləri ilə düz gəlir. Təkcə roman janrına xas xarakter və tiplər, tipikləşdirmələr yoxdur burada. Yəni ədəbiyyat tariximizdə heykəlləşmiş, zamanın portreti kimi daşlaşmış obrazlar (Məhəmmədhəsən əmi, Xudayar bəy, Zeynəb və başqaları) qalereyası ictimai-siyasi, sosial-mədəni mənzərənin romanını əks etdirə bilən böyük bir bədii mətnin ədəbi qəhrəmanları ilə yanaşı həm də roman hadisələri, roman süjeti, roman konfliktləri var. Əsərin drammatizmi daha çox konfliktlərlə deyil, labirint çıxılmazlıqları ilə diqqəti çəkir. Elə bil bütün hadisələr və gedişat mütləq “Xudayar düyünü”ndə ilişib qalır. Xudayar zorun, şərin, yalanın modeli kimi bir heykələ çevrilir təsəvvürümüzdə. Zeynəbin, Məhəmmədhəsən əminin ailəsinin faciəsi bu adamın adi istəklərinə, dostu Heydər bəyin arvadını və onun mal-dövlətini ələ keçirmək məqsədinə hesablanıb. Eşşək Xudayar bəyin fitnə-fəsad planında konflikt detalıdır. (“O məhəllədə binəva Zeynəbin və uşaqlarının matəmi, bu məhəllədə yazıq Şərəfin və balalarının matəmi. Xudayar bəy üz qoydu Məhəmmədhəsən əminin eşşəyini alıb getsin şəhərə. O məhəllədə də fəqir Məhəmmədhəsən əminin və bütün külfətin matəmi” [1, 67].

Ümumiyyətlə, əsərdə çox ağır bir drammatizm var: danabaşlılar və eşşək kuliminasiyası. Eşşək bir kəndin adamlarının taleyində bu və ya digər şəkildə həlledici rol oynayır. Sanki, bütün bədbəxtliklərin səbəbi də həmin eşşək olur. Amma harda eşşək fraqmenti varsa, orda Xudayar bəy obrazı da kölgə və kabus kimi gözümlə önünə gəlir. Diqqət edin, hansı faciəni, hansı bədbəxtliyi düşünürüksə, mütləq o vaxtda eşşək və Xudayar katda qoşa iştirakçıtək canlandırılır. Məhəmmədhəsən əminin Kərbala ziyarətini alt-üst edən, Əhmədin və

anası İzzətin, Şərəfin (Xudayar bəyin arvadı), Fizzənin (Zeynəbin qızı) ölmünə bais, Zeynəbi və oğlu Vəliqulunu ac-yalavac duruma gətirən və onlarla digər bədbəxtliklərə səbəb olan da məhz Danabaş kəndini o baş, bu baş dolaşan, əldən-ələ gəzən eşşək və həmin kəndin kəndxudası Xudayar bəydir. (“Əhməd də ölübdü, Məhəmməd həsən əminin övrəti də ölübdü. Əhmədi bildir boğaz ağrısı tutub öldü. Anası onun iki ay qüssəsini eyləyib, axırı bir dərdə mübtəla oldu və ömrünü bağışladı Məhəmməd həsən əmiyə. Amma Məhəmməd həsən əmi indiyədək and içir ki, Əhmədi də, övrətini də eşşəyin dərdi öldürdü” [1, 118].

Əsil faciə qəhrəmanına çevrilmiş Məhəmməd həsən əmi əsərin sonunda dəli olmuş qoca kimi təqdim edilir. Onu da eşşək əhvalatı dəli edir. Və Məhəmməd həsən əmi qalan ömrünü ona saysız-hesabsız bədbəxtliklər gətirən həmin eşşəyi axtarmağa sərf edir. Sonda qocalmış, əldən-ələ keçib həqiqi sahibini itirmiş eşşək tapılır. Amma gecdir. Xudayar katdanın xoşbəxtliyinə, namuslu, ədalətli adamların isə bədbəxtliyinə səbəb olan eşşək əsərin finalında “çallaşmış bəla” şəklində, qişafəsində mühakimə meydanına gətirilir. Məhəmməd həsən əmi eşşək sahibindən soruşur: “Qardaş oğlu, bu eşşəyi sən kimdən almısan?”

Məhəmməd həsən əmi nə qədər müti, aciz və utancaq adam olsa da, onun içində, şüuraltında bir Xudayar qəzəbi, intiqamı var (“Allah, dərgahına çox şükür! Bəndənin başına bu qədər iş gələr ki, mənim başıma gəlir? Bu Yezid oğlu Yezid elə mənim eşşəyimi gərək gəlib aparaydı ki, başıma bu qədər qalmaqal gəlsin? Kənddə iki min eşşək var. Get birini min, apar da! Elə məni gözün görür?” [1, 89].

Əsərdə müəllifin bir çox həqiqətləri, absurd durum yaradan anlaşılmazlıqları təqdimat metodu da maraqlı şəkildə ifadəsini tapıb. Məsələn, Xudayar bəydən danışıqda Məhəmməd həsən əmi arada “hakim” ifadəsini işlədir. Onun təsəvvüründə “kəndxuda” hakim, ədalətli və hər şeyi bilən başçı kimi canlanır. (“Axı, ay arvad, vallah necə eləyim? Üz üzdən utanır. Gəlir istiyir, adamın üzündən gəlmir ki, desin vermirəm. Və bir də bu bir elə şey deyil ki, itsin, batsın. Eşşəkdi da! Aparıb, genə gətirəcək verəcək özümüzə. Eşşəyin ki, ətini yemiyəcək!

...Necə ola bilər ki, bir eşşəkdən ötrü hakimi özündən incidəsən? Aparıb eşşəyi, genə axşam qaytarıb gətirəcək da!”).

C.Məmmədquluzadə ictimai-siyasi ştrixlərlə dolu xırda detallar və fraqmentlərdə cəmiyyətin xeyli böyük problemlərini göstərə bilir. Süjetin düyün nöqtələrindən biri Məhəmməd həsən əminin eşşəyi Xudayar bəyə sözsüz-sovsuz gətirib təslim etməsi məsələsidir. Lakin hamının – hətta oxucuların, eləcə də mətnin özündə İzzətin, Əhmədin, Şərəfin və başqalarının qınağına səbəb olan bu addımı atmamaq mümkün idi mi? Müəllif bu sualın cavabını elə Məhəmməd həsən əminin özünə verir: “Yəni eşşəyi də verməmək olmazdı. Söz yox, nə tövr verməmək olar? Eşşəyi verməsən, onda dəxi kənddə baş gəzdirmək olar? Genə necə olsa, hakimdi, katdadı. Günün günorta çağı gəldi,

nahaq yerdən yaxaladı ki, bu qədər iştrafındı ver, onda pəs necə olsun? Xeyr, olmazdı ki, vermiyəydim” [1, 89].

“Cəlil Məmmədquluzadənin yumoristik dilində diqqəti daha çox cəlb edən tipikləşdirmə və özünəməxsusluqdur. Bu mənada, onun üslubu, doğrudan da, əvəzəlməzdir. Bu xüsusiyyətin ədibin dilində yaratdığı mənə dərinliyi baxımından demək mümkündür ki, o, Azərbaycan yumoristik nəsrinin klassik örnəklərini yaratmışdır” [2, 24].

“Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri haqqında danışanda adətən qadın hüquqsuzluğu məsələsinə də toxunurlar. Lakin əsərdəki Zeynəb, İzzət, Şərəf kimi cəsarətli, ərləri ilə kəskin mübahisələr edən, onlardan daha tədbirli, sözü-nü deməyi bacaran obrazların olması və onların dialoqları başqa söz deyir. Yəni bu mühitdə, Danabaş adlı kənddə bütün insanlar eyni cür istismar edilir. Hər kəsin haqqı tapdalanır. Bu prosesdə qadın və ya klişə fərqi yoxdur.

Bu şikayət ərizələrinin “qəhrəmanı” Xudayar katda idi. Xudayar tək deyildi, əzənlərin, cahillərin, xalqa əziyyət verən başçıların ümumiləşmiş obrazı kimi tək görünsə də, onun əməllərində şərin və rəzalətin daha çox xidmətçiləri boylanırdı. Təsadüfi deyil ki, çavuşa başqa şikayət ərizələri də verilir ki, həzrət Abbasa verilsin. Bəs bu qadınlar kim idi? “Çavuş meydana çıxıb, axırıncı münacatını başladı ki, yəni çıxmaq vaxtıdır. Bu heyndə çavuşun yanına iki övrət yeridi. İkisi də ayaqyalın və qara çadralı. Bu övrətlərin birisi uca idi, birisi alçaq. Hər ikisi ağlayırdı. Bunlar çavuşun yanına yetişib, hər birisi çadrasının altından bir bükülü kağız çıxarıb uzatdılar çavuşa. Çavuş münacatını kəsin başını əydi aşağı və kağızları aldı. Çavuş soruşdu ki, bu kağız nə kağızdır? Övrətlərin hər ikisi cavab verdilər ki, bu ərizədir həzrət-Abbasa. Çavuş qoltuq cibindən kağız dəstəsini çıxarıb, övrətlərin ərizələrini həmçinin daxil elədi kağız dəstəsinə və dübarə qoltuq cibinə qoyub başladı münacatı. Bu övrətlərin ikisini də biz tanıyırdıq. Uca övrət Zeynəbdi; biri də Xudayar bəyin övrətidi. Yəni şəriətə baxsaq, ikisi də Xudayar bəyin övrətidi, biri köhnə övrətidi, biri də təzə övrətidi” [1,110].

“Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərində çox maraqlı qarşılaşdırma üslubu var. Müəllif drammatizmi, konflikt və kontrastlı vəziyyətləri diqqətə çatdırmaq üçün obrazlarını bəzən bilərəkdən “təkləyir”. Əlacsız, kimsəsiz, öz həqiqəti ilə təkbəşinə qalmış adamların durumu ümumi xarakter daşıyır. Bu əsərdə boğulma, səsi içində batıb qalan adamların səssiz harayı əslində qulaqbatırıcı bir fəryad kimi oxucunu haylayır. Məhəmmədhəsən əminin səsi nə Xudayar bəyin, nə də eşşəyinin sorağıyla yanına getdiyi başqa adamların yanında eşidilmir.

“Ağa, doğrusu, mənim eşşəyimi bilmirəm Heydərخان körpüsünə daş daşımağa aparıblar, ya da ki, karvansaraçı mənə aldadır, deyir ki, burda deyil”.

Atlı Məhəmmədhəsən əmi dediyindən bir zad başa düşmədi. Nəcərnik onun üstə çıxırıb qovdu kənara və rusca atlılara dedi ki, içəridən dilmancı çağırınsınlar. Bu heyndə bir uca boylu oğlan əlləri yanında qaçıb gəldi nəəcərnikin yanına. Nəcərnik genə dilmancə bir söz dedi və dilmancə üzünü tutdu Məhəm-

mədhəsən əmiyə:

“Kişi, nə deyirsən?”

“Vallah, ağa bilmirəm mənim eşşəyimi ya Heydər xan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb. Bilmirəm nə səbəbə vermir. Sabah züvvar çıxır. Mən lap məəttəl qaldım”. Bu danışiq çox uzun çəkdi. Məhəmmədhəsən əminin sözünü nə dilmanc, nə də ki, nəçərnik başa düşə bilmədilər. Nə qədər dilmanc təkid elədi ki, Məhəmmədhəsən əmi əhvalatı aşkar və açıq desin ki, bir zad başa düşmək olsun, amma heç başa gəlmədi. Ancaq Məhəmmədhəsən əminin sözü bu oldu: “Vallah mənim eşşəyimi, ağa, bilmirəm Heydər xan körpüsünə aparıblar, ya da ki, karvansaraçı saxlayıb vermir”. Nəçərnik yəqin elədi ki, bu kişinin huşu başında deyil. Axırı laələc qalıb, Məhəmmədhəsən əmini divanxanadan qovdu” [1,106].

Həmin dramatik anlaşılmamaq dərdi digər zülm görənlərə, məzlumlara da aiddir. Məsələn, Xudayar bəy qeyri-qanuni yolla, rüşvət verib Zeynəbin kəbinini özünə kəsdirəndən sonra dir dəstə kişi (Xudayar bəyin yalançı şahidləri və s.) Zeynəbin evinə gəlib, ona təzyiq göstərir: “Bu heyndə evə altı şəxs daxil oldu. Dördü bizim tanışlardandı: Qasiməli, Səbzəli, Kərbəlayı Qafar və Vəliqulu. Amma ikisini tanımırıq. Bunlardan biri qırx beş, bəlkə də əlli sində, qırmızı saqqal, qara papaq bir kişidir. Bu, Danabaş kəndinin qlavası Kərbəlayı İsmayıldır. O biri də elə bu sində köhnə qara papaq, qədək arxalıklı, ağ tuman, qara saqqal kişidir. Bu da Danabaş kəndinin prixod mollası Molla Məhəmmədquludur.

Zeynəb bunları görcək qalxıb çəkildi, durdu bucaqda. Qızlar da gedib soxuldular analarının yanına və təəccüblə gözlərini dikdilər qonaqlara. Qonaqlar cərgə ilə əyləşdilər. Molla yuxarı başda, onun sağ tərəfində Kərbəlayı İsmayıl, sol tərəfində Kərbəlayı Qafar; Kərbəlayı Səbzəli, Vəliqulu və Qasiməli divara dayanıb, durmuşdular ayaq üstə. Molla Məhəmmədqulu, Kərbəlayı İsmayıl və Kərbəlayı Səbzəli çubuqlarını çıxardıb başladılar doldurmağı. Molla çubuğunu alışıdırıb, üzünü tutdu Zeynəbə səmt” [1, 111].

Molla və Kərbəlayilər köməksiz bir qadına qarşı din adından yalan, şər, böhtan dolu moizə oxuyurlar. Onu zor gücünə Xudayarın evinə göndəririlər və bütün bu işlərin gedişatını müəllif elə realistlik üsulla təsvir edir ki, qaraguruh həddinə çatmış din adamlarının əməlləri və düşüncə tərzi təəccüb doğurmur. Din adına alver edən mollalar, kərbəlayilər insanlıq adına ləkə gətirən bir sosial təbəqə kimi əks olunur.

Əsərdə başqa bir absurd vəziyyətlə də tanış oluruq. Şahidsiz məzlumlar və yalançı şahidləri olan zalımlar kontrastı bütün əsər boyu oxucunu gərginlikdə saxlayır. Nə Zeynəbin, nə Məhəmmədhəsən əminin, nə acından ölən körpə Fizzənin, nə də Şərəfin şahidi yoxdur. Xudayar katdanın isə bir dəstə imtiyazlı şahidi var.

“Azərbaycan romanının tarixi inkişaf yolunun öyrənilməsində iki əsas meyl qabarıq görünür. Birincisi, roman realist nəsrin üç əsas janrından biri hesab edilir və bu halda onun keçdiyi tarixi inkişaf yolunun başlanğıcı XIX əsrin so-

nu, XX əsrin əvvəllərinə düşür. “İbrahimbəyin səyahətnaməsi”, “Bahadur və Sona”, “Danabaş kəndinin əhvalatları” və yaxud bu illərdə yazılmış başqa bir əsərin ilk Azərbaycan romanı olması haqqında yekdil qənaət olmasa da, realist romanın tarixini XIX əsrin sonlarından başlamaq tendensiyası bir o qədər də mübahisə doğurmur. Bu məqamda yalnız M.Arif və S.Əsədullayevin “Aldanmış kəvəkib”i roman hesab etmələri və beləliklə, janrın tarixini XIX əsrin ikinci yarısından başlamaq problemə fərqli yanaşma meyli kimi götürülə bilər” [3, 4].

“Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri XX əsr Azərbaycan nəsrinə, eləcə də roman yaradıcılığına istər dil-üslub, istərsə də forma-məzmun və ideya-struktur baxımından əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən yeni bədii nümunədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəlil Məmmədquluzadə. Seçilmiş əsərləri IV cildə. I cild. Bakı: Öndər nəşriyyat, 2004, 664 s.
2. Naxçıvan Dövlət Universiteti. Elmi əsərlər, 2016, № 6(74), 170 s.
3. Ənvəroğlu (Qasımov) H. Azərbaycan romanının inkişaf problemləri. Bakı: Nurlan, 2008, 336 s.
4. Arif M. Seçilmiş əsərləri, 3 cildə, c.1. Bakı: Elm, 1967, 620 s.
5. Ağayev İ.M. “Molla Nəsrəddin”in poetikası. Bakı: Elm, 1985, 168 s.
6. Ağayev İ.M. Tarixi yaddaşımızın böyük yadigarı. Bakı: Elm, 2006, 56 s.
7. Axundov N.F. “Molla Nəsrəddin” jurnalının nəşri tarixi. Bakı: Azərənəşr, 1959, 250 s.
8. Allahverdiyeva A. Bədii nəsrimizdə qadın surətləri. Bakı: Elm və həyat, 1970, №3.
9. Əlibəyzadə E. Cəlil Məmmədquluzadənin Azərbaycan ədəbi dilinin təmizliyi uğrunda mübarizədə rolu. Azərb.SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun əsərləri. Dilçilik seriyası. Bakı, 1954, № 6.
10. QasıMZadə F.C. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1961, 556 s.

РОМАННЫЙ МАСШТАБ ПОВЕСТВОВАНИЯ И ВНУТРЕННЯЯ ПРОСТОРОНОСТЬ «ИСТОРИИ СЕЛА ДАНАБАШ»

И.А.МУСАЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье показано, что Джалил Мамедкулизаде обогатил нашу литературу публицистикой, прозой и драмой не только по содержанию, но и по форме и языку. Существует сатирический стиль, присущий его литературному языку, литературной школе критического реализма. Политический, философский и эстетический мотив, который мог бы создать революционное пробуждение в прозаических работах писателя, стал основой будущих великих новых концепций романа. В произведении «Истории села Данабаш» есть типичные персонажи, типы и типологии романного жанра. Произведение «Истории села Данабаш» - является новым художественным примером, который оказало значительное влияние на языковой стиль, форму и содержание прозаического и романного творчества Азербайджанской прозы 20-го века.

Ключевые слова: Джалил Мамедкулизаде, «Истории села Данабаш», эстетика романа, критический реализм, литературная школа реализма, классические романы, современная теория, ситуационная и героическая и т.д.

THE NOVEL SCALE OF THE NARRATIVE AND THE INTERNAL SPACIOUSNESS OF “STORIES OF DANABASH VILLAGE”

I.A.MUSAYEVA

SUMMARY

The article shows that Jalil Mammadguluzadeh enriched our literature with journalism, prose and drama not only in content but also in form and language. There is a satirical style inherent in his literary language, the literary school of critical realism. The political, philosophical, and aesthetic motives that would create a revolutionary awakening in the writer's prose works became the basis of the novel's future great new concepts. In the work "Stories of Danabash village" there are typical characters, types and typologies of the novel genre. The work "Stories of Danabash village" is a new artistic example, which had a significant impact on the language style, form and content of prose and novel works of Azerbaijani prose of the 20th century.

Key words: Jalil Mammadguluzadeh, “Stories of Danabash village”, the aesthetics of the novel, critical realism, realism, eternal school, classic novels, contemporary novel theory, situation and hero

UOT 82; 82.02; 82:81-26

QAZI BÜRHANƏDDİN “DİVAN”INDA CİNAS FİQRU VƏ ONUN ÜSLUBİ POETİK FUNKSİYASI

S.E.ƏLİYEVƏ

AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
selteneta@gmail.com

Məqalədə cinas nədir sualına cavab axtarılır, təcnis və cinas terminin mənşəyi təcnisin şeir şəkli və ya poetik fiqur olması məsələsi ilə bağlı tədqiqatçıların mülahizələri müqayisələr aparılaraq araşdırılır, Q.Bürhanəddin “Divan”ında yer alan cinasların xüsusiyyətləri və rəngarəngliyindən, yaradıcılıq baxımından ritm yaradan digər fiqurlarla necə əlaqələndirilməsindən bəhs edilir. Cinasların Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməsi tarixinə nəzər salınır. Hələ XIV əsrdə cinas yox təcnis terminindən istifadə edilmiş, sonralar zaman keçdikcə təcnis şeir şəkli kimi, cinaslar isə poetik fiqur kimi işlədilməyə başlanmış və bu zaman bir qarışıqlıq yaranmışdır. Nəticədə isə təcnis və cinas eyni mənanı ifadə edir.

Araşdırma nəticəsində cinasların hələ ilkin dövrdə şifahi xalq ədəbiyyatında özünü göstərtdiyi, bayatı, ağı, toy nəğmələrində geniş şəkildə işlədildiyi üzə çıxarılır. Şairin yaradıcılığında poetik fiqur kimi cinasların bir çox növlərindən ifadəliliyi, ahəngdarlığı gücləndirmək üçün istifadə olunmuş, bununla yanaşı həm də qafiyə yaradan vasitə kimi çıxış etmişdir. Beləliklə də, aydın olur ki, Qazi yaradıcılığında cinaslar iki məqamda işlədilmişdir. 1. Poetik fiqur kimi üslubi-poetik funksiya, 2. Qafiyə yaradan vasitə kimi.

Açar sözlər: Divan ədəbiyyatı, cinas, təcnis, poetik fiqur, ritm, ahəng, qafiyə

Bir çox klassik sənətkarlarımız əsərin ritmikliyinə xidmət edən vəzn və qafiyə ilə kifayətlənməmiş, qəzəl, rübai, tuyuğ və digər janrlarda olan əsərlərinin daha ifadəli, daha ahəngdar səslənməsi üçün ritm, ahəng yaradan vasitələrə, daha doğrusu, poetik fiqurlara da yeri gəldikcə geniş şəkildə müraciət etmişlər. Bu cəhətdən yanaşdıqda Qazi Bürhanəddinin “Divan”ında tuyuğların, rübailərin və xüsusilə də qəzəllərin sərhədləri çərçivəsində onların hər birinin ritmikliyinin təmin edilməsində mühüm rol oynayan alliterasiya, bədii təkrir, cinas, səc və s.-lə qarşılaşırıq. “Divan”da cinaslara daha çox rast gəlinir ki, bu da, fikrimizcə, ritmin, ahəngdarlığın tənzimlənməsində mühüm rola malik olmaqla yanaşı ilk əvvəl sənətkarın, şübhəsiz ki, bu poetik fiqurdan ustalıqla istifadə etmə bacarığı və yenə də təkrar-təkrar qeyd edək ki, xalq ədəbiyyatına sonsuz sevgisinin təzahürü kimi özünü büruzə verir.

İlk növbədə isə cinas nədir? sualını aydınlaşdırmaq. Çünki ədəbiyyatşü-

naslıqda bəzən “cinas” termini ilə yanaşı “təcnis” terminindən də paralel şəkildə istifadə olunur. Belə ki, “Cinas ərəb sözüdür, mənası oxşar” (1, 38) deməkdir. “Cinaslar formaca eyni, məzmunca müxtəlif olan sözlərdən yaradılır” (2, 392). Başqa sözlə desək, “yazılış və deyilişcə eyni və ya bir-birinə çox yaxın olduğu halda mənə baxımından fərqli olan iki və ya daha çox söz və söz qruplarının bir yerdə işlədilməsidir.”(3, 35) Beləliklə, hər ikisi ərəb mənşəli olan “cinas” və “təcnis” termini eyni mənəni ifadə edir. Bax elə burada bir məsələni xatırlatmaq istərdim ki, eyni mənəni ifadə etməsinə baxmayaraq bir çox tədqiqatçılar “təcnis” və “cinas” terminlərini ayırmış və təcnisi bir şeir şəkli, yaxud da şeir janrı kimi, cinası isə ayrıca olaraq müxtəlif məqamlarda bədii üslubi funksiya yerinə yetirən poetik fiqur kimi qəbul etmişlər. Hal-hazırda, xüsusilə də aşiq poeziyasında artıq təcnis xüsusi bir şeir janrı və ya şeir şəkli kimi qəbul edilir və özünəməxsus növləri də qeyd olunmaqdadır. Bu günkü poetika, şifahi xalq ədəbiyyatı və ədəbiyyatşünaslıqla bağlı bir sıra əsərləri, lüğətləri, dərslikləri araşdırdıqda bu fikirlərin, həqiqətən də, geniş yer aldığı şahidi oluruq. Belə ki, təcnis “cinaslar əsasında qurulan qoşmalardır”(4, 122), “Təcnisin həcmi, bəndlərindəki misraların sayı, qafiyə sistemi, bir sözlə, əsas poetik xüsusiyyətləri qoşmada olduğu kimidir. Onların fərqi budur ki, təcnisdə qafiyələr cinas sözlərdən seçilir” (1, 218), “Təcnisin ilk dövrlərində qoşmanın bir növü kimi meydana çıxdığı şübhəsizdir” (5, 339) və burada qeyd etmədiyimiz bu kimi bir çox ifadələr fikirlərimizin doğruluğunu və bu terminlərlə bağlı qarışıqlığı bir daha təsdiq edir.

Bu baxımdan təcnisin poetik fiqur və ya şeir janrı və yaxud şeir şəkli kimi verilməsi məsələsi ədəbiyyatşünaslığımızda bəzən mübahisə doğurmaqdadır və bu cəhətdən bir çox tədqiqatçılar bu məsələyə fərqli münasibətlərini də bildirmişlər. Bu sıradan dilçi alim M. Adilovun, folklorşünas alim E. Məmmədlinin fikirləri maraq doğurur. Belə ki, M.Adilov “Məhəmməd Füzulinin üslubi və poetik dili” əsərində cinas və təcnis termininin işlənmə məqamlarına münasibətini məhz bu cür ifadə etmişdir: “40-cı illərə qədər filologiyamızda omonim yox, yalnız “təcnis” (cinas) terminindən istifadə olunmuş, bəzən də cinas və omonim müvazi işlənmişdir. Sonralar isə heç bir zəruri əsas olmadan təcnis başqa (və olduqca dolaşiq) mənə kəsb etmişdir. Terminin əslini bərpa etmək zəruridir” (6, 83). Və o, bu fikirdən də çıxış edərək poetik fiqur kimi təcnis terminindən istifadə etmişdir.

Folklorşünas alim E.Məmmədlinin təcnis haqqındakı fikirləri isə bu poetik fiqurun mənasını daha dəqiq şəkildə ifadə edir. Və müəllif: “Təcnis və ya cinas şeir janrı, şeir şəkli deyildir. O, şeirin qafiyə quruluşunu tamamlayan, ona forma və məzmun əlvanlığı gətirən, beyt və bəndləri müəyyən çalarlarla zənginləşdirən poetik bir komponentdir, bədii-üslubi sistemin tərkib hissəsidir”(7, 5), - fikirləri ilə aydınlıq gətirərək deyilənlərə sanki yekun vurur.

Ədəbiyyatşünas alim M.Quliyeva “Klassik Şərq poetikasının əsas kateqoriyaları” əsərində poetik fiqurlardan bəhs edərkən “cinas” və “təcnis” terminini paralel olaraq işlətməmişdir (8, 189). Eləcə də Nizami sənətinin gözəl araşdırıcılarından olan N.Araslı bu fiqurdan bəhs edərkən onu klassik ənənədən çıxış edərək təcnis adlandırmışdır (9, 343).

Poetikaya həsr olunmuş klassik əsərlərdə təcnisdən cinasın indiki anlamında, yəni poetik bir fiqur kimi söz sənəti mənasında bəhs etmişlər (10, 85; 11, 31) Poeziyanın gizli sirlərindən bəhs edən bir sıra türkdilli ədəbiyyatda da cinas və təcnisin daşdığı anlama fərqli münasibət nəzərə çarpır. Belə ki, türk alimi Cem Dilçin yalnız “bütün qafiyələri cinas olan qoşmaları” (12, 310) təcnis adlandırdığı halda, cinaslara poetik fiqur kimi yanaşmış və onun bir sıra növlərindən də bəhs etmişdir. “Divan ədəbiyyatı sözlüyü”nün müəllifi İskəndər Pala isə “Cinaslı kəlimələrin bir cümlədə toplanmasına da təcnis deyilir” (13, 87), - fikri ilə çıxış etmişdir. Eyni fikir, yəni cinas və təcnis terminindən paralel olaraq istifadə olunması Dr Mustafa İsen, Dr Osman Horata, Dr İsmayıl Hakkı və Dr Mühsin Macitin hazırladığı “Əski türk ədəbiyyatı” əsərində (14, 295) də öz əksini tapmışdır. Bəs qəzəllərindən bəhs etdiyimiz Qazi Bürhanəddinin zamanında bu terminin hansından istifadə edilmiş və eləcə də şair özü bu terminin hansına üstünlük vermişdir? Bu suala elə Qazi Bürhanəddin qəzəlində aydın cavab vardır. Belə ki, onun bir beytində təcnisdən bəhs olunarkən o, bu növü cinas yox, məhz təcnis adlandırmışdır.

Şəha, canı qodum caməvü tutdum gözümə əyax
Görüm ki, nə toğısar bu təcni-mütərrəfdən (15, 324).

Fikrimizcə, İ.Palanın, E.Məmmədlinin də qeyd etdiyi kimi təcnisin yalnız qoşmaya deyil, bütün misralarında cinas olan şeirlərə aid edilməsi daha düzgün olardı.

Beləliklə, kiçik və ümumi araşdırmamızın yekunu olaraq aydın olur ki, əvvəlki dövrlərdə cinas və təcnis eyni anlamda işlədilsə də, sonralar bir ayrılma olmuş və nəticədə daha çox aşiq poeziyasından bəhs edərkən təcnis, hətta özünün növləri olan ayrıca, müstəqil bir şeir şəkli kimi qəbul edilmişdir. Lakin aşiq poeziyasında təcnis ayrıca bir şeir şəkli kimi qeyd olunsada, hər iki termin eyni mənanı ifadə edir. Nəhayət, yekun olaraq deyə bilərik ki, hal-hazırda müasir nəzəriyyə ilə bağlı bir çox əsərlərdə təcnis yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xüsusi bir şeir şəkli kimi qəbul olunmuş, cinas dedikdə isə müəyyən beytlərdə omonimlik yaradan sözlərin birgə işlənməsi nəzərdə tutulmuşdur.

Cinasların Azərbaycan ədəbiyyatında işlənməsi tarixinə gəlicə deyə bilərik ki, onun kökləri çox-çox qədimlərə gedib çıxır. Doğrudur, bu termin ərəb mənşəlidir. Lakin onun ehtiva etdiyi məna milli köklərə dayanır. Daha dəqiq desək, “İslamiyyətdən öncə türk xalqlarının o sıradan Azərbaycan türklərinin də poeziyası, kitabı, şeiri, rədifi, qafiyəsi mövcud idi. Heç şübhəsiz ərəb mədəniyyətinə, İslam dininin geniş nüfuzundan əvvəl indi bizim işlətdiyimiz yüzlərcə əcnəbi söz və ya terminlərin əvəzinə özümüzün xalis türk mənşəli sözlərimiz olmuşdur. Bu sözlər xalq poeziyasında qismən qorunub saxlansa da, klassik poeziyada ərəb fars poeziyasının təsirinə məruz qalaraq sıradan çıxmışdır”(7, 6). Bu fikirdən də çıxış edərək deyə bilərik ki, cinaslar da bu qəbildən kənar deyildir. Belə ki, biz hələ İslamiyyətdən əvvəl şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində, o cümlədən bayatılarda, bayatı üzərində qurulan bir çox nəğmələrdə - holavar,

sayacı söz, ağı və oxşamalarda, toy nəğmələrində, tapmacalarda, alqış və qarğış-larımızda, atalar sözləri və dastanlarımızda cinasın mükəmməl şəkildə müxtəlif formalarının işlədilməsi ilə qarşılaşırıq. Xüsusilə bayatılarımızda zəngin cinas qafiyələr üstünlük təşkil edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, İ.Pala, Ə.Abid və E.Məmmədli manilərdə və bayatılarda cinasların rolunu xüsusi vurğulamışlar. Təsədüfi deyil ki, bayatılarda cinaslardan bəhs edərkən görkəmli alimimiz M.Qasımlı onları belə qiymətləndirmişdir. “Cinas bayatılar Azərbaycan türkcəsinin zəngin linqvistik imkanlarını, bitib tükənməyən üslub çalarlarını, canlı danışığın dinamik və melodik biçimlərini üzə çıxartmaq baxımından müstəsna əhəmiyyətə malik olan folklor örnəkləridir” (16, 285).

Elə buradaca bildirək ki, bizim əsas tədqiqat obyektimiz Qazi qəzəllərində cinasları araşdırmaq olduğundan bu məsələ üzərində ciddi dayanmırıq.

Bəs poeziyamızda cinaslardan nə məqsədlə istifadə olunurdu? Onlara müraciətin bu dərəcədə zəruriliyini şərtləndirən hansı cəhətlər idi?

İlk növbədə “Cinaslardan sənətkarlar bədii əsərdə fikri təsirli ifadə etmək, emosionallıq yaratmaq üçün istifadə edirlər” (1, 38). Beləliklə də, aydın olur ki, klassik ədəbiyyatımızda cinaslar vasitəsilə həm qafiyələr qurulur, həm də ritmik gücü, emosianallığı artırmaq, estetik ifadəliliyi daha da gücləndirmək üçün poetik fiqur kimi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Cinaslar, əsasən, omonimlər üzərində qurulsa da, onların hamısını omonim adlandırmaq olmaz. Çünki poeziyada yalnız omonim olan sözlər yox, şəkildə eyni formanı alan sözlər də cinas hesab olunur. Yəni kök eyni formada deyil, müəyyən qrammatik şəkilçinin artırılması ilə forma eyniləşir və ya səs əlavə olunur və s. Bu cür formalar dilçilik ədəbiyyatında omoqraflar adlanır. Buna görə də klassik poeziyada – “cinas” dedikdə nə nəzərdə tutulur, - fikrinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

İlkin mərhələdə şifahi xalq yaradıcılığında geniş yayılmış cinaslara anadilli klassik yazılı ədəbiyyatda XIV əsrdə rast gəlinir. “Anadilli poeziyamızda ilk dəfə cinaslı qafiyələr yaradan Qazi Bürhanəddindir”(19, 119). Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında cinasın tam, təkrar, artırmalı və s. kimi müxtəlif formalarına rast gəlinir. Ümumiyyətlə, bu baxımdan poetikayla bağlı əsərləri araşdırdıqda cinas və ya təninin bir çox nümunələrindən bəhs olunur və məlum olur ki, cinaslar növ baxımından zəngin və rəngarəngdir. Məsələn, Rəşidəddin Vatvat təninin “tam tənisi, naqis tənisi, mürəkkəb tənisi, zayid tənisi, mükərrər tənisi, mütərraf tənisi, xətti tənisi” (10, 88-89) kimi 7 növünü, eləcə də Rami Təbrizi (11), Cem Dilçin (12, 467-480), İskəndər Pala (13, 87-88), Orhan Saysal da müxtəlif növlərini qeyd etmişlər (3, 36). Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında Ə.Abid bayatılar üzərində cinasın özünəməxsus 9 növünü (20, 208-209), folklorşünas alim E.Məmmədli isə aşırıq poeziyasında cinasın 4 əsas növünü qeyd edirdi: “sadə, naqis, düzəltmə, mürəkkəb” (7, 40-41), dilçi alim M.Adilov Füzuli yaradıcılığında bəhs edərkən tam, natamam, artırma və ya zayid (müzəyyəl), mükərrər, mürəkkəb, qrafik, mümasil, müstavfa, kimi növlərindən bəhs etmişdir (6, 80-88). Ədəbiyyatşünas alim M.Quliyeva isə ümumi olaraq Şərq şeirində cinasın 7 növünü sistemləşdirmişdir ki, bunlar “tam, naqis, əlavəli, təkrar olan cinas, mürəkkəb, yarım,

yaz-xətti cinas” (8, 190) kimi çox yayılmış növlərdir. Bununla bərabər iki növ də əlavə etmişdir ki, bunlardan birincisi bir neçə cinas növünün birgə işlənməsi, digəri isə touzi, təkrir və cinasın birgə işlənməsidir. Qeyd edək ki, Qazi yaradıcılığında cinasları araşdırarkən konkret olaraq hansısa bölgüyə əsaslanmadan ümumi olaraq rast gəldiyimiz uyğun növləri qeyd etməyə çalışmışıq. Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında cinasın bir çox növlərindən xüsusilə də tam, əlavəli, mürəkkəb, təkrar növlərindən daha çox faydalanmışdır. Bu da şairin sözün qüdrətinə nə qədər bələd olduğunu bir daha sübut edir. Bəzən də cinaslar bütöv bir qəzəli də əhatə edirdi. Onun “Almasına” (15, 143), “Yarasına” (15, 31-32) qəzəlləri buna misal ola bilər. Bu isə həm də qəzəlin cinaslarla qafiyələnməsini şərtləndirirdi ki, bu zaman cinas artıq ikinci bir funksiyanı – qafiyə yaratma funksiyasını yerinə yetirirdi. Eləcə də bir qəzəl daxilində həm təkrar, əlavə həm mürəkkəb, həm də tam cinasın işləndiyinin də şahidi oluruq. Bu şairin sənətkarlığını, poetikanın gözəlliklərindən ustalıqla istifadə bacarığını bir daha ortaya qoyur. “Divan”da diqqətimizi işləkliyi ilə daha çox cəlb edən və bir sıra şeir texnikasından bəhs edən əsərlərdə sadə cinas kimi qeyd edilən tam cinaslardır.

Tam cinaslar sözlər forma və şəkilcə eyni olur. Qazi Bürhanəddin “Divan”ında bu cinaslara istənilən qədər nümunə göstərmək mümkündür. Qazi qəzəllərində “al”, “gül”, “yaş”, “yağ”, “ayağ”, “yar”, “yara”, “dəm”, “qıl”, “az”, “taş”, “dil”, “qan” və s. sözlərindən yaranan tam cinaslar çoxluq təşkil edir. Diqqət edək.

Yar bizim ilə gör nə **al** eylədi,

Ta ki, yaşum qan ola, yanağın **al** eylədi (15, 31).

Dil necə deyə sevdüğümüzü səni **dildən**,

Getmədi səni görəli zikrin şəha, **dildən** (15, 40).

Birinci “beytdə qafiyələnmiş “al” sözü birinci misrada “hiylə”, ikincidə isə “al” qırmızı mənasında işlədilmişdir” (19, 119). Beytin mənası belədir ki, aşiq yardan şikayətçidir. Yarı aşiqi aldatmış və hiylə etmişdir. Nəticədə aşiq pərişan olmuş, dərdə-qəmə düşmüşdür. Yar gecə-gündüz gözündən o qədər qanlı yaşlar axıdır ki, bu qanlı yaşların rəngindən də aşıqın yanaqları qırmızı olmuşdur.

İkinci beytdə “dil” sözü cinas olaraq birinci misrada bədən üzvü “dil” və ürək mənasında işlədilmişdir. Aşiq sevgilini gördüyü gündən onu ürəkdən sevmiş və onun xəyalını unuda bilməmişdir. Bu sevgini isə dilə gətirib ifadə edə bilmir.

Türk alimi Orhan Soysal tam və ya sadə cinasları da eyni kökdən olub olmamalarına görə iki böyük qismə bölərək bunları mümasil və müstəvfa adlandırmışdır (3, 38). Cinasların bu növü dilçi alim M.Adilovda da qeyd edilmişdir (6, 88). Bu tip cinaslara Qazi yaradıcılığında da rast gəlinməkdədir.

Müstəvfa cinaslar türk alimi O.Soysalın əsərində feil və isim arasında (3, 38), dilçi alim M.Adilovda isə istənilən fərqli nitq hissələrinin cinaslılığı (6, 88) kimi şərh edilmişdir. Qazi qəzəlləri bu tip cinaslarla zəngindir.

Dilbərün qəmzəsinə **ox** deyəlüm,

Hər cana dəgər isə “**ox**” deyəlüm (15, 210).

Burada birinci misrada ox isim, ikincidə isə ox nida mənasında işlədilmişdir. Belə ki, şair sevgilinin qəməzlərini can alan oxlara bənzətmiş və sonra bu oxların yaratdığı əks-səda kimi “ox” nidasından istifadə etmişdir.

Ümumiyyətlə, Qazi qəzəllərini araşdırdıqca məlum olur ki, şair cinas yaradan eyni ifadələrdən, daha doğrusu, eyni cinaslardan, yəni təkrar cinaslardan, demək olar ki, yeri gəldikcə qəzəllərində yararlanmışdır. Bu baxımdan aşağıdakı beytlər maraqlıdır.

Bu könlüm dənizi taşa gərək,
Düşmən ura başını taşa gərək (88).

Eşq ilə könül seyl oluban taşa gərəkdir
Nəqş eyləyə can dərdini hər taşa gərəkdir (15, 170).

Beytlər müstəvfa cinasa nümunə olmaqla yanaşı yuxarıdakı fikirlərimizi də təsdiq edir. Hər iki beytin birinci misrasında taşmaq - daşmaq mənasında, ikinci misralarda isə taş, yəni daş mənasında işlədilmişdir. Və demək olar ki, digər beytin mənası da eynidir. Belə ki, aşiqin qəlbi eşqlə doludur. Qəlb eşqdən daşmaq üzrədir. Yəni aşiq eşqi qəlbinə sığdıra bilmir artıq. Bu da eşqin hüdudsuzluğunu ifadə edir.

İşarət qıldı gülə-gülə gülə,
Ki, bu nə nəsnədir dedüm ki, gül, gül (15, 123).

Verilən beytdə eyni zamanda şair bir neçə poetik fiquru bir arada işlətməklə şeirin daha emosional, daha ifadəli səslənməsinə nail olmuşdur. Belə ki, birinci beytin ilk misrasında “gülə” və ikinci misradakı “gül” sözü həm alliterasiya, həm təkrir, həm də cinas yaratmışdır. Ümumiyyətlə, alliterasiya, cinas və təkrirlər çox zaman qarşılıqlı işlənərək mükəmməl ahəngdarlıq yaradan poetik fiqurlardır.

Tam cinasların ikinci növü kimi özünü göstərən mümasil “klassik poeziyada eyni nitq hissəsinə məxsus sözlərin” (6, 88) cinaslılığından yaradılır ki, bunun da nümunələrinə Qazi qəzəllərində rast gəlinməkdədir.

İşvəsi ol nigarın dilmi qodu bu təndə,
Ya soğləməgə dərdini dilmi qodu bu təndə (15, 40).

Gəlün içəlüm bir-iki camı tolu badə,
Cəhd eyləyələüm verməyələüm ömüri badə (15, 204).

Birinci beytdə cinas yaradan dil – ürək, ikinci beytdə isə dil – ağızda dil mənasında işlədilmişdir. II beytdə “badə” sözü vasitəsilə cinas yaradılıbdır. Birinci misrada “badə” qab mənasındadır. Təsəvvüfi ədəbiyyatda “badə” hikmətli sözlər deməkdir. İkinci misradan elə bu birinci badənin təsəvvüfi anlamda işlədildiyi aydın görünür. Belə ki, ikinci misrada badə, yəni yelə, heçə mənasında işlədilmişdir.

Aşağıdakı beytdə isə hər iki növ qarışıq olaraq işlədilibdir.

Bir xoş dil ilə dil dilər isən nola, dilə,
Bir dil ilə nola bizi xoş dil qılır isən (15, 235).

Burada isə dil - ağızda dil, dil - ürək, dil - yol və dilə - dilmək istəmək, mənasında işlədilmişdir.

Qazi Bürhanəddin qəzəllərində tez-tez rastlaşdığımız **mürəkkəb cinaslar** bəzən tədqiqatlarda tam cinasın tərkib hissəsi kimi də verilir (3, 36). Mürəkkəb cinasların əsas xüsusiyyətlərindən biri kimi ümumi olaraq deyə bilərik ki, burada ayrı-ayrı leksik mənaya malik olan sözlər ilk misrada ayrı, ikinci misrada isə bir söz kimi tələffüz olunur və bu zaman bütöv bir söz kimi çıxış edir, lakin mənaca fərqlənərək cinas yaradırlar. Bu baxımdan tədqiqatçıların fikirləri eynilik təşkil edir (3, 36; 8, 195; 12, 467; 14, 296). Mürəkkəb cinasın özünün də bir neçə növü qeyd olunmuşdur. Belə ki, türk alimi Cem Dilçin “merfa və mefrak” deyə iki növünü (12, 469), Orhan Saysal isə 3 növünü - cinası müteşahih, cinası merfa, cinası mefrak”ı qeyd etmişlər (3, 37). Bu baxımdan yanaşdıqda Qazi qəzəllərində ən çox işlədilən mefrak növüdür. Qəzəllərə nəzər yetirək.

Aşiq olan yar yoluna yanə gərəkdir,
Yana bilicək bu yola, ya nə gərəkdir (15, 54).

Əgər aşiqsənsə, yar yolunda hər şeydən keçməlisən, aşıqın həzzi də onun yar yolunda yanmağındadır. Yəni burada “yanə” ifadəsi yanmaq mənasında işlədilmişdir. İkinci misrada isə yanə ayrı tələffüz edilərək fərqli mənə vermiş, beləliklə də, “ya nə” şəklində işlədilərək mürəkkəb cinas yaradılmışdır. Bununla da, II misrada vurğulanır ki, yar yolunda cəfa çəkməyən aşıq bəyənilmir, iztirab çəkməyən, yanmayan aşıq nəyə lazımdır, əsl aşıq olmaq üçün cəfa çəkilməsi şərtidir, - kimi fikirlər məhz cinasdan istifadə olunaraq daha təsirli ifadə edilmişdir.

Bəzən Qazi qəzəllərinin sona qədər cinaslarla qafiyələndiyinin də şahidi oluruq ki, bu da cinasların üslubi-poetik funksiyası ilə yanaşı qafiyələnmədə də fəallıq göstərməsini təmin edir və cinas qafiyələrin yaranmasını şərtləndirir. Aşağıda bir beytini verdiyimiz qəzəl buna nümunə ola bilər.

Gər gümanım var isə qəmzələri yarasına,
Sən dəxi bənciləyin ver könülü yara sinə (15, 31-32).

Yuxarıda verilən bu qəzəl isə, demək olar ki, başdan-başa, sona qədər bu cür cinaslar üzərində qurulubdur. Bu qəzəldə müəllif “yarasına” ifadəsini müxtəlif şəkildə işlədərək mürəkkəb cinas yaratmışdır. Və yarına sevgiliyə, yara yaralanmaq, yarmaq sındırmaq və s. mənalarda işlədilmişdir. Beləliklə, Qazi qəzəllərində cinaslar üslubi poetik vasitə olmaqla yanaşı, qafiyələnmədə də fəal iştirak etmişdir.

Canum eşqinə satdım, dəxi bəha nə gərək,
Bana xo yoluna can verməgə bəhanə gərək (15, 26).

Yuxarıdakı beytlərdə də mürəkkəb cinaslar yaradılmışdır. Belə ki, “bəha - nə, bəhanə” kimi ifadələr də mürəkkəb cinaslara nümunədir.

Artırmalı cinaslar maraqlıdır ki, mənbələrdə fərqli - zaid, (10, 89) artırma və ya zayıd (müzəyyəl) (6, 84), naqis (12, 471), əlavəli (8, 193) adlarla verilmişdir. Lakin adlar fərqli olsa da, hamısında eyni tip cinasdan bəhs olunur və bu cinas növünün birmənalı olaraq üç tipinin olduğu qeyd edilir.

1. Söz əvvəlində artıq hərf – mutarraf, 2. Söz ortasında artıq hərf- müşevvəş
3. Söz sonunda artıq hərf – müzəyyəl (12).

Cinasların poetik üslubi imkanlarını yüksək dəyərləndirərək onlardan bəzə istifadə edən Qazi Bürhanəddin yaradıcılığında cinasın bu növündən kifayət qədər faydalanılmışdır. Həmçinin bu tip cinasların hər üç növü Qazi qəzəllərini bəzəməkdədir.

Söz əvvəli: Çün tolu mey ayağını qolu **ağdan** çəkərəm,
Qucaram incə belini qılı **yağdan** çəkərəm (15, 92).

Söz ortası: Fitnei-axir zəmanə oldı bu **qamət**,
Tur uru salın bəgüm ki, qopa **qiyamət** (15, 60).

Söz sonu: **Dil dilədiydi** əql ilə can verdilər bilə,
Bu qamusını gər dilə canum səfa bula (15, 101).

Göründüyü kimi yuxarıdakı beytlərdə istər söz əvvəlində, istər söz ortasında, istərsə də söz sonunda artıq hərf işlədilərək artırma cinaslar yaradılmışdır ki, bu da beytlərin mənalılığını və ifadə gözəlliyini təmin etmişdir.

Mükərrər cinas mənbələrdə mükərrər, müzdəvec və mürəddəd cinas kimi qeyd edilən bu növ saydığımız terminlərlə yanaşı ədəbiyyatşünas alim M.Quliyevada təkrar cinas kimi qeyd olunmaqdadır. Qazi Bürhanəddin “Divan”ında bu cinas növünə də istənilən qədər nümunə göstərmək mümkündür.

Necə çəkəyim dərd ilə bidad eşigində
Bir gün varayım çağırayım dad eşigində (15, 285).

Beytdə birinci misrada işlədilən “bidad” ifadəsinin ikinci hissəsi götürülərək ikinci misrada müstəqil söz kimi işlədilmiş, bununla da beytin ifadəliliyi daha da zənginləşdirilmişdir.

Bəzən bir qəzəl sona qədər mükərrər və ya müzdəvec cinasla davam edir ki, bu da şairin istedadından irəli gəlir. Şairin “Eş edəlim ki, ola eşdən dilşad şad, Bir iş idələm bu şarda kim, qıla Bağdad” (15, 246-247) mətləli qəzəli bu növə ən gözəl nümunə ola bilər. Bu qəzəl sona qədər bu cinas növü üzərində qurulmuşdur. Beləliklə, qəzəldə həm poetik üslubi funksiyaları, yerinə yetirmiş, həm də qafiyəliliyi təmin etmişdir.

Beləliklə, Qazi Bürhanəddin “Divan”ında cinasları araşdırdıqda bir daha aydın oldu ki, şair cinaslara böyük üstünlük vermiş və cinaslar şairin yaradıcılığında müxtəlif funksiyaların yerinə yetirilməsində mühüm rol oynamış və daha çox da ikili mövqedən çıxış etmişdir.

1. Poetik fiqur kimi üslubi - poetik funksiya 2. Qafiyə yaradan vasitə kimi

Poetik üslubi cəhətdən cinaslar şeiri forma və məzmunca zənginləşdirərək estetik görünüşünü təmin etməklə yanaşı ahəngdarlığın yaradılmasında da mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərli Z. Poetika (izahlı sözlük). Bakı: Elm, 2014, 262 s.
2. Əliyev M. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 480 s.
3. Səysal O. Ədəbi sanatlar və tanınması. İstanbul, 1998, 185 s.
4. Cəlal M., Xəlilov P. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Maarif, 1988, 280 s.
5. Pirsultanlı S.P. Azərbaycan xalq şeiri və heca vəzninin inkişaf tarixi. Bakı: Təknur, 2013, 482 s.
6. Adilov M. Məhəmməd Füzulinin üslubi və poetik dili. Bakı: Maarif, 1996, 560 s.
7. Məmmədli E. Təcnis sənətkarlığı. Bakı: Nafta-press, 1998, 150 s.
8. Quliyeva M. Klassik Şərq şeirinin əsas kateqoriyaları. Bakı: Maarif, 400 s.
9. Araslı N. Nizaminin poetikası. Bakı: Elm, 2004, 454 s.
10. Рашид ад-дин Ватват. Сады волшебства в тонкостях поэзии. М.: Наука, 1985, 324 с.
11. Məhərrəmov N. “Şərafəddin Rami Təbrizi və onun “Həqayıq ül-həqayıq” əsəri” (elmi-tənqidi mətn). Bakı: Nurlan, 2007, 182 s.
12. Cem D. Örneklerde türk şiir bilgisi. Ankara, 1992.
13. İskəndər P. Divan ədəbiyatı sözlüyü. İstanbul, 1999.
14. Dr. İsen Mustafa, Dr. Osman Horata, Dr. Muhsin Macit, Dr. İ.Hakkı Aksoyak Əski türk ədəbiyyatı, Ankara: Qrafiker yayınları, 2006, 464 s.
15. Bühranəddin Qazi. “Divan” (Tərtibçi və ön sözün müəllifi Ə.Səfərli) Bakı: Öndər nəşriyyat, 2005, 728 s.
16. Qasımlı M. Bayatı // Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi poetikası, II kitab. Bakı: Elm, 2006, 406 s.
17. Vəliyev M. Qazi Bühranəddinin mənəvi dünyası. Bakı: Hədəf nəşrləri, 2012, 180 s.
18. Əmin A. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2001.

ФИГУРА ДЖИНАС И ЕЁ СТИЛИСТИКО-ПОЭТИЧЕСКАЯ ФУНКЦИЯ В «ДИВАНЕ» ГАЗИ БУРХАНАДДИНА

С.Е.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется, что такое поэтическая фигура «джинас», а также происхождение терминов таджнис и джинас. Рассматриваются суждения исследователей по поводу того, является ли таджнис стихотворной формой или поэтической фигурой. На этой основе проводится сравнительный анализ. Указывается, что ещё в XIV веке использовался термин таджнис, а не джинас, со временем таджнис стал употребляться как название стихотворной формы, а джинас как поэтическая фигура, что привело к смешению этих понятий, которое продолжается до сих пор.

Затем автор делает экскурс в историю использования этого термина в азербайджанской литературе. В результате исследования выявляется, что джинас встречался в устном народном творчестве уже в раннюю эпоху и особенно широко использовался в баяты, плачах, свадебных песнях. В статье в то же время рассматриваются случаи употребления джинаса в «Диване» Гази Бурханаддина. В творчестве поэта многие его виды были использованы в качестве поэтической фигуры. Для усиления выразительности, гармоничности. Наряду с этим выявляется, что джинасы в газелях Гази Бур-

ханадина выступают также и в качестве рифмообразующего средства.

Таким образом, выясняется, что в творчестве Гази джинасы имели двоякое назначение. 1. Стилистико-поэтическая функция как поэтической фигуры. 2. Рифмообразующее средство.

Ключевые слова: джинас, таджнис, поэтическая фигура, ритм, гармония, рифма, литература дивана

JINAS FIGURE IN GAZI BURHANADDIN'S DIVAN AND ITS STYLISTIC POETIC FUNCTION

S.E.ALIYEVA

SUMMARY

The article primarily focuses on the question of “What is jinas?”: Moreover, the origin of “tajnis” and “jinas” terms are investigated, investigators' views are considered whether tajnis is a type of poem or a poetic figure and comparisons are conducted on this basis. It is noted that the term tajnis was used instead of jinas in the 14th century, later, tajnis was used as a poem, while jinas as a poetic figure, which arose some confusion for that time. This confusion is still underway. As a result, it becomes clear that both tajnis and jinas express the same meaning. Then, the author views the history of jinas in the Azerbaijani literature. The results of the investigation indicate that jinas was widely used in oral folklore-bayati, elegy, wedding songs.

The article also deals with the use of jinas in Gazi Burhanaddin's Divan. Several types of jinas were used as a poetic figure in the creativity of the poet to intensify expression and harmony. At the same time, it is also revealed that jinas also appears as a means creating rhyme in Gazi Burhanaddin's ghazals.. Thus, it turns out that jinas is used for two purposes in Gazi's creativity. 1 Stylistic-poetic function, as a poetic figure 2. As a means of rhyme

Key words: jinas, poetic figure, tajnis, rhyme, harmony, rhythm, divan literature

TARİX**BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ - 100****UOT 94 (479.24)****S.M.KİROV ADINA AZƏRBAYCAN DÖVLƏT UNIVERSİTETİNDƏ
(BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ) TƏLİM-TƏRBIYƏ
VƏ PARTIYA-SİYASİ İŞİN VƏZİYYƏTİ HAQQINDA –
AZƏRBAYCAN KOMMUNİST (BOLŞEVİKLƏR) PARTİYASI
MƏRKƏZİ KOMİTƏSİ BÜROSUNUN
22 MAY 1948-Cİ İL (№661/4) TARİXLİ QƏRARI.
UNİVERSİTETDƏ ŞƏRQŞÜNAS KADRLARIN HAZIRLANMASI****İ.X.ZEYNALOV***Bakı Dövlət Universiteti*
Zeynalov_Ibrahim@hotmail.com

Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan xalqının milli sərvətidir. O, yarandığı gündən Azərbaycanda elmi inkişaf etdirən mərkəzə çevrilmişdir. Ölkəmizdə yaranmış elmi-tədqiqat institutlarının əksəriyyəti, elm ocaqlarının hamısı öz başlanğıcını Bakı Dövlət Universitetindən götürmüşdür.

Bakı Dövlət Universiteti elm və təhsil məbədi olmaqla yanaşı hər zaman Azərbaycan dilinin inkişafında, milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında böyük xidmətlər göstərmiş bir mərkəz rolunu oynamışdır.

HEYDƏR ƏLİYEV

Elmi məqalə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin işlər idarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivinin materialları – Fond 1, siyahı 33, iş 58; siyahı 43, iş 102 əsasında işlənmişdir.

Elmi məqalədə Azərbaycan Dövlət Universitetinin yaradılmasında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti rəhbərinin rolundan bəhs olunur və Universitetin keçdiyi tarixi yola nəzər salınır.

Məqalədə əsas diqqət yeterilən məsələlərdən biri də müharibədən sonrakı dövrdə Universitetin ictimai siyasi, təlim-tərbiyə, tədris, siyasi-ideoloji sahələrdə və kadr hazırlığı ilə bağlı fəaliyyətinin araşdırılmasıdır.

Məqalədə, Azərbaycan K(b)P MK-nın büro iclaslarında Azərbaycan Dövlət Universitetinin təlim-tərbiyə, tədris, ictimai-siyasi və ideoloji sahədə, həmçinin kadr hazırlığı ilə bağlı fəaliyyətinin müzakirə sənədləri, qəbul edilən müvafiq qərarlar öyrənilir və şərh edilir.

Həmçinin məqalədə, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin “S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə və partiya-siyasi işin vəziyyəti haqqında” bürosunun 22 may 1948-ci il tarixli qərarının və “S.M.Kirov adına

Azərbaycan Dövlət Universitetində şərqşünas kadrların hazırlanması işinin yaxşılaşdırılması haqqında” S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru akademik Yusif Məmmədaliyevin Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi İ.D.Mustafayevə məktubunun təhlili və şərhli başlıca yer tutur.

Açar sözləri: Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası, Mərkəzi Komitə, büro, təlim-tərbiyə, partiya-siyasi, Azərbaycan Dövlət Universiteti, professor, dosent, aspirant, doktorant, kafedra, şərqşünas, dissertasiya, qərar, I katib, Elmlər Akademiyası və s.

Bakı Dövlət Universiteti respublikamızın ilk təhsil ocağı olmaqla Azərbaycanda ali təhsilin, mədəniyyətin inkişafında həlledici rola malikdir. Ali məktəblərin flaqmanı olan Bakı Dövlət Universiteti Azərbaycan elminin inkişafına güclü təsir göstərmiş, yüksək ixtisaslı milli kadrların hazırlanmasında, yeni-yeni elmi istiqamətlərin formalaşdırılmasında, dünya təhsil sisteminə intiqrasiya olunmasında, eləcə də mədəni-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və inkişafı yolunda, ölkəmizdə onlarla ali təhsil və elm ocaqlarının yaranmasında müstəsna rol oynamışdır. Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyət göstərdiyi 100 ilik bir zaman kəsiyində Azərbaycanda elmi-tədqiqat mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycanın tərəqqisi, inkişafı, çiçəklənməsi və hüquqi, demokratik, dünyəvi dövlətə çevrilməsi uğurunda fəaliyyət göstərən vətənpərvər ziyalıların böyük çoxluğu bu milli təhsil və elm ocağının yetirmələridir.

Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasında böyük rolu olan, onun ilk rektoru V.İ.Razumovski qeyd edirdi ki, “Azərbaycan öz maarif ocağını yaratdı. Türk xalqının tarixinə yeni parlaq səhifə yazıldı. Avropa ilə Asiyanın qovşağında yeni məşəl yandı...mən Bakı Dövlət Universitetinin parlaq gələcəyinə inanıram”.

Bu gün Bakı Dövlət Universitetində 300 nəfərdən çox elmlər doktoru, professor, o cümlədən 10 akademik, 12 AMEA-nın müxbir üzvü, 900 nəfərdən çox fəlsəfə doktoru, dosent, 20 mindən çox tələbə təhsil alır. Bakı Dövlət Universitetində çalışan professor-müəllimlərdən 30 nəfəri əməkdar elm xadimi, 4 nəfəri Dövlət Mükafatı laureatı, 10 nəfərdən çox Prezident təqaüdçüsü, 12 nəfəri isə Milli Məclisin deputatı kimi şərəfli adı daşıyır.

Bakı Dövlət Universiteti fəaliyyət göstərdiyi 100 illik zaman kəsiyində çox çətin, mürəkkəb, həm də şərəfli bir tarix yaşamışdır. Onun fəaliyyəti, rəhbərləri daima respublika rəhbərliyinin diqqət mərkəzində olmuşdur. Xüsusilə 30-50-ci illərdə, totalitar rejimin tüğyan etdiyi bir şəraitdə Universitetdə mövcud vəziyyət, baş verən proseslər Azərbaycan K(b)P MK-nın diqqətindən yayınmamış, bu təhsil ocağında tez-tez komissiyaların yoxlamalarından keçmişdir. Bu yoxlamalardan biri 1948-ci ildə aparılmışdır. Belə ki, qeyd olunan ildə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin bürosu Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, ideya-siyasi iş, kadr məsələsi sahəsində vəziyyəti yoxlamaq üçün xüsusi komissiya yaratmışdır. Komissiya Universitetdə çox ciddi yoxlama aparmış və Mərkəzi Komitəyə məlumat hazırlamışdır.

Komissiyanın apardığı yoxlama haqqında məlumat Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 1948-ci il may ayının 22-si tarixli büro iclasında geniş müzakirə olunmuşdur. Müzakirə zamanı qeyd edilmişdir ki, partiya və sovet təşkilatlarının yaxından köməyi ilə Azərbaycan Dövlət Universiteti Respublikada ali məktəblərin flaqmanı, elmin və təhsilin başlıca mərkəzi olaraq qalmaqdadır. Qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində 28 professor, 115 dosent, 242 müəllim və assistent işləyir. Son dörd ildə Universitetdə elm tədqiqat sahəsində də yaxşı nəticələr əldə edilib. Belə ki, bu müddətdə 20 doktorluq və 156 namizədlik dissertasiyaları müdafiə olunub. Universitetin səkkiz fakültəsində 3137 tələbə təhsil alır ki, onlardan da 2 mini azərbaycanlıdır. Son illərdə tədrisin keyfiyyəti və tələbələrin dərslərə davamiyyəti xeyli yaxşılaşmışdır. Həmçinin 1947–1948-ci tədris ilində Universitet respublika xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələri üçün 289 nəfər mütəxəssis hazırlamışdır və hazırda onlar öz ixtisasları üzrə müvəffəqiyyətlə çalışırlar.

Müzakirə zamanı, həmçinin bütün bu müsbət cəhətlərlə yanaşı qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, ideya-siyasi iş sahəsində çatışmazlıqlar və nöqsanlar mövcuddur.

Azərbaycan K(b)P MK bürosu qeyd etmişdir ki, Universitetin rektoru elm, təlim-tərbiyə sahəsində çalışan işçilərin keyfiyyət göstəricilərinə, onların potensialına, seçilməsinə diqqətlə yanaşmamış, elmi tədqiqatçıların tam ştatla təmin olunmasına, elmi-tədqiqat işlərin keyfiyyətinə lazımi diqqət yetirilməmiş, bəzi işlər lazım olmadığı halda həmmüəlliflər tərəfindən qeydiyyatlardan keçirilmişdir. Kimlərsə elmi-tədqiqatların aparılmasında iştirak etmədən, alınan nəticələrə həmmüəllif kimi adları yazılıb. Komissiya tərəfindən yoxlamalar zamanı müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində 15 professor və 55 dosent vakant yerləri boşdur və 128 müəllim əvəzedici kimi fəaliyyət göstərir, ştatla təmin olmamışlar.

Həmçinin Universitetin bir sıra kafedralarında kifayət qədər hazırlıqlı, bacarıqlı elmi işçilər yoxdur, bir sıra aparıcı fənnləri təcrübəsiz, zəif hazırlıqlı mütəxəssislər tədris edir ki, bu da tədrisin, təlim-tərbiyənin aşağı səviyyədə olmasına gətirib çıxarır. O, cümlədən marksizm-leninizmin əsasları kafedrasında çalışan, tədrislə məşğul olan 24 müəllimdən 17-sinin, şərqsünaslıq fakültəsində isə 62 elmi işçidən 48-nin elmi dərəcəsi yoxdur.

Müzakirə zamanı elm və tədris planlarının yerinə yetirilməsində də qüsurlar və nöqsanlar olduğu və bunların səbəbi kimi ixtisaslı kadrların olmaması göstərildi. Məsələn, 1947-1948-ci tədris ilində tarix fakültəsinin fəlsəfə bölməsində rus və qərb fəlsəfəsinin tarixindən, həmçinin ictimai fikir tarixindən o sahə üzrə kadr olmadığına görə mühazirələr oxunmamışdır.

Komissiya büro iclasında müzakirə zamanı onu da qeyd etdi ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin azərbaycan bölmələrində oxuyan tələbələrə rus dilinin tədrisinə lazımi səviyyədə diqqət yetirilmir. Nəticədə universitetin tələbələri rus dilini ya bilmir, ya da zəif bilir. Onun nəticəsidir ki, məzunlar öz ixtisasları üzrə nəşr olunan yeni, müasir ədəbiyyatlarla tanış ola bilmir, elmi

yeniliklərə yiyələnmə bilmirlər. Bu da onların mütəxəssis kimi keyfiyyətlərinə, iş təcrübəsinə mənfi təsir göstərir.

Müzakirə zamanı Universitetin ayrı-ayrı fakültələrində, elmi-tədqiqat laboratoriyalarında elmi-tədqiqat işlərinin də zəif aparıldığı qeyd edilmiş, lazımi elmi bazanın, təcrübənin olmadığı və ya zəif olduğu göstərilmişdir. Elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasına, onların vaxtlı-vaxtında yerinə yetirilməsinə Universitetin rektoru Qarayevin və elmi işlər üzrə məhsul şəxsin zəif nəzarət etdikləri qeyd edilmişdir, elmi-tədqiqat mövzularının seçilməsinə diqqət olmaqca zəifdir. Bunun nəticəsi olaraq uzun illərdir ki, universitetin bəzi kafedralarında respublikanın xalq təsərrüfatı və mədəniyyəti üçün əhəmiyyəti olmayan elmi işlər araşdırılır. Müzakirə zamanı Universitetdə kadrların yetişdirilməsi, seçilməsi və yerləşdirilməsi sahəsində də ciddi nöqsan və qüsurlar olduğu aşkara çıxarılmışdı.

Universitetdə kadr hazırlığına, yetişdirilməsinə mənfi təsir göstərən amillərdən biri də elmi işçilərin və aspiranturaya (doktorantura) düzgün seçim edilməsi və bu sahələrə təsadüfi heç bir perspektivi olmayan adamların düşməsidir.

Gənc elmi kadrların hazırlanması və irəli çəkilməsi işində də çatışmazlıqlar, qüsurlar aşkar edilmişdir. Rektoratın rəhbər işçiləri və kafedra rəhbərləri elmi kadrların, aspirantların seçilməsi və yerləşdirilməsində ailə-qohum münasibətləri və tanışlığa daha çox üstünlük verdikləri üçün çox hallarda bu sahədə bolşevik-partiya prinsipləri pozulurdu.

Hətta 1947-ci ildə Universitetdə aspiranturaya qəbul planı yerinə yetirilməmişdi. Aspiranturaya kadrların seçilməsinə qəbulda liberal yanaşma çox ciddi nöqsanlara gətirib çıxarırdı. Nəticədə 1947-ci ildə fərdi iş planını yerinə yetirmədiyinə görə 10 aspirant, dissertasiya işini vaxtında təqdim etmədiyinə görə isə 26 aspirant xaric edilmişdir.

Büro iclasında xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin partiya təşkilatı və elmi şurası Üİ K(b)P MK-nın ideoloji iş sahədə qarşıya qoyduğu vəzifələrin, qərarların yerinə yetirilməsinə zəif diqqət yetirir, ictimai-siyasi tədbirlərin həyata keçirilməsində də məsuliyyətsizlik özünü göstərir. Həmçinin universitetin bəzi elmi işçiləri, o cümlədən genetika və darvinizm kafedrasının müdiri Mirəli Axundov biologiya fənninin tədrisində və elmi işdə antimaterialist (idealist) mövqe tuturdular.

Universitetdə elmi işçilər və aspirantlar arasında ideya-siyasi və tərbiyə işi yaxşı aparılmırdı, Universitetin partiya və komsomol təşkilatları kommunistlərin və komsomolçuların marksizm-leninizm əsaslarına yiyələnməsinə zəif nəzarət edirdilər. Məhz, buna görə də bir çox tələbələr, aspirantlar, elmi işçilər elmi nəzəriyyələri, partiya tarixi məsələlərini, cari siyasi məsələləri çox çətinliklə qavrayırdılar, hətta bəzən səhvə də yol verirdilər. Həmçinin xüsusi olaraq qeyd edilmişdir ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Partiya Komitəsi Üİ K(b)P üzvlüyünə namizədlərlə az işləyir. Bunun nəticəsidir ki, 161 partiya üzvlüyünə namizəddən 52-si partiya sıralarına qəbul oluna bilməmişdir.

Büro iclasında çox kəskin şəkildə qeyd edilmişdir ki, Universitet partiya

komitəsinin və fakültə partiya təşkilatlarının iclasları sönük, prinsipsiz, hazırlıqsız keçirilir, iclaslarda tənqid və özünütənqid çox zəifdir.

Universitet partiya komitəsi fakültə partiya təşkilatları və qrupları ilə zəif iş aparır, komsomol təşkilatları ilə əlaqə də lazımi səviyyədə deyil.

Azərbaycan K(b)P MK bürosu qeyd etdi ki, Voroşilov rayon partiya komitəsi Azərbaycan Dövlət Universitetinin partiya təşkilatı ilə zəif iş aparır, rəhbərlik və iş nəzarət lazımi səviyyədə qurulmayıb, təlim-tərbiyə, ideya-siyasi işin yaxşılaşdırılması ilə bağlı tədbirlər görülmür.

Azərbaycan K(b)P MK S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, ideya-siyasi işin vəziyyətini müzakirə edərək **Qərara alır:**

1. S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru A.Qarayevə və partiya Komitəsinin katibi M.Məmmədova tapşırılsın ki, Azərbaycan K(b) MK bürosu tərəfindən Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim-tərbiyə, ideya-siyasi iş sahəsində aşkar edilən qüsurların, nöqsanların aradan qaldırılması və bu sahələrdə vəziyyəti, işin səviyyəsini yüksəltmək məqsədilə təxirə salınmaz tədbirlər görsünlər;

2. Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru yoldaş Qarayevə tapşırılsın:

- Şatlara uyğun olaraq kafedraların yüksək ixtisaslı elmi işçilərlə təmin edilməsi işi yaxşılaşdırılsın, bu sahədə olan nöqsanların qısa müddətdə aradan qaldırılmasına nail olunsun;

- Fakültə dekanları və onların müavinlərinin tərkibinə, onların seçilməsinə yenidən baxılsın, onlar yüksək elmi potensialı olan, nüfuzlu, təlim-tərbiyə, təhsil sahəsində təcrübəsi olan kadrlarla əvəzlənsin;

- Qısa müddətdə fakültələrdə professor müəllimlər arasında olan əvəzləyicilərin sayı minimuma endirilsin, çalışılsın ki, Universitetin elmi işçiləri başqa təhsil-elm müəssisələrinə getməsin;

- Universitetdə müəllim, elmi kadrlarının hazırlanmasının başlıca bazası olan aspirantura şöbəsinə rəhbərlik yüksək ixtisaslı, daha böyük nüfuzu olan kadrlar hesabına gücləndirilsin;

- Elmi kadrların, aspirantların və tələbələrin seçilməsi işinə, kadrların seçilməsində partiya prinsipinə, elmi potensiala, işgüzarlığa, siyasi keyfiyyətə diqqət artırılsın;

- İctimai elmlərin tədrisində keyfiyyəti artırmaq məqsədilə ictimai elm kabinələri dərslilər, dərs vəsaitləri və eksponatlarla təminatı yaxşılaşdırılsın;

Universitetin kafedralarında yerinə yetirilən elmi-tədqiqat mövzularına yenidən baxmaqla, elmi-tədqiqat işlərinin yerinə yetirilməsinə elmi şuranın nəzarəti gücləndirilsin, elmi şuralarda yalnız elmi-praktiki əhəmiyyəti olan, xalq təsərrüfatının inkişafına təsir edən mövzuların seçilməsinə və tədqiqata cəlb olunmasına diqqət yetirilsin, həmçinin tədqiqata cəlb olunmuş mövzuların vaxtında yerinə yetirilməsi təmin olunsun;

Büronun qəbul etdiyi qərarlarda Azərbaycan Dövlət Universiteti Partiya Komitəsinin qarşısında da ciddi tələblər qoyuldu (Partiya Komitəsinin sədri M.Məmmədov);

- Universitet partiya təşkilatları və qruplarına təlim-tərbiyə, ictimai-siyasi məsələlərdə köməklik artırılсын. Partiya təşkilat və qrup katiblərinə tapşırılsın ki, partiya-siyasi məsələlərə həsr olunan mütəmadi seminarların keçirilməsini gücləndirsinlər.

Elmi işçilər, aspirantlar və tələbələr arasında ideya-siyasi tərbiyə işlərini gücləndirmək məqsədilə Universitet partiya komitəsində tədbirlər planına baxmaq və təsdiq etmək;

Partiya və Hökumətin ideoloji işin yaxşılaşdırılması ilə bağlı qəbul etdiyi qərarların və göstərişlərin Universitetin elmi işçiləri, aspirantları və tələbələri arasında təbliğini və öyrənilməsini təmin etmək sahəsində partiya təşkilatları öz fəaliyyətlərini gücləndirməlidirlər.

- Həmçinin büronun qəbul etdiyi qərarlarda partiya üzvlüyünə qəbul qaydalarına ciddi əməl olunması tövsiyə olunmuşdur.

- Partiya Komitəsinin iclaslarına və sessiyalarına hərtərəfli və diqqətlə hazırlaşmalı və həmçinin yığıncaqlarda aşkar edilən çatışmazlıqlar, nöqsanlar gizlədilməməli, əksinə hərtərəfli müzakirə edilərək onların aradan qaldırılması üçün əməli tədbirlər görülməlidir. İclaslar tənqid və özünütənqid şəraitində keçməlidir.

Universitetin bütün əməkdaşlarının, aspirantların, tələbələrin, ilk növbədə gənc kommunist və komsomolçuların siyasi cəhətdən maarifləndirilməsinə diqqət artırılmalıdır.

Partiya, komsomol komitələrinin iclaslarında Universitetdə ideoloji işin vəziyyəti müzakirə edilməli və nöqsanların və çatışmazlıqların aradan qaldırılması ilə bağlı müvafiq tədbirlər görülməlidir.

Həmçinin partiya iclaslarında elmi iş planının yerinə yetirilməsi vəziyyəti müzakirə olunsun, qüsurlar vaxtında aşkarlanaraq aradan qaldırılsın. Bu sahədə kommunistlər qabaqcıl rol oynamaqla, digərlərinə nümunə olmalıdırlar.

Partiya, hökumət qərarlarının Universitet auditoriyalarında tədrisinə, onun öyrənilməsi və təbliğinə diqqətlə yanaşılmalıdır.

Universitetdə “biologiya elminin vəziyyəti haqqında” Kənd təsərrüfatı Akademiyasının sessiyasında qəbul edilmiş qərarların elmi işçilər, aspirantlar və tələbələr arasında izahının aparılması, biologiya elmində Miçurin təliminin təbliği, öyrənilməsinin zəruriliyi rektorat, partiya komitəsi qarşısında bir vəzifə kimi qoyulsun.

Tələbələrin təqaüdlə təmin edilməsi və onların arasında ideya-siyasi, təlim-tərbiyə işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı SSRİ Nazirlər Sovetinin 1948-ci il 9 avqust tarixli qərarının izahı və təbliğinə diqqət artırılсын.

Azərbaycan K(b)P MK-nın büro iclasında Azərbaycan Dövlət Universitetində Komsomolçu gənclər arasında da aparılan işin səviyyəsinin qaldırılması məsələsinə də toxunulub və Lenin Komsomol Gənclər İttifaqı Mərkəzi Komitəsinə bu sahədə işin gücləndirilməsi tapşırılıb.

Həmçinin büronun qərarlarında Universitet həmkarlar komitəsinin işinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı müddəalar öz əksini tapmışdır. Respublika Həmkar-

lar İttifaqına mədəni-kütləvi, mədəni-maarif işlərinin təşkilində universitet həmkarlar təşkilatına köməklik göstərilməsi tövsiyə edilib.

Büro iclasında Azərbaycan K(b)P Voroşilov rayon partiya komitəsinə Universitet partiya təşkilatının fəaliyyətinə nəzarətin gücləndirilməsi, mütəmadi olaraq öz iclaslarında Universitet partiya təşkilatının ideya-siyasi, təlim-tərbiyə sahəsində gördüyü işlər barədə hesabatlarının dinlənilməsi və müzakirə edilməsi tapşırılmışdır.

Universitetdə tədris, təlim-tərbiyyə sahəsində, tədrisin keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq, müəllim və tələbələrin Azərbaycan dilində dərslərlər və dərslər vəsaitləri ilə təmin edilməsi işinin yaxşılaşdırılması məsələləri də büronun müzakirəsində, qəbul edilən qərarlarda mühüm yer tutmuşdur.

Universitetdə SSRİ Nazirlər Sovetinin 22 may 1948-ci il, 1709 sayılı qərarına uyğun olaraq ixtisaslı kadrlarla boşluqları doldurmaq üçün Azərbaycan Dövlət Universitetinə Moskvanın ali məktəblərinə və SSRİ Elmlər Akademiyasına doktoranturaya 5 nəfər elmlər namizədinin və aspiranturaya 5 assistentin göndərilməsinə icazə verilmişdir.

Büroda qərara alınmışdır ki, Azərbaycan Dövlət Universitetində tələbələrin, fakültələrin, kafedraların, laboratoriya kabinetlərinin sayı kifayət qədər artdığından, bu gün onun tədris binası, maddi-texniki bazası tələblərə cavab vermir, çox kəskin vəziyyət yaranmışdır. Ona görə də Azərbaycan K(b)P MK bürosu Bakıda Universitet Şəhərçiyinin tikilməsi ilə bağlı qərar qəbul etmişdir. Qərarla Azərbaycan SSR Nazirlər Sovetinə bir vəzifə olaraq tapşırılmışdır ki, Universitet Şəhərçiyinin salınması ilə bağlı SSRİ Nazirlər Soveti və SSRİ Ali Təhsil Nazirliyi qarşısında bu məsələnin həllini tezləşdirməklə bağlı məsələ qaldırılsın. Həmçinin büro iclasında Azərbaycan Dövlət Universitetində təlim – tərbiyyə, tədris, təsərrüfat-təşkilat, ideya-siyasi sahələrdə işləri yaxşılaşdırmaq-la bağlı Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti qarşısında mühüm vəzifələr qoyulmuşdur.

Büro iclasının sonunda qəbul olunan qərarla A.İ.Qarayevin Universitetin rektoru vəzifəsindən azad edilməsilə bağlı xahişi təmin edilməmiş və əksinə ona tapşırılmışdır ki, qısa müddətdə Azərbaycan K(b)P MK-nın büro iclasında və qəbul etdiyi qərarlarda söylənilən nöqsanların, qüsurların, çatışmazlıqların aradan qaldırılmasına nail olsun.

Azərbaycan Dövlət Universiteti mövcud olduğu 100-illik tarixi zamanda kadrların hazırlanması onun fəaliyyətində ən başlıca istiqamətlərdən biri olmuşdur.

Müharibədən sonrakı dövrdə Universitet milli kadrların o, cümlədən Şərqsünasların hazırlanması işinə diqqəti daha da artırmışdır. Bunu Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektoru akademik Yusif Məmmədəliyevin “S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində şərqsünas kadrların hazırlanmasını yaxşılaşdırmaq haqqında” Azərbaycan KP MK-nın birinci Katibi İ.D.Mustafayevə ünvanladığı 23 yanvar 1957-ci il, (Yr/26) tarixli məktubunun əsasında daha aydın görmək olar.

Məktubu təqdim edirik:

(Fond 1. Siyahı 33, iş 58. v.196 - 198)

Şərqsünaslığın inkişafı və şərqsünas kadrların hazırlanması problemi Sovet dövründə də elmin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən hesab edilirdi. Hətta bu problemin həlli dövlət siyasətinə çevrilmişdi. Müharibədən sonrakı 40–50-ci illərdə bu sahədə bir neçə əməli tədbirlər həyata keçirilmişdir. SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqsünaslıq İnstitutu yenidən təşkil olunmuş "Sovet Şərqsünaslığı" jurnalının nəşrinə başlanmışdır. Həmçinin dövlət dəstəyi ilə Şərqsünaslıq elm müəssisələri, digər şərq ölkələrinin şərqsünas təşkilatları ilə əlaqələr yenidən qurulmağa başlanmış, şərqsünaslıqla bağlı kitab və vaxtaşırı nəşr mübadiləsi qaydaya salınmışdır.

Bu sahədə Azərbaycan Dövlət Universitetinin xidmətləri danılmazdır.

Azərbaycan Dövlət Universiteti yarandığı vaxtdan, o cümlədən II Dünya müharibəsindən sonrakı dövrdə də Şərqsünaslıq fakültəsi Şərqsünaslıq elminin formalaşmasında və inkişafında, şərqsünas kadrların hazırlanmasında müstəsna rol oynamışdır. Azərbaycan Dövlət Universitetində (Bakı Dövlət Universiteti) Bartold, Marr, Meşaninov, Oşmarin, Samoyloviç, Ramaskeviç kimi görkəmli şərqsünas alimlər və Şor, Komarovskiy, Yuze, Qulyayev, Makovelskiy, Uaruar, Qubaydulin, Çobanzadə, C.Nağıyev, Bertels, Dmitriyev və d. tanınmış professorlar çalışmışlar. Universitetin Şərqsünaslıq fakültəsi böyük bir şərqsünaslar nəsli və görkəmli elm və mədəniyyət xadimləri yetişdirmişdir. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, C.Cabbarlı, H.Hüseynov, V.Xulufu, A.Sultanlı, M.Arif, Ə.Sumbatzadə, Dəmirçizadə, A.Bədəlbəyli, Şirəliyev, S.Salamzadə, A.Seidov, F.Qasımzadə, İ.Həsənov, A.Kazımov, S.Rəhimov və digərləri Universitetin Şərqsünaslıq fakültəsinin yetişdirmələridir.

Təəssüf ki, Universitetin yenidən fəaliyyətə başlamasından sonra fakültə 1929-cu ildə öz fəaliyyətini dayandırmışdır və buna görə də respublikada şərqsünaslıq elminin inkişafında böyük boşluq yaranmışdır. 1942-ci ildə yenidən Universitetin nəzdində Şərqsünaslıq fakültəsi bərpa edilmiş və yenə də əvvəlki illərdə olduğu kimi Universitet Şərqsünas kadrlarının hazırlığının və şərqsünaslıq sahəsində Azərbaycanın elmi qüvvələrinin əsas diqqət mərkəzinə çevrilmişdir.

XX əsrin 40-cı illərinin sonu – 50-ci illərdə Şərqsünaslıq fakültəsi ölkəyə kifayət qədər yüksək hazırlıqlı şərqsünaslar yetişdirmişdir. 1948-ci ildən başlayaraq İran filologiyasını qurtarmış məzunlardan 20 nəfəri namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Həm də onlar yalnız fars dili və ədəbiyyatı üzrə deyil, həmçinin tarix, etnoqrafiya və müxtəlif xalqların dilləri üzrə də dissertasiya müdafiə etmişlər.

Şərqsünaslıq fakültəsinin məzunlarının bir çoxu Bakının, Moskvanın, Leningradın və başqa şəhərlərin elmi tədqiqat institutlarında, Moskva radiosunun Azərbaycan Radio verilişləri idarələri şəbəkəsinin radio yayımlarında müvəfəqiyyətlə çalışırlar.

Şərqsünas məzunların daha geniş istifadəsi məqsədilə SSRİ Ali Təhsil

Nazirliyi iki ixtisas üzrə - İran filologiyası və Azərbaycan dili – hazırlığını nəzərdə tutmaqla Şərqsünaslıq fakültəsinin tədris planını təsdiq etdi. Bu plana görə Şərqsünaslıq fakültəsinin məzunları həm də ana dili və ədəbiyyat müəllimi də işləyə bilərdilər.

Lakin onu da qeyd etməyi özümə borc bilirəm ki, Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin hazırkı vəziyyəti, kadr hazırlığı heç də şərqsünaslıq sahəsinin müasir tələblərinə cavab vermir. Son illərdə şərqsünaslıq elminin genişləndiyi, inkişaf etdiyi bir şəraitdə, gənc kadr hazırlığının artırılması əvəzinə, şərqsünaslıq ixtisasına qəbul yerləri azaldılıb, türk filologiyası şöbələri, türk və ərəb dili kafedraları bağlanmış və rəsmi olaraq fakültə hesab olunan Şərqsünaslıq fakültəsinin 1–5-ci kurslarında cəmi 50 tələbə oxuyur və bu fakültə bu vəziyyətdə əslində filologiya fakültəsinin ən az həcmli şöbəsinə çevrilmişdir.

Beləliklə, Şərqsünaslıq fakültəsində təhsil fars və türk dillərinin tədrisi ilə kifayətlənir. Şərqi tarixinin, ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, etnoqrafiyasının, incəsənət və iqtisadiyyatının, həmçinin də ərəb, türk və digər şərq dillərinin öyrənilməsinə lazımı səviyyədə diqqət göstərilir. Belə ki, Şərqsünaslıq fakültəsində ərəb dili köməkçi fənn kimi öyrənilir, türk dili və ədəbiyyatı isə yalnız 1954 və 1955-ci illərdə Azərbaycan Dövlət Universitetinə müvəqqəti göndərilmiş bolqar türkləri qrupu tərəfindən öyrənilir.

Bütün bu səbəblərdən şərqsünaslıq elminin inkişafı və genişlənməsi və Respublikada Şərqsünasların hazırlanması işini gücləndirmək, bu sahədə olan boşluğu aradan qaldırmaq məqsədilə müvafiq ölçülər götürülməsini xahiş edirik.

Şərqsünaslıq sahəsində əməli tədbirlərin həyata keçirilməsi, bu sahədə işlərin gücləndirilməsi hansı ehtiyacdən meydana çıxır:

1.Yaxın və orta Şərq ölkələrinin tarixinin, dilinin, ədəbiyyatının, etnoqrafiyasının, incəsənət və mədəniyyətinin və s. dərindən öyrənilməsinin vacibliyindən;

2.Şərqsünas kadrlarının hazırlanması işinin gücləndirilməsi, yüksək ixtisaslı elm, təhsil müətəxəssislərinə və professor, müəllimlərə olan ehtiyacın aradan qaldırılması;

3.Azərbaycanın özünün mədəni, tarixi irsinin öyrənilməsi və təbliğini həyata keçirə bilən şərqsünasların hazırlanmasının zəruriliyi və s. Bu isə yaxın və orta şərq xalqlarının dilini, tarixini, mədəniyyətini öyrənmədən mümkün deyil.

Unutmayaq ki, şair-alim Bakuvi (x/ə), şair Xətib Təbrizi (x/ə), filosof Bəhrəmyar (XI – XII ə), şair və mütəfəkkil Xəqani (XII ə), Nizami G. (XII ə), Qətran Təbrizi (XI ə), Marağalı Mahmud Şabustari (XI ə), Arif Ərdəbilli (XIII ə), Nəsimi (XIV ə), Həbibli (XV ə), Füzuli (XVI ə), Məhsibi (XVII ə), A.A.Bakıxanov (XIX ə) və s. kimi milli mədəniyyətimizin görkəmli xadimləri öz əsərlərini ya ərəb və ya fars dillərində, ya da fars və ərəb dillərinin elementləri ilə zənginləşdirilmiş Azərbaycan dilində yazmışlar.

Eyni zamanda onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir neçə əsrlər ərzində

klassik dövrün Azərbaycan ədəbiyyatı İran, Türkiyə, Hindistan, Əfqanıstan və digər bir sıra ölkələrin mədəniyyəti və tarixi ilə sıx bağlı olmuşdur. Odur ki, bu ölkələrin mədəniyyəti, tarixi, ədəbiyyatı ilə yaxından tanış olmadan öz milli mədəniyyətimizin inkişaf tarixini tam şəkildə tədqiq edə bilmərik.

Beləliklə, Universitetdə olan professor və müəllim potensialını nəzərə alaraq İran filologiyası bölməsini genişləndirmək, həmçinin yenidən ərəb və türk filologiyası bölmələrini təşkil etmək və bununla da respublikada xüsusi potensiala, elmi-praktiki gücə malik Şərqsünaslıq fakültəsini formalaşdırmaq olar.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq M.S. Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetinin rektorluğu bu məsələnin Azərbaycan KP MK-nın Bürosunda baxılmasını və müvafiq qərar qəbul edilməsini xahiş edir.

Əlavə:

1. ADU-nun Şərqsünas sahələrində çalışan professor-müəllim və şərqsünas kadrlarının hazırlığı üçün cəlb oluna biləcək mütəxəssislərin siyahısı.

2. ADU-nun Şərqsünaslıq fakültəsini bitirən, doktorluq və namizədlik dissertasiyasını müdafiə edənlərin siyahısı.

3. Azərbaycan KP MK büro layihəsinin qətnaməsi.

S.M.Kirov adına

ADU-nun rektoru: akad. Məmmədəliyev Y.Q.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi Fond 1. siyahı 33, iş 58. V.8 – 15.

2. ARPIİSSA. F.1, siy. 45, iş 71, v. 196 – 199.

3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. Bakı: Lider nəşriyyatı, 2004, V. 203 – 210.

**О СОСТОЯНИИ УЧЕБНО-ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ И
ПАРТИЙНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ РАБОТЫ
В АЗГОСУНИВЕРСИТЕТЕ ИМЕНИ С.М.КИРОВА.
ПОДГОТОВКА КАДРОВ ВОСТОКОВЕДОВ В УНИВЕРСИТЕТЕ**

И.Х.ЗЕЙНАЛОВ

РЕЗЮМЕ

Научная статья написана на основе материалов Архива Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР) – фонд 1, опись 33, дело 58; опись 43, дело 102.

В статье рассматривается роль лидера Азербайджанской Демократической Республики в создании Азербайджанского Государственного Университета, прослеживается исторически пройденный путь университета.

Одним из центральных вопросов статьи является изучение деятельности Азербайджанского Государственного Университета в учебно-воспитательной, идейно – политической области и в подготовке кадров послевоенные годы на основе материалов заседания бюро АКП (б), посвященной данному вопросу.

В статье главное внимание уделяется обзору письма ректора АГУ имени С.М.Кирова, академика Юсифа Мамедалиева первому секретарю ЦК АКП (б) И.Д.Мустафаеву «Об улучшении подготовки кадров-востоковедов в Азербайджанском Государственном Университете имени С.М.Кирова». В статье также приводится материал из принятого решения бюро ЦК АКП (б) по данному вопросу 22 мая 1948 года.

Ключевые слова: Азербайджанская Коммунистическая Партия (большевиков), Центральный Комитет, бюро, учебно-воспитательное дело, идейно-политическая работа, Азербайджанский Государственный Университет, ректор, востоковед, кафедра, профессор, доцент, аспирант и т.д.

**ON THE STATE OF EDUCATIONAL AND POLITICAL WORK
AT AZERBAIJAN STATE UNIVERSITY NAMED AFTER S.M.KIROV.
TRAINING OF ORIENTALISTS AT THE UNIVERSITY**

I.Kh.ZEYNALOV

SUMMARY

The scientific article is based on the materials of the Archive of Political Documents of the Office of the President of the Republic of Azerbaijan (APDUDPAR) – Fund 1, Inventory 33, Case 58; Inventory 43, Case 102.

The article examines the role of the leader of the Azerbaijan Democratic Republic in the establishment of the Azerbaijan State University, traces the historical path of the University.

One of the central issues of the article is to study the activity of the Azerbaijan State University in the educational, ideological and political field and in training during the post-war years on the basis of the meeting of the Bureau of the ACP (b) on this matter.

The article focuses on the review of the letter of the rector of ASU named after S.M.Kirov, academician Yusif Mammadaliyev to the first Secretary of the Central Committee of AKP (b) I.D.Mustafayev "on improving the training of Orientalists at S.M.Kirov Azerbaijan State University". The article also contains material from the decision of the Bureau of the Central Committee of the AKP (b) on this issue on May 22, 1948.

Key words: Azerbaijan Communist Party (Bolsheviks), Central Committee, Bureau, educational work, ideological and political work, Azerbaijan State University, rector, orientalist, department, professor, associate professor, post-graduate.

UOT 94(479.24)

AZƏRBAYCAN CÜMHURİYYƏTİ İLƏ OSMANLI İMPERİYASI
ARASINDA TƏHSİL VƏ MƏDƏNİYYƏT SAHƏSİNDƏ ƏMƏKDAŞLIQ

V.QAFAROV

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
vasifqafarov@rambler.ru

Məqalədə Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranmasından 1918-ci ilin sonlarınaqədər olan dövrdə təhsil və mədəniyyət sahəsində Azərbaycan-Osmanlı əməkdaşlığı araşdırılmışdır. Bu əməkdaşlıq nəticəsində Azərbaycan gənclərinin Türkiyə ali məktəblərində təhsil alması, Azərbaycana türk müəllim kadrlarının göndərilməsi, həmçinin yerli müəllim kadrlarının hazırlanması işinin təşkil edilməsi, ölkədəki məktəb və gimnaziyaların Türkiyədə nəşr edilmiş dərslik, dərs vəsaitləri və proqramları ilə təmin edilməsi sahələrində mühüm nəticələr əldə edildi. Eyni zamanda, uzun illər ərzində bir-birindən ayrı düşmüş Azərbaycan və Türkiyə xalqlarının mədəniyyət nümunələri qarşılıqlı olaraq təbliğ edildi.

Açar sözlər: Təhsil, məktəb, türk pedaqoqları, Türk Ocağı, Azərbaycan Türk Dram Operetta kompaniyası.

Azərbaycan Cümhuriyyəti yaradıldıqdan sonra ölkənin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və dağılmış iqtisadiyyatının bərpa edilməsi kimi böyük problemlərlə qarşı-qarşıya dayanan cümhuriyyət hökuməti maarif və mədəniyyət sahələrini də diqqətdən kənar saxlamadı. Azərbaycanın baş naziri F.X.Xoyski və ilk üç hökumətdə maarif naziri vəzifəsini tutmuş N.Yusifbəylinin milli mədəniyyətə bağlı və maarifpərvər bir ziyalı olması da bu işdə mühüm rol oynadı. Azərbaycan hökuməti, xalqın maariflənməsinə, təhsilin milliləşdirilməsinə və yeni məktəblərin açılmasına böyük diqqət yetirirdi. Çünki, bu sahədə hökm sürən vəziyyət ürəkaçan deyildi.

Birinci Dünya müharibəsi və Rusiyada baş vermiş inqilabi hadisələrlə bağlı Cənubi Qafqazda tüğyan edən anarxiya maarif sahəsinə də öz mənfi təsirini göstərmişdi. Əgər 1914-cü ildə Azərbaycanda bütün tiplərdən olan 976 məktəb var idisə və bunlarda 73.100 şagird təhsil alırdısa, 1919-1920-ci təhsil ilində cəmi 643 ibtidai və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi. İbtidai məktəblərdə 78.078, orta məktəblərdə isə 9611 şagird oxuyurdu [11, 481]. Məktəb sisteminin bu şəkildə dağılmasının qarşısını almaq və maarifi inkişaf etdirmək Azərbaycan hökumətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biri idi. Bu işi uğurla həyata keçirmək üçün Türkiyənin köməyindən və təcrübəsindən istifadə etmək də nəzərdə tutulmuşdu.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda məktəb və maarif sisteminin böhranlı vəziyyətilə bağlı İstanbul mətbuatında kinayəli yazılar belə yazılırdı. Məsələn, “Atı” qəzetinin 6 avqust 1918-ci il tarixli, 215 sayılı nömrəsində nəşr olunmuş “Azərbaycan Cümhuriyyətində maarif” məqaləsində ölkədəki maarifin bərhad vəziyyətdə olması və bu sahədə böyük zəhmət və kifayət qədər maliyyə tələb edən ciddi işlərin görülməli olduğu qeyd edilirdi. Məqalədə obrazlı şəkildə yazılırdı: “Bu kiçik cümhuriyyətin maarif naziri (N.Yusifbəyli nəzərdə tutulur – V.Q.) başında olduqca böyük bir şapka daşıyır. Bir gün öz otağında şapkasını qarşısına qoymuş, başını əllərinin arasına alaraq dərin-dərin düşünərkən özündən soruşmuşdu: “Heç şübhəsiz, Azərbaycanın maarif ehtiyacını düşünürsünüz, elə deyilmi?”

“Bəli, əzizim, bu məsələni düşünürəm və Azərbaycanın mədəni səviyəsini İstanbuldakına çatdırmağın çarəsini axtarıram. Fəqət...”

Görəsən bu “fəqət” nə olurdu? Maarif naziri ümidlərinin nəhayətini bu şəkildə birdən-birə soyuq bir “fəqət”lə bağlamışdı? Sonra anlaşıldı ki, o, “pul harda?” demək istəyirdi...” [13] Məqalə müəllifi, Azərbaycanda maarifin inkişafı üçün maliyyə mənbəyinin Bakı nefti olduğunu göstərir. Lakin bəhs edilən dövrdə Bakı hələ Azərbaycan hökumətinin nəzarətində deyildi və hökumət bütün diqqətini bu şəhərin azad edilməsinə yönəltdi. Bəhs olunan dövrdə maliyyə imkanları məhdud olmasına baxmayaraq, Azərbaycan hökuməti ölkədə maarifin bərpa və inkişaf etdirilməsi üçün əlindən gələni əsirgəmədi, eyni zamanda bu sahədə yardım üçün Osmanlı hökumətinə də müraciət etdi.

Maarif sahəsində Osmanlı-Azərbaycan əməkdaşlığı əsasən Azərbaycan gənclərinin Türkiyə ali məktəblərində təhsil alması, Azərbaycana türk müəllim kadrlarının göndərilməsi, yerli müəllim kadrlarının hazırlanması işinin təşkil edilməsi, ölkədəki məktəb və gimnaziyaların Türkiyədə nəşr edilmiş dərslik, dərs vəsaitləri və proqramları ilə təmin edilməsi sahələrini əhatə edirdi.

Azərbaycan hökuməti 1918-ci il iyunun 22-də Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan bölməsinin Tiflisdən Qazaxa köçürülməsi üçün bu bölmənin sabiq müfəttişi Firidun bəy Köçərlinin sərəncamına 5 min rubl kredit ayrılması haqqında qərar verdi [9, 190]. F.Köçərli, bu vəsait hesabına Azərbaycan şöbəsinin əmlakının Qoridən Qazaxa daşınıb gətirilməsini təmin etməli idi. Seminariyanın köçürülməsi başa çatdırıldıqdan az sonra, 1918-ci il noyabrın 8-9-da həyata keçirilən imtahan nəticələrinə görə 35 nəfər seminariyaya qəbul edildi. Azərbaycanda ibtidai məktəblər üçün müəllim hazırlayan tədris ocağı kimi bu seminariya böyük əhəmiyyətə malik idi.

Azərbaycan hökumətinin 27 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan (türk) dili dövlət dili elan edildi [9, 201]. Bu qərarı həyata keçirmək üçün hökumət orqanları ilə yanaşı, ölkədəki təhsil müəssisələrində də tədrisin rus dilindən Azərbaycan dilinə keçirilməsi zəruri idi. Ümumiyyətlə, təhsili milli mənafeyə yönəltmək və milli dövlətçiliyin tələblərinə uyğun yenidən qurmaq üçün məktəblərin milliləşdirilməsi vacib idi. Lakin bunun üçün ilk öncə Azərbaycan dilində dərs deyəcək müəllim və lazımi dərsliklərin çatışmazlığı kimi

problemlər həll edilməli idi. Eyni zamanda, ölkədəki rus və erməni azlıqlarının Azərbaycan dövlətçiliyini tanımamağa yönələn müqaviməti də təhsilin milliləşdirilməsini əngəlləyirdi. Bütün bu çətinliklərə baxmayaraq, hökumət məktəblərin milliləşdirilməsi ilə bağlı siyasətini həyata keçirməkdə qərarlı idi. Azərbaycanın məktəblərinin milliləşdirilməsini həyata keçirmək üçün Türkiyədən müəllimlərin dəvət edilməsini və dərslərin gətirilməsini zəruri hesab edən hökumət 1918-ci il iyulun 22-də bu məqsədlə İstanbula səriştəli bir şəxsin ezam olunması haqqında qərar verdi [9, 215]. Bu qərar üzrə müəyyən işlər görüldükdən sonra hökumət, 1918-ci il avqustun 28-də məktəblərin milliləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etdi [9, 225-226]. Qərara əsasən, bütün ibtidai tədris müəssisələrində təhsil ana dilində aparılmalı, eyni zamanda dövlət dili icbari qaydada tədris olunmalı idi. Bütün ali, ibtidai və orta təhsil müəssisələrində də tədris dövlət dilində aparılmalı idi.

1918-ci ilin iyulunda maarif naziri N.Yusifbəyli Türkiyədən Azərbaycana çox sayda müəllim kadrlarının və dərs vəsaitlərinin göndərilməsi ilə bağlı İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadəyə müraciət etdi. Bu müraciətlə bağlı olaraq M.Ə.Rəsulzadə İstanbulda fəaliyyət göstərən Qafqaz Tərəqqi Cəmiyyətinin sədri Məsud Əfəndi ilə görüşdü. Üzvləri əsasən mühacir azərbaycanlılardan ibarət olan və Osmanlı hökuməti tərəfindən dəstəklənən Qafqaz Tərəqqi Cəmiyyəti gələcəkdə Qafqaz müsəlmanlarının Osmanlı imperiyasına birləşməsinə zəmin hazırlamaq üçün bölgə ilə Türkiyə arasında əlaqələrin genişləndirilməsi və Qafqaz müsəlmanlarının İstanbulda təhsil almalarına yardım etmək kimi işlərlə məşğul olurdu [38]. M.Ə.Rəsulzadə bu cəmiyyətdən xahiş etdi ki, əslən qafqazlı olub, müəyyən ixtisasa sahib olan və məmləkətlərinə getmək istəyən şəxslərin siyahısını tutsunlar və ünvanlarını qeyd etsinlər [1, v. 48]. M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi 19 iyul 1918-ci il tarixli məktubunda İstanbuldan dərslük və digər kitabların alınub göndərilməsi üçün heç bir maneənin olmadığını və buna görə də kitab işinin asan olduğunu vurğulayır, lakin tələb edilən qədər müəllim tapıb göndərməyin hazırkı zamanda müşkül olacağını bildirirdi [1, v. 48].

O, Azərbaycan hökumətinə göndərdiyi 29 iyul 1918-ci il tarixli növbəti məktubunda tələb edilən kitablarla bağlı Nəsim bəyin təfsilatlı məlumat və müfəssəl siyahı göndərməsini xahiş edir və qeyd edirdi ki, Osmanlı maarif naziri ilə görüşüb bu məsələni həll etməyə çalışacağıam [1, v. 27a].

M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin avqust ayında Osmanlı maarif naziri Nazim bəylə görüşüb bu məsələni həll etməyə çalışdı. İlkin olaraq, Azərbaycana bəzi dərs vəsaitləri ilə 17 müəllimin göndərilməsi qərarlaşdırıldı [1, v. 17a].

Bir qədər sonra Azərbaycanın Türkiyəyə səfiri təyin edilən Ə.M.Topçubaşov da Osmanlı hökumət nümayəndələri ilə apardığı danışıqlarda Azərbaycana türk müəllim kadrlarının və dərs vəsaitlərinin göndərilməsi məsələsini gündəlikdə saxladı. O, 1918-ci il oktyabrın 28-də Osmanlı Maarif Nazirliyinin müstəşarı ilə keçirdiyi görüşdə Türkiyədən Azərbaycana müəllim və müəllimələr göndərməklə bağlı təmsil etdiyi hökumətin 4 ay əvvəl etdiyi müraciəti

xatırladı, bu məsələnin müsbət həll edilməsi üçün köməklik göstərilməsini xahiş etdi. Müstəşar bu haqda nazirə məlumat verəcəyini və məsələnin tezliklə müsbət həll edilməsinə çalışacağını vəd etdi [10, 25-27].

Onu da qeyd edək ki, türk pedaqoqları Azərbaycanda çalışmağa böyük maraq göstərirdilər. Müəllim kadrları ilə bağlı Azərbaycan tərəfinin müraciəti haqqında məlumat alan türk pedaqoqları könüllü şəkildə həm Osmanlı Maarif Nazirliyinə, həm də İstanbuldakı Azərbaycan nümayəndəliyinə müraciət edərək, Azərbaycana gedib orada çalışmaq istədiklərini bildirirdilər. Buna görə də Ə.M.Topçubaşov Osmanlı maarif müstəşarı ilə keçirdiyi görüşdə Azərbaycana getmək üçün müraciət edən müəllimlərin hamısının birlikdə İstanbuldan yola salınmasını və bu bərdə Azərbaycan tərəfini məlumatlandırmağı xahiş etdi. Müstəşar Azərbaycanda işləmək arzusunda olanların hamısı haqqında tezliklə lazımı məlumatlar toplamağı və onların ən qısa müddətdə gəmi ilə Batuma yola salmağı öhdəsinə götürdü [10, 26-27].

Ə.M.Topçubaşov 1918-ci il noyabrın 30-da “Təsvir-i Efkar” qəzetində nəşr edilən Azərbaycan haqqında verdiyi geniş bəyanatında Azərbaycanda məktəb və maarifin vəziyyəti və təhsilin milliləşdirilməsi ilə bağlı görülən işlər haqqında məlumat verdikdən sonra Türkiyədən Azərbaycana müəllim kadrlarının cəlb edilməsi məsələsi ilə bağlı qeyd edirdi ki: “Az sonra köhnə dostum olan maarif naziri Rıza Tevfik bəylə bu işlər üçün görüşməyə gedəcəyəm. Bir siyahı hazırlayırıq. Arzu edən müəllim və müəllimələri təyin edib Azərbaycana göndərmələri işlərini həll etməyə çalışacağıq” [15]. Azərbaycan nümayəndəsinin bu bəyanatı geniş rezonans doğurdu.

Bu təşəbbüslərin nəticəsi olaraq bir qədər sonra Azərbaycana kifayət qədər türk pedaqoqları göndərildi və onlar öz missiyalarını həyata keçirdilər. Artıq 1919-cu ilin noyabrında Azərbaycanda fəaliyyət göstərən türk pedaqoqlarının sayı 50-dən çox idi [12, 56; 40, 353]. Onların içərisində qadınlar da var idi. Bundan başqa, Azərbaycan hərbi məktəblərində qalib dərş deyən Qafqaz İslam Ordusunun zabitləri ilə yanaşı bu orduda vaxtilə xidmət edən pedaqoji təhsili olan türk əsgərlərindən Azərbaycanda qalib müəllimlik edənlər də oldu. Türkiyədən gəlmiş pedaqoqlar əsasən orta məktəblərində çalışmaqqla yanaşı, Gəncə, Qazax, Bakı, Nuxa və Lənkəran şəhərlərindəki seminariya və gimnaziyalarda, həmçinin pedaqoji kurslarda müəllim kadrlarının hazırlanması işində də yaxından iştirak etdilər və Azərbaycanda təhsilin milliləşdirilməsi işinə öz töhfələrini verdilər. Azərbaycan Maarif Nazirliyi Türkiyədən gələn müəllimlərə xüsusi qayğı ilə yanaşır, onlara pedaqoq kimi aldıkları məvacibdən başqa yol haqqı və ev kirayəsi xərcləri kimi əlavə maliyyə vəsaiti də ödəyirdi.

Türk pedaqoqlarının Azərbaycana göndərilməsi ilə bağlı aparılan işlər əsasən 1919-cu ildə öz nəticəsini verdi. Lakin 1918-ci ilin yayında müəllim kadrlarına olan tələbatı türk pedaqoqları hesabına ödəmək mümkün olmadı. Buna görə də, müəllim çatışmazlığını aradan qaldırmaq üçün Azərbaycan Maarif Nazirliyi Gəncə, Şəki, Şuşa və Zaqatalada qısa müddətli – bir-iki aylıq pedaqoji kurslar açılmasını və məktəblərdə ana dilində dərş demək istəyən digər

savadlı şəxslərin də bu kurslara cəlb edilməsini qərara aldı və Nazirlər Şurası qarşısında məsələ qaldırdı ki, bu məqsəd üçün xəzinədən 126.759 rubl 50 qəpik vəsait ayrılısın. Hökumət 1918-ci il avqustun 24-də xalq məktəbləri müfəttişliyinin təsis edilməsi və xalq məktəbləri müəllimləri kurslarının təşkili barədə qərar qəbul etdi və bu məqsədlə Maarif Nazirliyinin tələb etdiyi məbləğdə pul buraxdı [9, 222-223]. Eyni tarixdə, hökumət Nuxada kişi gimnaziyasının açılması üçün adı çəkilən nazirliyə daha 21.046 rubl 62 qəpik vəsait ayırdı [9, 222] və bu tendensiya sonrakı dövrdə də davam etdi.

Azərbaycan hökuməti yeni ibtidai və orta məktəblər açmaqla yanaşı 1914-cü ildən Gəncədə və 1916-cı ildən Bakıda fəaliyyət göstərən müəllimlər seminariyasının işini yenidən qurmaq üçün də addımlar atdı. Həmçinin, qızlar üçün ilk müəllimlər seminariyası təşkil edildi. 1918-ci ilin sentyabrında qızlar üçün Bakı müəllimlər seminariyasına qəbulla bağlı verilən elana görə, bura imtahansız yuxarı ibtidai məktəbi və 4 sinifli qızlar gimnaziyasını bitirən şagirdlər qəbul edilməli idi. Göstərilən təhsil senzi olmayan qızlar isə imtahan verməli idilər. Seminariyada təhsil müddəti 4 il idi. Maddi cəhətdən ehtiyacı olan, təhsildə müvəffəqiyyətlər qazanan şagirdlərə hər ay 25 rubl məbləğində təqaüd verilirdi [40, 350-351]. Hökumət sonrakı illərdə də xalq məktəbləri, ibtidai və orta məktəblər, seminariyalar, gimnaziyalar və Bakı Universitetinin açılması istiqamətində əməli işlər gördü.

Bəhs edilən dövrdə Azərbaycanda hərbi məktəblərin açılması da prioritet məsələlərdən idi. Cümhuriyyətinin yaranmasından dünya müharibəsinin sonunadək olan dövrdə Azərbaycanda hərbi məktəblərin yaradılması və bu məktəblərdə təlim-tədris prosesinin təşkili sahəsində Qafqaz İslam Ordusunun türk zabitləri xüsusi rol oynadılar. Qeyd etdiyimiz kimi, 1918-ci ilin iyun ayında zabit kadrları hazırlamaq üçün Gəncədə yaradılan hərbi məktəbin, daha sonra avqust ayında orduda kiçik zabit heyətinə olan tələbatı ödəmək məqsədilə təşkil edilən “Ehtiyat Zabit Namizədləri Təlimgahı” adlanan hərbi məktəbin fəaliyyəti və təlim-tədris işləri türk zabitlərinin adı ilə bağlı idi [7]. Bu hərbi məktəblərin müdavimləri Azərbaycan ordusunun zabit kadrlarına olan ehtiyaclarının ödənilməsində mühüm rol oynadılar. Hərbi məktəblərin açılmasına olan ehtiyacı nəzərə alan Azərbaycan hökuməti 1918-ci il oktyabrın 27-də ölkədə daha üç yeni hərbi məktəbin açılmasına qərar verdi və bu məqsədlə 50 min rubl vəsait ayırdı [9, 246].

Türkiyədən Azərbaycana dərslük və digər kitabların gətirilməsi istiqamətində 1918-ci ilin yayında əməli nəticəsi olan müəyyən işlər görüldü. Bu, Dünya müharibəsinin başa çatmasından sonrakı dövrdə də davam etdirildi. Məktəblərin milliləşdirilməsi işini uğurla həyata keçirməkdə olan Azərbaycan Maarif Nazirliyi bu işin davam etdirilməsi üçün 1919-cu ilin iyulunda məktəblərin türk dilində dərslük və dərs vəsaitləri ilə təmin edilməsi məsələsini hökumət qarşısında yenidən qaldırdı. Maarif Nazirliyi nəzdində yaradılmış komissiya Türkiyədən gətirilməli olan kitabların siyahısını tərtib etmişdi. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il sentyabrın 18-də qəbul etdiyi qanuna görə,

xalq kitabxanaları üçün türk dilində kitablar almaq məqsədilə Maarif Nazirliyinin sərəncamına 1 milyon rubl vəsait ayrıldı [8, 59]. Artıq 1920-ci ilin aprelində Azərbaycan Cümhuriyyətində ümumi fondu 95 min nüsxə kitab olan 11 kitabxana var idi [11, 500]. Türkiyədən Azərbaycana dərslik və digər kitabların gətirilməsi sonrakı illərdə, hətta sovet hakimiyyəti illərində də davam etdi.

Azərbaycan gənclərinin Türkiyənin ali məktəblərində təhsil alması məsələsi də maarif sahəsindəki Osmanlı-Azərbaycan əməkdaşlığında xüsusi yer tuturdu. Qeyd edək ki, bu sahədə ilk addımlar hələ Azərbaycanın müstəqilliyinin elan edilməsindən xeyli əvvəl atılmışdı. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadə, Hüseyn Cavid, Abdulla Məmmədzadə, Məşədi Cəmil və digər Azərbaycan gəncləri fərdi təşəbbüsləri ilə İstanbuldakı ali məktəblərdə təhsil almışdılar. Birinci Dünya müharibəsinin başlanması bu tendensiyanın davam etməsinə imkan verməsə də, rus imperiyasının süqutundan sonra Azərbaycan gəncləri yenidən təhsil almaq üçün Türkiyə ali məktəblərinə üz tutdular.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin yaranması ərəfəsində Cənubi Qafqazda yaranan anarxiya səbəbindən Bakı Hərbi Məktəbinin tələbəsi Zeynalabidin Hüseynzadənin yarımçıq qalmış təhsilini Türkiyədə davam etməsi üçün hələ 1918-ci ilin may ayında Osmanlı Hərbi Nazirliyinə müraciət edilmişdi. Ənvər paşa bu müraciətə müsbət yanaşdı və 25 may 1918-ci il tarixində adı çəkilən şəxsin İstanbul Qülləli Məktəbinə qəbul edilməsi ilə bağlı hökumətə təqdimat yazdı [6, v. 2]. Bu təqdimata dərhal müsbət cavab verildi. Mayın 26-da Osmanlı sultanı Mehmed Rəşad, sədrəzəm Tələt paşa və hərbi nazir Ənvər paşanın imzaladıqları “irade-i səniyyə” ilə Zeynalabidin Hüseynzadə İstanbul Qülləli Məktəbinə qəbul edildi [6, v. 1; 2].

Qeyd edək ki, bu zaman İstanbul mətbuatında Bakılı Zeynalabidin Hüseynzadə ilə bağlı dərc olunan məqalələrdə bildirilirdi ki, o, Nargin adasındakı əsir düşərgəsində saxlanılan türk əsirlərinə yardımlar etmiş və bir çox türk zabitlərinin oradan qaçırılmasını təşkil etmişdir [39].

Almaniyada təhsil alan rusiyalı türk-tatar gənclərinin təşəbbüsü ilə 1918-ci il aprelin 10-da Berlində “Rusiyalı Müsəlman Şagirdlərinə Yardım Cəmiyyəti” adlı bir cəmiyyət qurulmuşdu. Berlin hökuməti tərəfindən rəsmi qeydiyyatata alınan bu cəmiyyət keçmiş Rusiya imperiyasının türk-müsəlman bölgələrindən olan gənclərin Almaniyada təhsil almalarına yardım etməyi qarşısına məqsəd qoymuşdu [42]. Berlin və İstanbul hökumətləri tərəfindən dəstəklənən bu cəmiyyətin rəsmi açılış mərasimində Osmanlı imperiyasının Almaniyadakı səfiri İbrahim Hakkı paşa, səfirliyin müstəşarı Ədhəm bəy, hərbi attaşə Cəmil bəy və digər türk siyasiləri ilə yanaşı Almaniya Hərbi Nazirliyindən mayor Vuds (Woods) və digər zabitlər, Xarici İşlər Nazirliyindən von Vizindonk (Wizindong), professor Mitoviç (Mitovich), professor Mart Man (Marth Mann) və digərləri öz xanımları ilə birlikdə, həmçinin Kazan türklərinin fəalları olan Əbdürrəşid İbrahim iştirak etmişdilər. Bu tədbirdə iştirak edən alman siyasilərindən doktor Kozak, təhsil almaq niyyəti ilə Almaniya gələn türk-tatar gənclərindən 10 nəfərə alman milləti tərəfindən aylıq 150

mark olmaqla illik 1800 mark təqaüd təyin olunduğunu bəyan edərək, yeni qurulan cəmiyyəti bu şəkildə təbrik etmişdi [43].

Bu cəmiyyətin sədaları Azərbaycana da gəlib çatmışdı. Azərbaycandan bir neçə gənc bu cəmiyyət hesabına Almaniyada təhsil almaq üçün onun Batumdakı təmsilçilərinə müraciət etmiş və müsbət cavab almışdılar. Gənclər Almaniyaya getmək üçün İstanbula gələn zaman burada Osmanlı xüsusi xidmət orqanı olan Təşkilat-ı Mahsusanın nümayəndələri onları Almaniyaya deyil, Türkiyədəki hərbi məktəblərə yönəltməyə çalışdılar. Bunu belə əsaslandırılar ki, “Azərbaycan hökuməti bütün cavanları hərbi xidmətə dəvət etmiş və buna görə də, sizə Almaniyaya deyil, ehtiyat zabit məktəblərinə getmək lazımdır” [1, v. 24a]. Bu tələbdən çox pərişan olan gənclər kömək üçün bu zaman İstanbulda olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin rəhbəri M.Ə.Rəsulzadəyə müraciət etdilər. Gənclər hansı səfərbərlik qanunu ilə onların hərbi məktəblərə cəlb edildiyini öyrənməyə çalışmaqla yanaşı, Osmanlı dairələrinin bu tələbini yerinə yetirməkdən də imtina edir, Türkiyədə deyil, Azərbaycanda xidmət etmək istədiklərini bildirir və bunun üçün də məmləkətlərinə göndərilmələrini xahiş etdilər. Bütün bunlar barədə Azərbaycanın xarici işlər naziri M.H.Hacınskiyə göndərdiyi 4 avqust 1918-ci il tarixli məktubunda məlumat verən M.Ə.Rəsulzadə daha sonra yazırdı: “Yaxşı olardı ki, əgər hökumətin belə bir qərarı varsa, bu qərarını elan eyləsin. Buradakı gənclər və bundan sonra onların halına düşənlər haqqında müəyyən bir qərarı olsun. Azərbaycanlı gənclər buranın hərbi məktəblərinə verildikləri zaman yaxşı olardı ki, Azərbaycan hökuməti hesabına olaraq məktəbə girəydilər və çıxarkən Azərbaycan hökuməti idarəsində olaydılar. O zaman burada “çətinliyə” düşən gənclər özlərini “məzlum” hesab etməyə “bəhanə” tapmazlar və həqiqətən də ortada bir qanun, tərtib və üsula riayət edilmiş olardı. Hər halda bu xüsusda müəyyən bir qərar lazımdır. Yoxsa hər zaman bir məsələ çıxacaq ki, çox pis təsirlər edəcəkdir” [1, v. 24a-25].

Baş nazir F.X.Xoyski M.Ə.Rəsulzadəyə göndərdiyi 31 avqust 1918-ci il tarixli məktubunda bu məsələ ilə bağlı bildirdi ki, ordu üçün əsgər toplama və səfərbərlik haqqında qəbul etdiyimiz qanun və qaydaların bir surətini sizə göndərirəm. Bunlardan görəcəksiniz ki, tələbələrə 27 yaşına qədər möhlət verilir. Dolayısıyla, İstanbuldakı tələbələrlə bağlı bu qərara uyğun hərəkət edə bilərsiniz” [1, v. 23a].

Azərbaycan hökuməti 1918-ci il oktyabrın 29-da təhsil almaq üçün xaricə getmək istəyən azərbaycanlı tələbələrə fərdi qaydada maarif nazirinin təqdimatı əsasında icazə verilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Bu qərara görə, ehtiyacı olan tələbələrə təqaüd təyin edilməsi məsələsinə də baxılması tövsiyə edilirdi. Bununla bağlı məsələlərin obyektiv araşdırılması üçün tələbələrin orduya çağırılması 1918-ci il noyabrın 10-na kimi təxirə salındı [9, 247].

M.Ə.Rəsulzadə 1918-ci ilin avqustunda Osmanlı maarif naziri Nazim bəylə görüşü zamanı Azərbaycan üçün müəllim kadrları hazırlanması işinə yardım etmək məqsədilə İstanbuldakı pedaqoji məktəbə azərbaycanlı tələbələrin qəbul edilməsi məsələsini qaldırdı və buna razılıq aldı. O, Azərbaycan höku-

mətinə göndərdiyi 2 sentyabr 1918-ci il tarixli məktubunda Maarif Nazirliyindən Türkiyəyə pedaqoji təhsil almaq üçün göndəriləcək tələbə sayını müəyyənləşdirməyi və lazımı tədarüklər görülməsi üçün ona bu say barədə məlumat verilməsini xahiş edirdi [1, v. 17a-18a].

M.Ə.Rəsulzadədən sonra Azərbaycanın İstanbuldakı diplomatik missiyasına rəhbərlik edən Ə.M.Topçubaşov da azərbaycanlı tələbələrin Türkiyə ali məktəblərində təhsil alması məsələsini gündəlikdə saxladı. O, 1918-ci il oktyabrın 28-də Osmanlı Maarif Nazirliyinin müstəşarı ilə keçirdiyi görüşdə Azərbaycan gənclərinin təhsil almaq və ya təhsillərini davam etdirmək üçün Türkiyəyə göndərilməsi məsələsini də qaldırdı. Müstəşar, bu məsələ ilə bağlı Osmanlı maarif naziri ilə görüşüb danışmaq aparmağı məsləhət bildi [10, 26-27]. Bu sahədə göstərilən təşəbbüslərin nəticəsi olaraq Azərbaycan gənclərinin Türkiyə ali məktəblərində təhsil alması üçün razılıq əldə edildi. Nəticədə, azərbaycanlı gənclərin Türkiyə ali məktəblərində təhsil alması təmin edildi.

Türkiyə ali məktəblərində oxuyan azərbaycanlı tələbələr arasında birlik yaratmaq və onlara maddi və mənəvi yardımlar etmək məqsədilə 1919-cu ilin oktyabrında İstanbulda Azərbaycan Türk Tələbə Cəmiyyəti adlı bir cəmiyyət də quruldu [4; 16].

Bir qədər sonra, 1919-cu il sentyabrın 1-də keçirilən Azərbaycan Parlamentinin 70-ci iclasında 100 nəfər azərbaycanlı tələbənin təhsil almaq üçün dövlət hesabına xarici ölkələrin ali məktəblərinə göndərilməsi ilə bağlı qərar qəbul edildi [8, 74-75]. Bu tələbələrdən 9 nəfəri Türkiyəyə göndərilməli idi. 1920-ci ilin yanvarında Bakıdan təntənə ilə yola salınan bu gənclər müxtəlif ali məktəblərə qəbul olundular. Tədris ilinin ortası olduğu üçün bəzi gənclərin ali məktəblərə dinləyici kimi qəbul edilməsi, yeni tədris ilindən isə tələbə kimi dərslərə başlamalarına qərar verildi. Məsələn, Azərbaycan hökuməti tərəfindən göndərilən 1892-ci ildə Zaqatala qəsəbəsində anadan olan Məhəmməd Zəkinin Osmanlı Mülkiyyə Məktəbinə qəbul olunması ilə bağlı Osmanlı hökumət orqanları arasında 1920-ci ilin fevral-aprel aylarında gedən yazışmalardan görünür ki, cari tədris ilinin sonuna az qaldığı üçün adı çəkilən məktəbə tələbə qəbulunun mümkün olmadığı məlum olur. Lakin Məhəmməd Zəkinin Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti tərəfindən göndərilmiş olduğu əsas gətirilərək bu müraciət rədd edilmir və o, adı çəkilən məktəbə dinləyici kimi qəbul olunur. Yeni dərs ilinin başlanğıcında isə Məhəmməd Zəkinin verəcəyi imtahan nəticələrinə uyğun olaraq onun məktəbin birinci sinfinə qəbul olunacağı qərarlaşdırılır [5, v. 1-6]. Bu sənədlərdə Məhəmməd Zəkinin bütün təhsil xərclərini Azərbaycan Maarif Nazirliyinin öz üzərinə götürdüyü də qeyd olunur.

Osmanlı arxiv sənədlərində 1920-ci ilin aprel işğalından sonrakı dövrlərdə də Azərbaycan gənclərinin Türkiyə ali məktəblərinə qəbul olunması və onlara güzəştlərin edilməsi ilə bağlı sənədlər vardır. Məsələn, 1922-ci ilin mart ayında sabiq Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin maliyyə naziri Əbdüləli bəy Əmircanov, oğlu Rüstəm Fuad Əfəndinin Qalatasaray liseyinə ödənişsiz olaraq qəbul olunması xahişi ilə Osmanlı Maarif Nazirliyinə müraciət edir. Bu

zaman ödənişsiz plan yerləri artıq dolduğundan, Osmanlı maarif naziri Said bəy, bu xahişlə bağlı müvafiq qərar verilməsi üçün martın 28-də sədarətə müraciət edir [3, v. 2]. Osmanlı sərdəzəmi, 1922-ci il aprelin 1-də Ə.Əmircanovun vəziyyətini nəzərə alaraq, istisna hal kimi onun oğlunu adı çəkilən liseyə ödənişsiz olaraq qəbul olunmasına icazə verir [3, v. 1].

Azərbaycanla bağlı Osmanlı ictimaiyyətinə məlumatların verilməsi və Azərbaycan mədəniyyətinin Türkiyədə təbliğ olunması istiqamətində 1918-ci ilin yayında İstanbul konfransına göndərilən Azərbaycan nümayəndə heyətinin burada gördüyü işlər də təqdirəlayiqdir. Heyət rəhbəri M.Ə.Rəsulzadə, 1918-ci il sentyabrın 6-da “Türk Ocağı”nda Azərbaycanın tarixi, siyasi, iqtisadi, ictimai, ədəbi və sair xüsusiyyətləri ilə bağlı böyük bir konfrans verdi. Konfransda iştirak edən türk ziyalıları və ictimaiyyəti nümayəndələrinə Azərbaycanın tarixi, dili, ədəbiyyatı və sənəti ilə bağlı geniş məlumat verildi, rus inqilabından sonra ölkədə gedən siyasi və hərbi proseslər təhlil edildi və qarşıda dayanan vəzifələr haqqında məlumat verildi [41]. Bu konfransla bağlı hələ bir neçə gün əvvəldən İstanbul qəzetlərində elanlar verilmişdi [44]. Buna görə də konfransda iştirak edənlərin sayı kifayət qədər çox idi.

1918-ci il sentyabrın 14-də Türkiyə, Azərbaycan, Şimali Qafqaz və türk dünyasının digər bölgələrindən gəlmiş nümayəndələrin iştirakı ilə “Türk Ocağı”nda bir rəsmi qəbul keçirildi. Halidə Edip, Nakiyə Nigar, Bilkeys, Haticə Əli kimi türk xanımlarının da qatıldığı bu rəsmi qəbulda azərbaycanlılardan Ə.Ağaoğlu və Ə.Hüseynzadə, Qafqazın tanınmış iqtisadçılarından Fərah Vəzirov, Krım səfiri Hayri Ayvazov və digər ictimai-siyasi xadimlər iştirak edirdilər. Türk xalqlarının opera, musiqi və ədəbiyyat nümunələri nümayiş etdirilən və səsləndirilən bu rəsmi qəbulun keçirilməsində əsas məqsəd bu xalqların ictimai-siyasi və ədəbi dairələri arasında yaxın münasibətlərin qurulması idi [45].

Bir qədər sonra, 1918-ci ilin oktyabrında Bakıda da “Türk Ocağı” adlı cəmiyyət yaradıldı. Cəmiyyətin məqsədi Azərbaycan və Osmanlı türkləri, habelə keçmiş Rusiya imperiyası ərazisində yaşayan türk xalqları arasında mədəni əlaqələri inkişaf etdirməkdən və onları bir-biri ilə yaxınlaşdırmaqdan ibarət idi. Müsavat partiyasının Bakı Komitəsinin təşəbbüsü ilə 1919-cu ilin dekabrında “Türk Ocağı”nın siyasi klubunun açılması qərara alındı. Bu məqsədlə tərkibində M.Ə.Rəsulzadə, R.R.Şərifzadə, Ş.Rüstəmbəyov, R.Ağabəyov, Seyid Hüseyn və M.Şeyxzamanov kimi məşhur siyasi xadimlər və mədəniyyət nümayəndələrinin daxil olduqları komissiya yaradıldı [11, 496-497].

Müsavat partiyası üzvlərinin iştirakı ilə Bakıda “Türk gecələri” adlanan təntənəli musiqi konsertləri təşkil olunurdu. Konsert proqramlarının hazırlanması və tərkibinə xüsusi komissiya nəzarət edirdi. Proqramlar kifayət qədər maraqlı və orijinal idi, burada digər türk xalqlarının da musiqisinə geniş yer verilirdi. “Türk gecələri” konsertlərində Azərbaycan, Türkiyə və tatar şairləri, artistləri və rəssamları təmsil olunurdular. Dövlət truppasının aktyorları isə türk xalqlarının milli həyatından bəhs edən əsərlərin tamaşasını göstərirdilər. Bu əsərlərin “Azərbaycan müstəqilliyi”, “Türk tipləri”, “Türk qadınının dünyası”,

“Milli birlik” və s. kimi adları onların məzmunu barədə aydın təsəvvür yaradır. Türk xalqlarının etnoqrafiyası və məişətinə həsr olunmuş “Türk ocağı”, “Türkmən çadırı”, “Atəşgah”, “Şərqlər salonları” kimi sərgilər təşkil olunurdu. Bu tədbirlərdə ictimaiyyət nümayəndələri ilə yanaşı dövlət və hökumət nümayəndələri də iştirak edirdilər [11, 497].

Azərbaycan və Osmanlı imperiyası arasında mədəni əlaqələrin inkişaf etdirilməsi və Azərbaycan mədəniyyətinin Türkiyədə təbliğ olunması istiqamətində Tiflisdəki müsəlman artistlərinin teatr truppası da əvəzsiz xidmətlər göstərmişdir. Bəhs edilən dövrdə Azərbaycan teatr sahəsində Türkiyədən irəlində idi. Azərbaycan teatr truppalarının tamaşalarında qadınların rol alması Türkiyədə böyük əks-səda doğurmuş və bununla bağlı 1918-ci ilin avqust-sentyabr aylarında İstanbul mətbuatında heyrət dolu məqalələr, müsahibələr dərc edilmişdi [14]. Bu məqalələr İstanbulda Azərbaycan teatrına böyük maraq oyandırdı.

1918-ci ilin oktyabrında Tiflisdəki müsəlman artistlərinin teatr truppası “Azərbaycan Türk Dram Operetta Kompaniyası” adı ilə Türkiyəyə qastrol səfərinə yola düşdü. Azərbaycan artistlərinin qastrol səfəri təkcə İstanbulda dörd aya qədər davam etdi. 1919-cu ilin yanvar-may ayları ərzində İstanbulda səfərdə olan Azərbaycan Türk Dram Operetta kompaniyası buradakı teatr salonlarında bir çox Azərbaycan tamaşalarını səhnələşdirdi. Azərbaycan teatr truppası 1919-cu il fevralın 5-də İstanbulun Şahzadəbaşındakı Millət Teatrında gündüz xanımlar üçün, axşam isə ümumi olaraq iki dəfə “Arşın mal alan”, fevralın 6-da Kadıköydəki Kuşdili (Apollon) Teatrında “Məşədi İbad” [26], fevralın 8-də Millət Teatrında gündüz və axşam olmaqla iki dəfə “Dağılan tifaq yaxud qumarın nəticəsi” [21], fevralın 10-da həmin teatrda “Əlli yaşında cavan” və “Ac həriflər” [30], fevralın 12-də eyni teatrda “Hacı Qənbər” [27], fevralın 13-də Kuşdili Teatrında “Əlli yaşında cavan” və “Ac həriflər” [22], fevralın 14-də Təpəbaşı Qış Teatrında “Arşın mal alan” [28], fevralın 19-da Millət Teatrında gündüz və axşam olmaqla iki dəfə “Bəxtsiz cavan”, ertəsi gün Kuşdili Teatrında “Zora təbib” və “Axşam səbri xeyir olur” [33], fevralın 22-də Millət Teatrında “Qave-i Ahəngər” [23], fevralın 26-da “Şeyx Şamil həzrətləri” [18], martın 10-da Kuşdili Teatrında gündüz və axşam olmaqla iki dəfə “Əsli və Kərəm”, martın 11-də Bəyoğludakı Odeon Teatrında “Arşın mal alan” [19], martın 12-də Millət Teatrında “Əsli və Kərəm” [25], martın 13-də Kuşdili Teatrında gündüz və axşam olmaqla iki dəfə “Qave-i Ahəngər” [24], martın 19-da Millət Teatrında gündüz və axşam olmaqla iki dəfə “Ağa Məhəmməd Şah Qacar” [31], martın 24-də Odeon Teatrında “Məşədi İbad” [20], martın 26-da Millət Teatrında “Ölü ikən bekar” [29], aprelin 16-da Millət Teatrında “Ər və arvad”, Bəyoğludakı İsketinq Teatrında “Arşın mal alan” [34], aprelin 18-də İsketinq Teatrında gündüz və axşam olmaqla iki dəfə “Məşədi İbad” [35], ertəsi gün yenə eyni teatrda “Evli ikən bekar” [37], aprelin 23-də Millət Teatrında gündüz və axşam olmaqla iki dəfə “Leyli və Məcnun” [36], mayın 17-də Millət Teatrında “Pəri cadu”, “Bir kamerada iki yataq” [32] və digər tamaşalarını səhnəyə qoydular. Bu çıxışlar zamanı səsləndirilən “İlk bahar”, “Marş”,

“Papuri”, “Gecə həyatı”, “Vals”, “Çoban qutusu”, “Bənd oldum” və digər Azərbaycan mahnıları böyük marağa səbəb olmuşdu [36]. Azərbaycan teatr truppasının bu çıxışları Azərbaycan mədəniyyətinin Türkiyədə təbliğində mühüm rol oynamaqla iki ölkə arasında mədəni əlaqələrin inkişafına da böyük təsir göstərdi. Azərbaycan teatr truppasının İstanbuldakı fəaliyyəti Osmanlı mətbuatı tərəfindən geniş şəkildə işıqlandırıldı.

Zaman qəzetinin 8 fevral 1919-cu il tarixli nömrəsində Azərbaycan teatri haqqında böyük bir məqalə nəşr edilmişdi. Məqalədə yanvar ayından bəri İstanbulda olan Azərbaycan Türk Dram Operetta kompaniyasının səhnəyə qoyduğu tamaşalar haqqında geniş məlumat verilir və teatr sahəsində Azərbaycanın Türkiyədən çox-çox irəlində olduğu faktlarla göstərilirdi. Məqalədə deyilirdi: “Bir millətin mədəniyyətə olan qabiliyyət və istedadını hərbi müvəffəqiyyətlərdən çox müxtəlif mədəni müəssisələr, mövcud əsərləri ilə ölçmək daha doğrudur... Biz Azərbaycandan şəhərimizə gələn teatr heyətindən çox şeylər öyrəndik. Dünyanın bu qədər böyük böhranlar və məhrumiyətlər içində olduğu bir zamanda, xüsusilə də Azərbaycan kimi ağırlı-acılı həyat mübarizələri içində çırpınan bir məmləkətin İstanbula mükəmməl bir kompaniya göndərməsini gözləyə bilməzdik. Bizim ən seçilmiş sənətkarlarımızdan biri onlardan bəhs edərkən, dedi ki, “kompaniyalarında elə bir ahəng və intizam var ki, indiyə qədər bizim heç bir teatrimıza bu nəsib olmadı, vəzifə bölgüləri yaxşıdır, heç bir iş heç bir kəsin nisbətindən dolayı axsamır” [17]. Məqalədə Azərbaycanda yazılan teatr əsərləri barədə məlumatlı olmayan İstanbul teatrsevənlərinə bu əsərlər haqqında geniş məlumat verildiyi də xüsusi olaraq qeyd edilirdi [17].

Azərbaycan teatr truppasının aktyorları oynadıqları rollarla böyük tamaşaçı sevgisi qazanmışdılar. Onlardan Əşrəf bəy Yüzbaşızadə, Muhsin bəy Cəfərov, Həsən bəy Abdullazadə, Mustafa bəy Mərdanov, Paşa bəy Məhəmmədov, İbrahim bəy İsfahanlı, Hüseyn Qasimov və digərləri ilə bağlı İstanbul mətbuatında məlumat tipli məqalələr və onların şəkilləri dərc edilmişdi.

Beləliklə, bütün bunları ümumiləşdirərək qeyd edə bilərik ki, Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti yarandığı ilk gündən etibarən ölkənin ərazi bütövlüyü və suverenliyini təmin etmək üçün ciddi addımlar atmaqla yanaşı, ölkənin dirçəlişi naminə əsas amil hesab etdiyi maarif və mədəniyyətin inkişafına da böyük əhəmiyyət vermiş, ölkədə sabitlik möhkəmləndikcə bu sahəyə daha çox diqqət ayırmağa başlamışdır. Azərbaycan hökuməti hərbi-siyasi və iqtisadi sahələrdə olduğu kimi, maarif sahəsində də dost və qardaş Türkiyə ilə əməkdaşlıq etmiş, onun köməyindən və təcrübəsindən faydalanmışdır. Azərbaycanda məktəblərin milliləşdirilməsi prosesində türk pedaqoqlarının, həmçinin Türkiyədən gətirilən dərslər və dərslər vəsaitlərinin rolu böyük olmuşdur. Azərbaycanla Türkiyə arasında hərbi-siyasi və iqtisadi sahələrdə qurulan münasibətlər Birinci Dünya müharibəsinin başa çatması ilə iflasa uğrasa da, mədəni-maarif sahəsində iki ölkə arasında əlaqələr əslində bu dövrdən sonra yüksələn xətlə inkişaf etmişdir. 1919-cu ili Azərbaycanla Türkiyə arasında mədəni-maarif sahəsində ən məhsuldar il hesab etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİSSA), f. 277, siy. 2, iş 7.
2. Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), BEO, no. 4517/338752.
3. BOA, BEO, no. 4708/353091, v. 2.
4. BOA, DH.HMŞ, no. 4-1/4-96.
5. BOA, DH.İ.UM, no. 5-2/1-18.
6. BOA, İ.DUİT, no. 163/12.
7. Türkiye Cumhuriyeti Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Dairesi Başkanlığı Arşivi (ATASE) , BDH, K. 3823, D. 22, F. 7-10.
8. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. C. II. Bakı, Azərbaycan, 1998.
9. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты. (Сб. Документов). Баку, Азербайджан, 1998.
10. Топчибашев А.А. Дипломатические беседы в Стамбуле (записи чрезвычайного посланника и полномочного министра Азербайджанской Республики). 1918-1919 гг. Баку: Эргюн, 1994.
11. Azərbaycan tarixi. 7 cildə. V c., Bakı: Elm, 2001.
12. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı: Elm, 1990.
13. Azərbaycan Cumhuriyeti'nde Maarif / Atı, no. 215 (6 Ağustos 1334), s. 2.
14. Azərbaycan Hariciye Nazırı ile Gayri Siyası Bir Mülakat / Temaşa, no. 8 (13 Eylül 1334), s. 12.
15. Azərbaycan Murahhası'nın Murahhasımıza Beyanatı / Tasvir-i Efkar, no. 2576 (30 Teşrinisani 1334), s. 1.
16. Azərbaycanlı Talebenin Nazarıdikkatine / Türk Dünyası, no. 69 (9 Teşrinisani 1335), s. 3.
17. Azərbaycan Tiyatrosu / Zaman, no. 305 (8 Şubat 1335), s. 2.
18. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Alemdar, no. 1378-68 (26 Şubat 1335), s. 2.
19. Azərbaycan Türk-Dram Operet Kumpanyası: Aslı ve Kerem / Alemdar, no. 1390-80 (10 Mart 1335), s. 2.
20. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Alemdar, no. 1403-93 (24 Mart 1335), s. 2.
21. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / İkdam, no. 7901 (8 Şubat 1335), s. 2.
22. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / İkdam, no. 7905 (12 Şubat 1335), s. 2.
23. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / İkdam, no. 7915 (22 Şubat 1335), s. 2.
24. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / İkdam, no. 7934 (13 Mart 1335), s. 2.
25. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / İstiklal, no. 79 (11 Mart 1335), s. 2.
26. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Sabah, no. 10498 (6 Şubat 1335), s. 2.
27. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Sabah, no. 10503 (11 Şubat 1335), s. 2.
28. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Sabah, no. 10505 (13 Şubat 1335), s. 2.
29. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Sabah, no. 10546 (26 Mart 1335), s. 2.
30. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Tasvir-i Efkar, no. 2648 (10 Şubat 1335), s. 2.
31. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Tasvir-i Efkar, no. 2684 (18 Mart 1335), s. 2.
32. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası'nın Oyun Reklamı / Temaşa, no. 16 (1 Mayıs 1335).
33. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Tercüman-ı Hakikat, no. 13644 (18 Şubat 1335), s. 4.
34. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Tercüman-ı Hakikat, no. 13700 (16 Nisan 1335), s.
35. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Tercüman-ı Hakikat, no. 13701 (17 Nisan 1335), s. 4.
36. Azərbaycan Türk Dram-Operet Kumpanyası / Tercüman-ı Hakikat, no. 13705 (21 Nisan 1335), s. 4.
37. İlanat, Tercüman-ı Hakikat, no. 13702 (18 Nisan 1335), s. 4.
38. Kafkas Terakki Cemiyeti / Zaman, no. 93 (5 Temmuz 1334), s. 3.

39. Kafkasya'da Esir Osmanlı Zabitleri / Atı, no. 173 (22 Haziran 1334), s. 2.
40. Nezerli E. Cumhuriyet Döneminde Azerbaycan'da Milli Eğitim Uzmanlarının Hazırlanması (1918-1920) / Büyük Devletler Kısacasında Bağımsız Azerbaycan (1918-1920). Editörler: Q.Şükürov, V.Qafarov. İstanbul, İQ Kültür Sanat Yayıncılık, 2010, s. 350-354.
41. Resulzade Mehmed Emin Bey'in Konferansı / Yeni Gün, no. 6 (7 Eylül 1334), s. 2.
42. Rusyalı İslam Şâkirdlerine Yardım Cemiyeti / Tanin, no. 3414 (11 Haziran 1334), s. 4.
43. Rusyalı İslam Şâkirdlerine Yardım Cemiyeti / Türk Yurdu, yıl: 7 (15 Temmuz 1334), c. 14, no. 9 (159), s. 329-330.
44. Türk Ocağı'nda Bir Konferans / İkdam, no. 7747 (4 Eylül 1334), s. 2; Azerbaycan Hakkında Konferans, Vakit, no. 313 (4 Eylül 1334), s. 2.
45. Türk Ocağı'nda Resmîkabil / Yeni Gün, no. 14 (15 Eylül 1334), s. 2.

СОТРУДНИЧЕСТВО В ОБЛАСТИ ОБРАЗОВАНИЯ И КУЛЬТУРЫ МЕЖДУ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКОЙ И ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИЕЙ

В.ГАФАРОВ

РЕЗЮМЕ

В статье исследовано турецко-азербайджанское сотрудничество в области образования и культуры от создания Азербайджанской Республики до конца 1918 года. В результате этого сотрудничества были достигнуты значительные результаты в области азербайджанской молодежи, получающей образование в турецких университетах, отправки турецких учителей в Азербайджан, а также организации обучения местных учителей, предоставления школ и гимназий учебникам и программам, опубликованным в Турции. В то же время культурные ценности народов Азербайджана и Турции, разделенные на многие годы, были взаимно пропагандированы.

Ключевые слова: образование, школа, турецкие педагоги, турецкая община, Азербайджанская турецкая драма Оперетта.

COOPERATION IN EDUCATION AND CULTURE BETWEEN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND THE OTTOMAN EMPIRE

V.GAFAROV

SUMMARY

The article examines Azerbaijani-Ottoman cooperation in the field of education and culture during the period from the establishment of the Republic of Azerbaijan to the end of 1918. As a result of this cooperation, significant results were achieved in educating Azerbaijani youth at Turkish universities, sending Turkish teachers to Azerbaijan, as well as organizing training of local teachers, providing schools and gymnasiums with textbooks and programs published in Turkey. At the same time, cultural values of the peoples of Azerbaijan and Turkey, separated for many years, were mutually propagated.

Keywords: education, school, Turkish pedagogues, Turkish community, Azerbaijani Turkish Drama Operetta.

УДК 39 (4/9)

КАЗАХСКИЕ ИСТОКИ ЭПОСА «КОРОГЛЫ»

Ж.О.АРТЫКБАЕВ

*ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, Казакстан, Нурсултан
nuraiim-08@mail.ru; socantropology@mail.ru*

В общетюркской истории героические эпосы имеют особенный характер как исторический источник. В таких регионах как Средняя Азия, Кавказ, Анатолий общетюркский героический эпос Короглу приобретает общие характерные черты в истории тюркских народов.

В данной статье дается анализ эпоса Короглы об истоках казахской версии. В основе этого исследования сопоставляется исторический анализ Анатолийских, Среднеазиатских и Кавказских тюрков, дается в общих чертах особенности племен хеттов и огузов.

Ключевые слова: эпос Кёроглу, Казахстан, племена Хетты, племена Огузы

«Короглы» один из широко распространенных эпических произведений тюркских народов. Известный исследователь эпоса Х.Г.Короглы в своей монографии «Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана» [3] отмечает, что «Короглы» зафиксирован у тринадцати народов Евразии. Кроме азербайджанцев, узбеков, казахов, различные варианты эпоса были записаны у армян, грузин, таджиков, курдов, практически не относящихся к этнокультурной системе тюрков. Сам же исследователь склонен считать, что основной сюжет эпоса сложился в Азербайджане под влиянием события происходивших в конце XVI – начале XVII вв.: «однако основной сюжет сложился, по видимому, в Азербайджане. Теперь уже собран большой материал, свидетельствующий о совпадении событий основного сюжета западных версий эпоса с событиями, происходившими в Азербайджане и Малой Азии в конце XVI – начале XVII в. и вошедшими в историю как движение джалалидов» [3, 169].

По мнению исследователя в казахской среде, как впрочем и у соседних народов, эпос распространяется не ранее XVIII в.: «Узбекская, казахская («Гороглы»), таджикская («Гуругли») версии эпоса сложились, очевидно, не ранее XVIII в. и в совершенно отличных от азербайджанско-туркменских исторических условиях. Изменилась и общая композиция эпоса. То, что у азербайджанцев и туркмен служило в начале эпоса экспозицией, объясняющей прозвище героя, в узбекской, таджикской и

казахской превратилось в стройное сказание — в героическую биографию будущего героя с густым наслоением волшебного-фантастических сказочных элементов: рождение героя в могиле от мертвой матери, вскармливание его кобылой, жеребенка которой увел отец мальчика...» [3, 177].

Однако, наши исследования устной традиции казахов свидетельствуют о том, что у казахов в прошлом были сказания /эфсана/, которые служили основой появления эпоса «Короглы». Один из таких сказаний /«Топот тулпара»/ содержит сюжеты имеющие отношения к древней истории огузов:

«Откуда же у Алданазар пана появились потомственные (чистокровные) скакуны? Ставший ураном Канжыгалинцев их предок Толыбай – был знатоком лошадей. Он определял лучших бегунцов. Один из детей этого Толыбая как-то попал в плен хану «черных калмаков» Катысыбану, и хунтайджи приказал, чтобы молодец пас ягнят.

Однажды, когда дети пасли ягнят, они наткнулись на высохший череп лошади, который лежал на земле. И все они задались вопросом:

- Знать бы, каким было это животное, когда было живым? В это время сын Толыбая сыншы, узнав эту лошадь громко заревел.

Дети калмыков, пасшие ягнят, когда возвратились в свои аулы сказали:

- Там в степи мы нашли высохший череп лошади, а мальчик казах, увидев его заплакал.

Хунтайджи, позвав мальчика спросил:

- Сын мой, отчего ты заплакал увидев высохший череп?

Мальчик ответил:

- Мой отец был сыншы (знаток коней), он определял скакунов. Среди казахского народа его популярность признавалась везде и поэтому его называют Толыбай сыншы. Тот череп, который я увидел в степи не от простой лошади, а от известного тулпара, слава и молва о котором известна на Земле. Вот поэтому я и заплакал от обиды. Кто знает, что этот череп, когда то принадлежал известному тулпару? Кто знает, что я сын знаменитого Толыбая сыншы?

Услышав это, хунтайджи освободил мальчика от пастьбы ягнят. Он посадил его на лошадь, дав ему в придачу нукера, сказал:

- Выбери мне чистокровных скакунов, среди моих сорока владений (аулов)!

Мальчик начал искать скакунов в этих сорока владениях, но не нашел таковых. В этих степях не было породистых кобылиц. Так откуда же здесь появится тулпар?

- Ты спрашивай у путников, смотри караваны! – повелел хан.

И вот однажды проходил караван. Среди этого каравана, мальчик увидел одну лошадь. Лошадь была худой, хромой, спина изодрана, с

куцым хвостом и не кастрированная.

- Ах, вот он тулпар (крылатый конь)! – подумал казахский мальчик.

Взяв этого молодого жеребчика сказал:

- Лошади необходимо несколько лет свободы, чтобы она оправилась, кости побелели, развивалась без всяких принуждений.

И этого жеребчика соединяет в косяк с молодыми кобылицами.

В первый год жеребчик не смог воспроизвести потомство. Зимой зарезали одну кобылицу, которая оказалась худой.

- Ага, значит еще не побелели кости жеребца, еще не поправился.

На следующий год этот жеребец, также не смог воспроизвести потомство. Зарезав одну из кобылиц этого косяка, обнаружили немного жиру.

- Значит жеребец начинает поправляться!

На третий год все кобылицы принесли приплод. Зарезали одну из лошадей, она оказалась очень жирной.

- Прекрасно, значит, кости побелели у жеребца! – воскликнул юноша.

Обращаясь к хану он сказал:

- Ну теперь, если у вас намечается той или ас, то этот жеребец готов к испытанию! Это настоящий тулпар!

- Сам подготовь этого скакуна и сам будешь скакать! – ответил хунтайджи.

И вот наступил день байги (скачки). Юноша на этом скакуне несся, как ветер, как летящая птица, что никто не мог даже приблизиться к нему. К финишу (қарақшы) он прибыл первым и крикнул всем:

- Если лошадь тоскует по своему косяку, то она навострит уши, если джигит соскучится по дому, то он седлает коня.

- Довольно! Прощайте! Где же моя Сарыарка?! – воскликнув, умчался вдаль.

Все в панике помчались за ним, но все же не смогли догнать.

- Действительно ли я на свободе? Сон ли это или явь? – думал юноша.

Но вот спустились сумерки и наступила ночь.

В это время, в родном доме молодца, родная его сестра видела вейший сон. Проснувшись, она подбежала к отцу и сказала:

- Сүйінші, сүйінші! Я видела видение, как младший брат освободился от калмыков и скачет на тулпаре! Свяжите шелковый аркан между двумя домами.

- Да, светоч мой, топот тулпара донесся и до моих ушей – ответил отец.

И в это время между юртами раздалось ржание лошади, выскочив на улицу все увидели, того самого мальчика. Он слетел с седла, а жеребец, разорвав шелковый аркан ускакал.

Толыбай сынышы увидев только заднюю часть этой лошади, сказал: - А, я вижу, что это не чистой породы тулпар! Это жеребец, рожденный от степной кобылицы. Впереди есть горная река Куркульдек, он не войдет в воду, так как рожден в степях, там и остановится.

Мальчик вновь вернулся в свою семью. Бог всегда услышит, просящего. Все встало на свои места.

Как и предсказывал Толыбай сынышы, этот конь остановился у реки Куркульдек. В тех краях был расположен аул одного бая из Старшего жуза, рода уйсун по имени Каскарау.

Каскарау бай, видя, что не сможет поймать этого коня, наводит на него пять кобылиц.

Оказывается Алданазар пан доводился Каскарау баю племянником. По казахскому обычаю племянник может забрать у своего дяди все что понравится. Воспользовавшись этим обычаем, Алданазар забирает у Каскарау бая одну жеребую кобылицу. А Каскарау бай не переживал и не стал расследовать поведение племянника.

Вот откуда потомственные скакуны у Алданазар пана! О, сколько было сватов у Алданазара и у всех у них была только одна цель – получить скакунов.

Когда проводились скачки в Среднем жузе, то всегда первыми приходили лошади Алданазара. Но если в скачках оказывались лошади с аула Каскарау бая, то первыми приходили они.

Если соревнуются лошади родов Куандык и Суйындык, то приз всегда достается роду Куандык. Если на скачках есть лошадь из рода Карсун-Керней, то не видать приза роду Куандык. А если, лошадь из рода Карсун-Керней соревнуется с Каскараускими скакунами, то в таком случае ему не достается подарка» [6, б т. 91-94бб].

Возможно, основное содержание этой легенды появилось в связи с историческими событиями сопровождавших ранние миграции коневодческих народов из Великой степи (хетты и другие народы). В ней также можно проследить некоторые процессы характерные для скифо-сакского периода, и их наследников, относящихся к союзу канглы (кангью). «Топот тулпара» связан с эпосом «Короглы» и составляет его древний пласт, к сожалению не изученный специалистами, малозаметный и малопонятный для западных тюрков, но достаточно информативный в контексте изучения истории Центральной Азии. «Топот тулпара» представляет собой небольшой фрагмент значительной эпической поэмы, повествовавшей о жизни и коневодческом хозяйстве насельников степных районов Казахстана. Отдельные фрагменты этой эпической поэмы вошли в «Короглы», а то что осталось сохранилось в виде разрозненных преданий и эпических рассказов, таких как «Топот тулпара». Древность казахской легенды подтверждается также параллельным существованием ее вариантов в фольклорном наследии алтайских тюрков [4; 6]. Уместно также

в этой связи вспомнить мнение выдающегося исследователя С.П.Толстова «без учета роли среднеазиатских племен вряд ли может быть до конца решен вопрос о происхождении яфетических народов Передней Азии и созданных ими государств» [5, 138].

Толыбай сыншы, один из ярких легендарных героев древности, в казахских сказаниях является дедом Короглы, а также первопредком рода канжыгалы,. Свое прозвище «Канжыгалы» Толыбай якобы получил из-за прикрепленного к головному убору султана (жыға), что свидетельствует о том, что Толыбай был носителем высшей власти. Основные мотивы легенды перекликаются с событиями, вошедшими в ранние пласты эпоса «Короглы», повествующие о переселении хеттов и других предшественников тюрков-сельджуков в Малую Азию. Царь хеттов Хатта-сали пишет письмо правителю Вавилона и не забывает о лошадях: «В стране моего брата лошадей больше, чем соломы. Один из известных памятников хеттской культуры «Трактат о коневодстве» составленный главным конюшником при хеттских царях Киккули (XIV в. до.н.э.) является яркой иллюстрацией и продолжением степных традиции коневодства [1; 2]. В отдельных рассказах из цикла казахского шежира мы находим сведения о прославленных воителях огузов и т.д. То что образ Толыбай сыншы восходит к еще более раннему пласту истории, т.е. к хеттам, обнаруживается при анализе преемственности приемов и традиции тренинга лошадей в Великой степи и на территории Передней Азии.

ЛИТЕРАТУРА

1. История Древнего Востока. Учебное издание. Под ред. В.И.Кузицина. М.: Высшая школа, 1979, 462 с.
2. Ковалевская В.Б. Конь и всадник. М.: Наука, 1977, 208 с.
3. Короглы Х.Г. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. М.: Наука, 1983, 336 с.
4. Октябрьская И.В. Стратегии взаимодействия в пограничных районах Южной Сибири сквозь призму этнического сознания. Стр.246-263 // Народонаселение Сибири: стратегия и практика межкультурной коммуникации XVII-начала XX века. Новосибирск: Институт археологии и этнографии Сибирского отделения РАН, 2008, 364 с.
5. Толстов С.П. По следам древнехорезмийской цивилизации. М.-Л.: Академии наук СССР, 1948, 328 с.
6. Көпейұлы М.Ж. Шығармалары. 1-13 томдар. Павлодар, 2001-2008.

“KOROĞLU” DASTANININ QAZAXISTAN KÖKLƏRİ

J.O.ARTIKBAYEV

XÜLASƏ

Ümumtürk tarixində qəhrəmanlıq dastanları tarixi mənbə kimi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Mərkəzi Asiya, Qafqaz və Anadolu türklərinin belə ortaq qəhrəmanlıq dastanlarından olan Koroğlu dastanı müəyyən yerli xüsusiyyətləri əhatə etməklə türk xalqlarının tarixini əks etdirir.

Tədqiq edilən bu məqalədə dastanın Qazaxıstan kökləri təhlil edilir. Bu barədə olan tədqiqatlar əsasında Anadolu, Mərkəzi Asiya və Qafqaz türklərinə aid tarixi faktlar müqayisə edilir, dastanın hett və oğuzların ümumi xüsusiyyətləri təhlil edilir.

Açar sözlər: Koroğlu dastanı, Qazaxıstan, Topot tulpar, Hett tayfaları, Oğuz tayfaları

KAZAKH ORIGINS OF THE KOROGLY EPOS

J.O.ARTIKBAYEV

SUMMARY

In Common-Turkic history, heroic epics have a special character as a historical source. In such regions as Central Asia, the Caucasus, Anatolia, the all-Turkic heroic epic Koroglu acquires common characteristics in the history of the Turkic peoples.

This article analyzes the Kazakh origins of Koroghlu epic. On the basis of the studies on the presented topic historical facts about Anatolian, Central Asian and Caucasian Turks are compared, and the features of the Hittite and Oguz tribes in the epic are described.

Key words: epic Koroglu, Kazakhstan, Hittites tribes, Oguz tribes

UOT 94 “19/...”; (5-011)

İRAN-ERMƏNİSTAN MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRİNİN ƏSAS CƏHƏTLƏRİ

A.A.MƏMMƏDLİ
Bakı Dövlət Universiteti
atamoglan_1982@hotmail.com

Müstəqillik illərində Ermənistanla münasibətlər yeni prinsiplər əsasında quruldu. Qarşılıqlı siyasi və iqtisadi münasibətlərin inkişafı ikitərəfli mədəni əlaqələrin inkişafına müsbət təsir göstərdi. Mədəniyyətin müxtəlif sahələrində əməkdaşlığa ciddi fikir verildi. Xüsusilə elm və təhsil sahəsində əlaqələr intensivləşdi. Qarşılıqlı mədəniyyət həftələrinin keçirilməsi, birgə konfrans və simpoziumların təşkili, idman və bədən tərbiyəsi sahəsində əməkdaşlıq, tikinti və memarlıq sahəsində əlaqələr, incəsənət sahəsində, o cümlədən kino sahəsində müştərək fəaliyyət müntəzəm xarakter kəsb etdi. Bu da öz növbəsində münasibətlərin digər sahələrinə ciddi təsir göstərdi.

Açar sözlər: mədəni əlaqələr, İran, islam inqilabı, elmi əlaqələr, İrəvan, Qafqaz İran-sünaslıq Mərkəzi, tələbə mübadiləsi.

İranda islam inqilabının qələbəsindən sonra qurulmuş olan İran İslam Cümhuriyyəti özünün yeni xarici siyasət xəttinin prinsiplərini müəyyən etdi. Yeni dini rəhbərlik həmsərhəd ölkələrlə münasibətlərə xüsusi əhəmiyyət verdi. Bu sahədə İran-Ermənistan əlaqələri özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Bu münasibətlər Sovetlər birliyi dönməndə ideoloji və siyasi nöqteyi-nəzərdən zəif inkişaf etmişdi və İran-SSRİ münasibətləri çərçivəsində həyata keçirilirdi.

1991-ci ildə SSRİ-nin süqutundan sonra öz dövlət müstəqilliyini elan edən respublikalardan biri də Ermənistan Respublikası oldu. İran ilə Ermənistan arasında münasibətlər keyfiyyətcə yeni mərhələyə qədəm qoydu. Belə bir cəhətə diqqət yetirmək lazımdır ki, Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzünə baxmayaraq, bu amil İranın Ermənistana münasibətinə elə bir mənfi təsir göstərmədi. Buna görə də, qarşılıqlı siyasi, iqtisadi-ticarət əlaqələri ilə yanaşı mədəni əlaqələr də inkişaf etməyə başladı.

Belə bir siyasət yeridən İranın əsas məqsədi postsovet Qafqazda yeni müstəqil dövlətlərə münasibətdə fəal diplomatiya yeritməkdən ibarət idi (1, 2). 1991-ci ildən etibarən mədəniyyətin müxtəlif sahələrində əlaqələr inkişaf etməyə başladı. Elm və təhsil sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin həyata keçirilməsində birgə elmi simpozium, seminar və konfransların təşkili əhəmiyyətli rol oynamışdır. Eyni zamanda elm və təhsil işçilərinin qarşılıqlı işgüzar səfərləri

də intensiv hal almışdı. 1994-cü il oktyabrın əvvəllərində İranın Azad İslam Universitetinin prezidenti professor Abdulla Cəsbə Ermənistanın "Raçya Açıran" özəl universitetinin dəvəti ilə İrəvana işgüzar səfər etmişdir. O, səfər gedində bir sıra elmi mərkəzlərdə olmuş, elm və təhsil nümayəndələri ilə görüşmüş, hətta ictimaiyyət qarşısında çıxış etmişdi. Professor Cəsbə təsdiq edirdi ki, iki ölkə arasında tələbə mübadiləsi haqqında ilkin razılıq əldə olunmuşdu (2).

Sonrakı illərdə Ermənistanın ali təhsil müəssisələrində təhsil alan iranlı tələbələrin sayı 200-dən 1.400 nəfərə çatmışdı. Məlumatla görə, onlar təhsil dövründə böyük sosial problemlərlə qarşılaşırlar. İİR-in Ermənistandakı səfiri Əlirza Həqiqiyan bildirmişdi ki, İranın Ermənistandakı səfirliyi iranlı tələbələrə kömək etməyə çalışsa da, onlar üçün mədəni-təhsil proqramları təşkil etsə də, bu, problemi həll etmir. O, həmçinin qeyd etmişdir ki, erməni universitetlərinin və ali təhsil müəssisələrinin məzunları diplomların təsdiqi problemləri ilə toqquşurlar. O əlavə etmişdi ki, imkan daxilində, yaxşısı budur iranlı ailələr öz uşaqlarını təhsillərini davam etdirmək üçün Ermənistana göndərməsinlər (3).

Qarşılıqlı mədəni əlaqələrin inkişafında hər iki ölkədə keçirilən mədəniyyət həftələrinə diqqət artırıldı. 1995-ci ilin oktyabrında Ermənistanda İran mədəniyyəti həftəsi böyük maraqla qarşılandı. Bu tədbirlər bəzən müəyyən mərkəzlərin açılışı ilə müşayiət olunurdu. Təsədüfi deyildi ki, 1997-ci ilin sonunda İİR-in vitse-prezidenti H.Həbibinin iştirakı ilə İrəvanda Qafqaz regional iranşünaslıq mərkəzinin açılışı mərasimi keçirilmişdi.

9 noyabr 1996-cı ildə tarixçilər və antropologlar Michigan Universitetində "Köhnə Qonşular, Yeni Perspektivlər" adlı müasir dövrdə Ermənistan və İran adlı bir günlük simpoziuma topladılar. Simpoziumun məqsədi son bir neçə yüzillikdə Ermənistan və İranı əlaqələndirən siyasi, sosial və mədəni əlaqələri araşdırmaq idi. Konqress təşkilatçıları olan Miçiqan Erməni Araşdırmaları Proqramının direktoru Kevork Bardakjian qeyd edib ki, Ermənistanın İranla əlaqələri ən erkən dövrlərə dönsələr də, onların münasibətləri müasir dövrlərdə inkişaf etməyə davam edir. Simpoziumda, bu iki köhnə qonşu arasında əvvəllər araşdırılmamış materialların işığında olan əlaqələr nəzərdən keçirildi və bu əlaqələri müasir dövrdə inkişaf etdirdiyi üçün yeni perspektivlər yaratdı (4).

1998-ci il dekabrın 19-da İranın Mərkəzi Asiya və Qafqaz Siyasi Tədqiqatlar Mərkəzinin və İrəvan Qafqaz İranşünaslıq Mərkəzinin birgə səyləri ilə İİR Xarici İşlər Nazirliyinin Siyasi və Beynəlxalq Tədqiqatlar İnstitutunda «İran və Ermənistan, dünən, bu gün və sabah» adlı bir günlük seminar keçirildi. Seminarda hər iki ölkə alimləri və tədqiqatçıları iştirak etdilər. Bu seminar iki ölkənin ilk birgə elmi konfransı idi.

Seminarda çıxış edən İrəvan İranşünaslıq mərkəzinin direktoru Qarnik Asaturyan hər iki ölkənin mədəni yaxınlığına toxunaraq qeyd etmişdi ki, «iki ölkə həmrəydir və monoteizmə əsaslanırlar, bu iki dində bir çox ümumi cəhətlər vardır və prinsipcə İran və erməni xalqları müxtəlif cür ifadə olunmuş ümumi dünyagörüşünə malikdirlər. Bundan başqa, xristianlıq Ermənistana iranlılar vasitəsilə gəlmişdir, erməni dinində dini terminlərin yarısından çoxu iran (yəni

fars – A.M.) ifadələrindən götürülmüşdür» (5).

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, İİR-in İrşad naziri Əhməd Məscəd Camei yuxarıda söylənilən mülahizələr ruhunda öz fikrini belə ifadə etmişdi: «Dini azlıqların mədəni irsini saxlamaq, İranın tarixinin və varlığının bir hissəsini qoruyub saxlamaqdır (6).

Qeyd etmək lazımdır ki, seminarın ikinci hissəsində ikitərəfli münasibətlərin müxtəlif cəhətləri, o cümlədən elm və təhsil sahəsində əlaqələr müzakirə olundu. Ermənistan Elmlər Akademiyasının üzvü Rəfael Kazaryan bildirmişdi ki, SSRİ dağılıqdan sonra işsiz qalmış erməni alimləri İranda işləyə bilirlər. Məhz bu prinsipə görə, iki ölkə elmi-texniki potensialının yaradılması, mübadiləsi və istifadəsi üzrə informasiya bankının təsis edilməsi zəruridir (7).

1999-cu il mayın 18-19-da İrəvanda Daşnaqsütun partiyasının fəal köməyiylə Qafqaz İrənşünaslıq Mərkəzinin (QİM) təşkil etdiyi «Rusiya-Ermənistan-İran: sivilizasiyaların dialoqu» mövzusunda beynəlxalq konfrans keçirildi. İrəvan universitetinin İrənşünaslıq kafedrasının müdiri, QİM-nin direktoru prof. Qarnik Asaturyan bu konfransın təşkilində daşnaqların (ARDF) fəal iştirakının səbəblərini açıqlayaraq bildirmişdi ki, o (Daşnaq partiyası), İrana, Rusiya ilə yanaşı Ermənistanın əsas strateji tərəfdaşı kimi baxır (8).

Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasının akademiki R.Kazaryan öz məruzəsində iki ölkə arasında elmi-istehsalat əməkdaşlığının genişləndirilməsinə çağırmışdır. O, İranın potensialından Ermənistanın qeyri-səmərəli istifadəsini göstərmişdi. Onun sözlərinə görə İİR hazırda Ermənistandakına uyğun çoxsahəli elmi-istehsalat kompleksi yaradır və erməni alimləri özlərinin iranlı həmkarlarına təmənnəsiz kömək göstərə bilirlər» (9).

2005-ci ilin iyulunda Ermənistan Milli Elmlər Akademiyasında «Parsian» ictimai təşkilatının rəsmi açılış mərasimi oldu. Bu təşkilat öz qarşısına fars dili və ədəbiyyatının bütün dostlarını birləşdirmək, İran-ermənistan dostluğunu və mədəni münasibətlərini və s. möhkəmləndirmək məqsədini qoymuşdur. Təşkilat, həmçinin «Parsian» adlı jurnal çap etmək və İrana oxumağa tələbə göndərilməsi üçün xüsusi komissiya da yaratmışdı (10), (26).

2005-ci il oktyabrın əvvəllərində Ermənistan Yazıçılar İttifaqında iranlı şair Əhməd Nurizadənin yubiley mərasimi keçirildi. İrəvandakı İran Mədəniyyət mərkəzinin sədri Ətufi demişdi ki, «dünyanın ən iri mələniyyətləri tarix boyu İran və erməni mədəniyyətlərindən təsir almışlar» (11).

Tədqiq olunan dövrdə iki ölkə arasında idman və bədən tərbiyəsi sahəsində də müəyyən əlaqələr olmuşdur. Bu zaman Ermənistandan olan 320 nəfərdən çox məşqçi Tehrandə, Təbrizdə və başqa şəhərlərdə iranlılara idmanın fəndləri üzrə təlimlər keçmişlər (12).

Memarlıq-tikinti və bərpa işlərində də iki ölkə arasında əməkdaşlıq həyata keçirilmişdir. Belə ki, Ermənistan ustaları Salmas, Xoy, Qaradağ mahalında erməni kilsələrini təmir edirlər. Müqayisə üçün deyək ki, İrəvanda isə 9 məsciddən yeganə salamat qalan «Şah Abbas» məscidini iranlı ustalar fars abidəsi kimi təmir ediblər.

Erməni tərəfinin fikrincə, mədəniyyət sahəsində ikitərəfli münasibətlərin inkişafında müəyyən problemlər vardır. Bu, əldə olunmuş razılığa baxmayaraq İranda Ermənistan mədəniyyəti günlərinin keçirilməsinin gecikdirilməsində, İran mədəniyyətinin Ermənistanda lazımı səviyyədə təmsil olunmamasında özünü göstərir.

İranda Farabi Cinema Fondu və Ermənistanın Milli Kino Mərkəzi birgə kino layihələrinin həyata keçirilməsini asanlaşdırmaq məqsədilə müqavilə bağladılar. Ümumiyyətlə, kino incəsənəti sahəsində əlaqələr ötən əsrin 90-cı illərində genişlənməmişdi. İranın kino, musiqi, teatr, vizual incəsənət, media və kitab sahələrində yüksək potensiala malik olması bu sahədə əməkdaşlığa təkan verir. Əlavə edək ki, bu sahədə əməkdaşlıq sənədli filmlərin birgə istehsalı, təhsil proqramlarının həyata keçirilməsi, iki ölkə arasındakı kinematografiya bazarının inkişafı və festivalların keçirilməsində qarşılıqlı əlaqələrin təşviqi kimi mədəni əməkdaşlığın müxtəlif sahələrini əhatə edir.

Turizm sahəsində əlaqələr getdikcə güclənməkdədir. Tehran və İrəvan arasında hava əlaqəsi 1992-ci ildən başladı. İki ölkə arasında müvəqqəti körpü (1992-1994) və "Dostluq körpüsü" adlanan daimi körpü (1995-ci ildən) Mehri rayonunda Araz çayı üzərində quruldu. Bu körpü vasitəsilə əsasən İranda Ermənistan müxtəlif təyinatlı yüklər daşıyırdı (13).

İran-Ermənistan münasibətlərinə yekun vuraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, tədqiq olunan dövrdə bu iki ölkənin əməkdaşlığı strateji əməkdaşlıq səviyyəsinə yüksəlmişdir. Onların arasında bəzi fikir ayrılıqlarına baxmayaraq həm regionda, həm də dünyada gedən bəzi siyasi və iqtisadi proseslərdə onların maraqları üst-üstə düşmüşdür. 1997-ci ildə hakimiyyətə gəlmiş İİR prezidenti Məhəmməd Hətəminin 2004-cü ilin payızında Ermənistan səfəri və aparılan danışıqların yekunları da bir daha bu iki qonşu respublikanın arasında sıx tərəfdaşlığın bərqərar olduğunu göstərdi (14).

Ümumi əlaqələr bir daha göstərdi ki, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlığın inkişafı İran İslam Respublikası ilə Ermənistan Respublikası arasında digər sahələrdə də daha sıx əlaqələrin yaranmasına səbəb ola bilər.

İran-Ermənistan münasibətlərinin müxtəlif spektrlərdən öyrənilməsi, Cənubi Qafqazın söykəndiyi regionun aparıcı dövlətlərindən biri kimi, İran İslam Respublikasının qonşu Azərbaycan Respublikası ilə münasibətlərinin obyektiv surətdə tədqiq olunmasına imkan verə bilər. Çünki, Azərbaycanın torpaqlarını işğal etmiş təcavüzkar Ermənistan münasibətdə İranın tutduğu mövqə Tehranın Bakı ilə münasibətlərində nə qədər səmimi olmasının meyarıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. See Mohammad-Reza Djalili, *Géopolitique de l'Iran*, Editions Complexe, Brussels, 2005, pp. 119-123 and Kaweh Sadegh-Zadeh, 'Iran's Strategy in the South Caucasus', *Caucasian Review of International Affairs*, Vol. 2(1), winter 2008, p. 2.
2. Tələbə mabədiləsi haqqında ilkin razılıq. Ayna qəzeti, 08.10.1994-cü il.
3. Иранские студенты в Армении / <http://vanadzor.ru/news/02.06.2005>.
4. The Journal of the international Institute. *Old Neighbors, New Perspectives: Armenia and*

Iran in Modern Times. Maud Mandel. Skip other details (including permanent urls, DOI, citation information) Volume 4, Issue 2, Winter 1997.

5. Аму-Дарья. 1999, № 1, 116.
6. Еттелеат, № 23346, 22.05.2005.
7. Аму-Дарья. 1999, № 1, с. 120.
8. Петросян С. Россия-Армения-Иран: Диалог цивилизаций. «Центральная Азия и Кавказ», № 4, 1999, с. 21.
9. Yenə orada., s. 22.
10. AZG Daily. # 223, 12.07.2005.
11. Həmşəhri qəzeti, 10.10.2005.
12. Vətəndaş qəzeti. 18.02.1994.
13. See Ali Farassati, 'L'Iran et la crise du Caucase du Sud', Thèse du centre de recherche et d'analyse géopolitique, University of Paris 8, 1998, p. 241-243.
14. Иран, № 2905, 07.09.2004.

ОСНОВНЫЕ АСПЕКТЫ ИРАНО-АРМЯНСКИХ КУЛЬТУРНЫХ СВЯЗЕЙ

А.А.МАММЕДЛИ

РЕЗЮМЕ

После победы Исламской революции в Иране отношения с Арменией основывались на новых принципах. Развитие взаимных политических и экономических отношений оказало положительное влияние на развитие двусторонних культурных связей. Были даны серьезные взгляды на сотрудничество в различных сферах культуры. Отношения в науке и образовании, стали более интенсивнее. Регулярно проводились совместные недели культуры, организация совместных конференций и симпозиумов, сотрудничество в области спорта и физического воспитания, строительства и архитектуры, а также совместные мероприятия в области кино, включая кино. Это, в свою очередь, оказало значительное влияние на другие сферы отношений.

Ключевые слова: культурные связи, Иран, исламская революция, научные связи, Ереван, кавказский центр исследований, студенческий обмен.

THE MAIN ASPECTS OF IRANIAN-ARMENIAN CULTURAL RELATIONS

A.A.MAMMADLI

SUMMARY

After the victory of the Islamic Revolution in Iran, relations with Armenia were based on new principles. The development of mutual political and economic relations had a positive impact on the development of bilateral cultural ties. Serious views on cooperation in different spheres of culture were given. Relations in science and education, in particular, intensified. There were regularly organized mutual cultural weeks, joint conferences and symposiums, cooperation in sports and physical education, building and architecture, and joint activities in the field of cinema. This, in turn, had a significant impact on other areas of relations.

Key words: cultural relations, Iran, Islamic Revolution, scientific relations, Irevan, Caucasian Studies Center, student exchange.

UOT 902

**AZƏRBAYCAN ƏRAZİSİNİN
ARXEOLoji VƏ YAZILI MƏNBƏLƏR ƏSASINDA TƏDQIQI
TARIXİNDƏN****İ.N.AVŞAROVA**
Bakı Dövlət Universiteti
iradaavshar@icloud.com

Azərbaycanın qədim dövrlərə söykənən tarixi arxeoloji və yazılı mənbələr əsasında öyrənilir. Bunlardan ən qədimi heç şübhəsiz ki, arxeoloji mənbələr sayılır. Həmin mənbələr əsasən qədim dövr yaşayış məskənləri, ibadətqahlar, qəbir abidələri ilə xarakterizə olunur. Abidələrdən əldə olunan arxeoloji artefaktlar insanların yaşadığı dövrü, ərazini, dövlətçiliyini, həyat tərzini, hərbi tarixini, məişətini, dini-ideoloji baxışlarını və mənşəyini öyrənmək baxımından dəyərli mənbələr sayılır.

Məlumdur ki, yazılı mənbələr sinifli cəmiyyətdən sonra meydana gəlmişdir. Qədim Azərbaycanda bu günə kimi aparılan arxeoloji qazıntılar yazılı mənbələrin çox az, demək olar ki, məlum olmadığını göstərir. Lakin ərazi haqqında məlumatlar Şumer, Aşşur, Babil, Akkad, Urartu mixi yazılı mənbələrində az da olsa izlənilir.

Mövzunun aktuallığı ondadır ki, ərazinin tarixi, arxeoloji və mixi yazılı mənbələr əsasında ilk dəfədir ki, tədqiqata cəlb olunur.

Açar sözlər: mənbələr, mixi yazılar, arxeologiya, yaşayış məskənləri, daş kitabələr, yazılı mənbələr

Mixi yazıların oxunması İran çarlarının yazılarının nəşrindən sonra mümkün olmuşdur. İlk İran kitabələri Əhəməni çarı III Daradan bizə gəlib çatmışdır, amma bu yazının midiyalı dövründə də mövcud olması labüddür. Akkad yazısının açılmasına İranda Kermanşah yaxınlığında Büsutun qayası üzərində aşkar olunmuş, üç dildə (qədim fars, elam və babil) yazılmış mətnlərdən sonra başlamışdı. Sonralar geniş kəşfiyyat və arxeoloji qazıntılar zamanı ayrı-ayrı ərazilərdə qayaüstü yazılar və bir sıra siyasi-iqtisadi xarakterli mətnlərlə yanaşı, həm də ədəbi (dastan, bayatı, əfsanə), fəlsəfi, dini etiqad mətnləri (dua, fala baxma, orakullara müraciət) aşkar edilmişdi. Hal-hazırda qədim dillərdə - şumer, akkad (assur-babil), elam kitabələri, hurri, ebla, urartu və s. dillərdə yazılmış mətnlər mütəxəssislərdə maraq doğurur. Mətnlər dəfələrlə müasir dillərə tərcümə edilmiş və nəşr olunmuşdu. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycanın qədim tarixi bütün Qədim Şərqi ölkələrinin tarixi ilə sıx şəkildə əlaqəlidir. Assur-Babil mənşəli yazılı mənbələr, əsasən Urmiya gölü ətrafındakı əraziləri işıqlandırır [6, 4].

E.ə. I minilliyin birinci yarısına aid Urartu mənbələri Cənubi Qafqazın Araz ətrafı əraziləri barədə məlumat verir. Xüsusilə Naxçıvan və Zəngəzur bölgələri haqqında.

gələrində iki qayaüstü yazının aşkar olunması, onların bu ərazilərə basqın etmələrindən xəbər verir. Bu bölgə etnik baxımından, demək olar ki, Urmiya ətrafı ərazilərlə vahid bir bölgə halında idi. Göstərilən ərazilərin müxtəlif yerlərində aşkar olunmuş artefaktlar bunu söyləməyə əsas verir. Yazılı mənbələrin məlumatı və arxeoloji tapıntılar göstərir ki, diyarın əhalisi, istər əkinçilik və heyvandarlıqla, istərsə də sənətkarlıqla yüksək ictimai-iqtisadi inkişaf səviyyəsində olmuşlar. Mesopotamiyada müxtəlif dövrlərdə inkişaf etmiş dövlətlər dəfələrlə qonşu ölkələrə basqınlar etmiş və bu yerlərin xalqları, şəhərləri, yaşayış məskənləri, təbii sərvətləri, əhalisinin məşğuliyyəti, təşəkkül tapmaqda olan dövlət qurumları və s. barədə öz yazılarında məlumatlar çatdırmışlar. Məlumatlar siyasi və ictimai-iqtisadi inkişafın səviyyəsini müəyyənləşdirməyə də imkan verir. Məhz onların sayəsində Azərbaycan ərazisində baş verən qəbilə birləşmələri, dövlət quruculuğu proseslərini izləmək mümkündür. Urmiya gölü ətrafındakı ərazilər mənbələrdə e. ə. III minilliyin sonundan işıqlandırılır. Bu ərazilərdə yaşayan kuti, turruki, su və lullubi tayfalarının adı onların nəzərə çarpan fəallığı və Mesopotamiya dövlətləri üçün təhlükəyə çevrildikləri andan xatırlanmağa başlanır. Urmiya gölü ətrafındakı ərazilərə aid mixi yazılı mənbələrin məlumatının çoxu e.ə. I minilliyin birinci yarısına, yeni dövlət qurumlarının təmərküzləşdiyi və möhkəmləndiyi, onların müstəqilliyini saxlamaq məqsədilə qəsbkarlara 4 müqavimət göstərdiyi dövrə aiddir [6, 5].

Tədqiq olunan dövrlərin etnogenez məsələsinin dəqiqləşməsində ən mühüm yerlərdən birini qədim insan qalıqlarının tədqiqi tutur. Qobustandan 10-15 min il əvvələ aid tapılmış iki kəllə qalığının paleoantropoloji və antropoloji cəhətdən vizual müşahidələrlə öyrənilməsi və qədim tayfaların genezisini əks etdirən digər materiallar sübut edir ki, Azərbaycan türklərinin əsas özəyini təmsil edən “kaspi” tipli avropoid irqin cənub qolunun mərhələli variantı hələ ən qədim zamanlarda olduğu kimi, eneolit dövründə də (e.ə. VI - V minilliklər) Cənub-Şərqi Zaqafqaziyada geniş yayılmışdı. Bu tipin təmsil etdiyi əhalinin Cənubi Qafqaza gəlmə olmasını sübut edən heç bir dəlil yoxdur. Erkən tunc dövründə (e.ə. IV-III minilliklər) bu mədəniyyətin yaranma ocağı saydığımız Naxçıvan - İran Azərbaycanı, Şərqi Anadolu, Qərbi (hal-hazırkı müasir Ermənistan Respublikası –İ. A) və Şimali Azərbaycan bölgəsinin əhalisi əsas etibarlı ilə prototürklərin və müasir Azərbaycan türklərinin antropoloji tipini təmsil edən “kaspi” tipindən ibarət olmuşdur. Arxeoloji materiallar da bu mədəniyyətlərin məhz qədim türk tayfaları tərəfindən yarandığını sübut edir. Bu tipə məxsus olanlar bu ərazilərin aborigen sakinləri kimi dəyişməyərək, Azərbaycan türklərinin antropoloji tipini təmsil edir [8,12-45].

Məlumdur ki, e. ə. III - II minilliklərdə Azərbaycanın cənubunda və şimalında ilkin tayfa birlikləri mövcud olmuşdur. Həmin tayfa birliklərinə aid çox sayda qalalar tədqiq edilib, öyrənilmişdi.

Naxçıvan ərazisi qala şəhərlərlə çox zəngindir. Ərazidə tədqiq olunmuş çox saylı şəhər tipli yaşayış yerləri və həmin yaşayış yerlərinin əhalisinə aid qalalar dövrün müdafiə memarlığından xəbər verir.

Müdafiə memarlığına aid şəhər qala nümunələrindən e.ə. III-II minilliklərə aid II Kültəpəni, Çalxanqalanı, e.ə. II-I minilliklərə aid Vayxır-Gövdurqalanı, Şaxtaxt, Oğlanqala və Qədim Naxçıvan qalasını göstərmək olar.

Tədqiqatlardan göründüyü kimi, e. ə. II minillikdə qədim Azərbaycan əhalisi iqtisadi, ictimai və mədəniyyət cəhətdən yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış və Yaxın Şərqi əsas mədəniyyət mərkəzlərindən biri olmuşdur.

Azərbaycanın cənubunda yaşayan etno - siyasi birliklər əsasən lullubilər (e. ə. III minilliyin son əsrlərində, Diyala və Kiçik Zab çaylarının başlanğıcından şimal-şərqə doğru, Urmiya gölünə qədər ərazilərdə yaşayan tayfaların adı) və kutilər idi (İkiçayarası ərazilərdən şimalda yerləşən tayfa və dövlət adı). Həmin tayfalar e. ə. III minilliyin son əsrlərində İkiçayarası ərazilərə müdaxilə etmiş, hakimiyyəti əllərinə alıb, burada 91 il 40 gün hökm sürmüşlər (e. ə. I minilliyə aid mənbələrdə bu qədim ad həmin ərazilərdə yaşayan ayrı-ayrı xalqlara verilir) [6, 130-131]. Su və turukki tayfaları haqqında bəzi mənbələrdə kifayət qədər məlumat olsa da, şimal bölgələri haqqında mixi yazılı mənbələrdə çox az məlumat verilir. Şumer-Akkad, Aşşur və Urartu mixi yazılarından məlumdur ki, erkən Şumer dövlətləri qədim Azərbaycan (Urmiya gölü hövzəsi) ərazisi ilə siyasi və iqtisadi əlaqələr yaratmışlar (e. ə. III - I minilliklər). Bəzi şumer dastanları bu haqda məlumat saxlamışdı. Akkad hökmdarlarının salnamələrində Azərbaycan ərazisində yaşayan tayfaların İkiçayarasına hücumlarını dəf etmələri haqqında məlumat yer almışdır. Həmin tayfalar ilə döyüşlər də Akkad hökmdarının salnamələrində öz əksini tapmışdır. Aşşur hökmdarları bilavasitə Azərbaycanın qərb torpaqlarına və həmçinin ərazinin daxilinə hərbi yürüşlər təşkil edir, ölkəni çapıb - talayırdılar. Qədim Azərbaycan əraziləri barədə daha çox Aşşur mixi yazılı mənbələri məlumat verir. Dəmir dövründə Urartu hökmdarları Azərbaycan ərazisinə işğalçı yürüşlər edir və hadisələri öz salnamələrində və başqa abidələrdə canlandırırdılar. Mixi yazılar Azərbaycanın qədim ərazilərində Aratta, Kutium, Lullubum, Manna dövlətləri barədə təsəvvür yaratmağa imkan verir. Eyni zamanda mixi yazılar qədim Azərbaycanın hökmdar, yer və məkan adlarını saxlamışdır ki, həmin adların elmi təhlili əsasında əhalinin etnik tərkibi barədə təsəvvür yaratmaq mümkün olmuşdur [1, 5-7].

Azərbaycanda erkən tayfa ittifaqlarının yaranması və dövlət halında birləşməsi gedişini qaynaqlar əsasında dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün olmasa da, lakin e. ə. III minillikdə Azərbaycanda müxtəlif ad daşıyan dövlət qurumlarının meydana gəlməsi müşahidə olunur. İlk dövlət qurumlarından biri olan Aratta ölkəsi Azərbaycan torpaqlarında yerləşirdi. Bu ölkə ilə əlaqədar mətnlər (e.ə. III minilliyin I yarısı) bir neçə şumer dastanlarında əks olunmuşdu. Aratta Cənubi Azərbaycanda e.ə. III minilliyin I yarısında meydana gəlmiş dövlət qurumu idi. Onun ərazisi Urmiya gölünün cənub və cənub-şərq hissələrini əhatə edirdi [1, 64-70]. Yazılı mənbələr Azərbaycanın cənubunda yerləşən qədim dədə-baba yurdlarımızda bir neçə tayfa birliklərinin yaşadıkları haqqında da məlumat verir. Həmin əlyazmalardan birində göstərilir ki, Akkad hökmdarı Naram – Suen Süleymaniyənin cənubunda yerləşən Lullubum ölkəsi üzərində

dəki qələbənin şərafinə ərazidə olan qayaların birinin üzərinə təsvir çəkməyi əmr etmişdir [5, 202-203].

E. ə. III minillikdə Şumerlər ərazilərini genişləndirmək üçün Lullubum ölkəsini almağa cəhd göstərmişdilər. Marın arxivlərində olan məlumata görə, şumer döyüşçülərinin getdiyi istiqamət Şamiş - Azad və Şame - Daqan kimi şərq torpaqlar Assuriyanın əlinin altında idi. Onların əsas ələhdarları Turruki tayfalarının orduları idi. Yasmax - Azaduya istiqamətlənmiş mətnlərdə şərq ərazilərində yaşayan tayfalar - Kutı və Lullubilər haqqında məlumat verilir. Ən qədim Assur yazılarında bu ərazilərin ilk sakinlərinin "lullubilər" olduğu qeyd olunur. Uştan-Şarri və Nuzi Turrukilərin yaşadıkları yerlər olmuşlar [5, 230].

E. ə. XIX əsrin sonu-XVIII əsrin birinci yarısında döyüşkən turukkilər mütəşəkkil hərbi-siyasi qüvvə kimi çıxış etmiş, yarım əsr ərzində Aşşur hökmdarları ilə savaqlara girmiş, Aşşurun Şərqə doğru hərbi təcavüzünü dayandıraraq tarixi Azərbaycan torpaqlarını işğal təhlükəsindən qurtarmışlar. Mari məktublarında turukki hökmdarı Lidayanın adı aşşurlara qarşı vuruşan turukki başçısı kimi xatırlanmışdır [2, 15].

Mirheydər Mirzəyev Mari məktublarına aid edilən (Horst Klengelın "Das Gebirgis-Volk der Turruku in den Keil schrifttexten altbabylonischer Zeit//Klio. Beitrage zur Alten Geschichte. Band 40. 1962, 5-22) məqaləsində olan nümunələrə və Sədi Bayramın "Kaynaklara göre Güney-Doğu Anadoluda prototürk izleri" adlı kitabına və s. mənbələrə istinadən yazır: "Azərbaycan tayfalarının dövrün siyasi hadisələrində iştirakına aid məlumatlar Maridən (xərabələri Fərat çayının 2,5 km qərbdə, Suriya-İraq sərhədi yaxınlığındakı Tell-Həriri təpəsindədir) və Şuşarrapadan (Süleymaniyyədən şimalda, aşağı Zab çayının sağ sahilindəki Raniyə şəhərindən 8 km cənub-şərqdə yerləşən Tell - Şəmşara təpəsi) tapılmış məktublarda əks olunub. I Şamşi-Adadın öz oğulları İşme - Daqan və Yasmax-Adadla və sonuncuların bir-biri ilə yazışmalarından ibarət olun Mari məktublarının iyirmiyyə qədəri Aşşurun Dəclədən Şərqdəki ərazilər uğrunda turukkularla mübarizələri və Şuşarra məktublarından isə aydın olur ki, Aşşur şahının işğalçılıq siyasətinə qarşı turukkilərlə müharibələri haqqında məlumat verir. Şuşarra məktublarından məlum olur ki, Aşşur şahının işğalçılıq siyasətinə qarşı turukkilərlə qonşu olan kutilər və lullubilər də ciddi müqavimət göstərmişlər. Lakin Aşşura ərazi münaqişələrinin danışıqlar yolu ilə həllinə üstünlük verən sonunculardan fərqli olaraq, turukkilər I Şamşi Adad və onun varisi İşme-Daqanın hərbi təcavüzünə fəal silahlı mübarizə aparırdılar" [9, 36-37; 4, 5-22].

Göyçə gölünün cənub-qərb sahilində tapılan Urartu dövlətinə aid mixi yazılı mənbədə Urartu çarı Sardurinin oğlu I Rusa (e.ə. 730-714 illər) bir yürüş ərzində "Gölün bu tərəfində yerləşən 4 çar ölkəsinin: Adaxu, Ueliku, Lueru, Arkukiv, o tərəfdə 19 çarın ölkəsinin: Qurkumeli, Şanatua, Teriuişa, Rişua Zua, Aria, Zama, İrkima, Ela, Erieltua, Aidamaniv, Quria, Alzira, Pirua, Şila, Uidua, Ateza, Eria, Azamerum" zəbt edilməsi haqqında xəbər verir. Vaxtı ilə M.M.Meşşaninov bu "ölkələri" Azərbaycan ərazisində Kiçik Qafqaz dağla-

rında yerləşdirmişdi [7, 10].

Solmaz Qaşqayın “Qədim Azərbaycan mixi yazılı mənbələrdə” kitabında Azərbaycan sakinlərinin yaşadığı ərazilər haqqında məlumat verən dəyərli mənbələr mövcuddur. Həmin mənbələrdə M.M.Meşşaninovun gölün sağ və sol sahillərində yerləşdirdiyi 23 çar ölkəsi sırasına Solmaz Qaşqayın kitabına istinadən Göyçə gölünün Şərqiində yerləşən daha bir neçə ölkə Aliştu, Arkukiu, Amuşa və İda (müasir Sisian ətrafında), Aza (müasir Armavir yaxınlığında Araz çayının sol sahilində), Ayanianu (Culfa rayonunda İlandağ ərazisində), Arsikuka (Culfa rayonunda İlandağ ərazisində), Arsini (Culfa rayonunda İlandağ ərazisində, müasir Ərəzin kəndinin adında saxlanılmasını demək olar) ölkələri də daxil etmək məqsədəuyğundur.

Bundan başqa, Solmaz Qaşqayın “Qədim Azərbaycan mixi yazılı mənbələrdə” kitabına istinadən Urmiya gölünün cənubunda tarixi ərazilərimizdə yerləşmiş bəzi ölkələri də bir araya gətirməyi məqsədə uyğun hesab edirik: Aburzani, Alateie, Arxaşu, Arsitani, Artarumu, Tarra [...], Gilzan, Libliuni (müasir Varzaqan şəhərindən 5 km şərqdə, Səkəndəl kəndinin yaxınlığında ölkə), Menabşuni, Narti (müasir Həmədandan şərqdə ölkə), Kulaşini (Assuriya şəhərinə yaxın ölkə), İda (müasir Həsənlü kəndi ərazisində ölkə), Andarattianu (müasir Qəzvin ərazisində ölkə) və s.

Belə ki, Lullubilər səma, bərəkət və məhəbbət, ay, günəş və s. allahlara sitayiş edirdilər. Təəssüf ki, bu allahların lullubi adları qalmamışdır. Həmin allahların Anubaninin daş sütununda akkad adları çəkilmişdi. Anum (Səma allahı), İştər (Bərəkət və məhəbbət ilahəsi), Sin (Ay allahı), Şamaş (Günəş allahı) və s. “Daş sütun abidəsində” səma allahı Anumun adı birinci çəkilir. Bu da onu göstərir ki, lullubi cəmiyyətində ata nəslin hüququ artıq üstünlük təşkil edirdi [1, 72].

Kutilər İkiçayarası mədəniyyəti dairəsinə cəlb olunmuşdu. Kuti hökmdarlarının qısa mətinli kitabələri mixi yazısı ilə tərtib olunmuşdur [1, 75]. B.Landeberqer kutilərin türk etnosuna mənsub olduğunu, etnonimin isə “quz” (oğuz) etnoniminin dəyişilmiş fonetik (z-d-t) forması olduğunu irəli sürmüş, Kamal Balkan isə, kuti şəxs adlarını türk dilində izah edərək, B. Landeberqerin fikrini təsdiqləmişdi [6, 81-82].

E.ə. XIV-XIII əsrlərə kimi kuti, lullubi, su tayfaları ilə birlikdə turukkilər də assurların tez-tez baş verən yürüşlərinə qarşı birlikdə mübarizə aparırdılar. Bu tayfalar Azərbaycanın qədim tarixində mühüm rol oynamışlar. E.ə. I minilliyin başlanğıcında Azərbaycanda öz dövlətlərini yaradan mannalılar həmin tayfaların varisləri hesab olunur [2, 15].

E.ə. III minillikdə Kür-Araz mədəniyyətinin yayıldığı Urmiya hövzəsində, Şərqi Anadolu, Şimali Mesopotamiyada sinifli cəmiyyətlər və erkən şəhər mədəniyyətləri yaranmışdı. Əlbəttə ki, bu bölgələr ilə sıx iqtisadi-mədəni münasibətlərdə olan Azərbaycan ərazisindəki, xüsusilə də Araz çayı vadisində yaşayan Kür-Araz mədəniyyəti əhalisi bu dövlətçilik ənənələrinin müəyyən cəhətlərini mənimsəməmiş deyildilər. Bunu Naxçıvan ərazisindəki Kür-Araz mədəniyyətinə aid iri yaşayış məskənləri sübut edir. Babək rayonu ərazisindəki I

Kültəpə yaşayış yerində 22 m, II Kültəpə və s. yaşayış məskənlərində 10 m-ə yaxın mədəni təbəqənin aşkar edilməsi burada uzun əsrlər boyu fasiləsiz yaşayışın olduğunu sübut edir. Həyatın uzun müddət bir məskəndə fasiləsiz olaraq davam etməsi, əlbəttə, o dövrlərdə yalnız müəyyən idarəçilik sisteminə əsaslanan cəmiyyətlərdə mümkün ola bilərdi. E. ə. IV-III minilliklərə aid eyni həcmli mədəni təbəqəsi olan və artıq sinifli cəmiyyətlərin mövcud olduğu Yaxın Şərqi abidələri buna nümunədir [11, 165].

Azərbaycanın cənubunda, o cümlədən Cənubi Azərbaycan və Naxçıvan-da Kür-Araz mədəniyyətinin daşıyıcıları türkdilli kuti, lullubi, su və turukki tayfaları olmuşlar. Bu tayfaların Urmiya hövzəsi və Mesopotamiyadakı fəaliyyəti ilə bağlı yazılı mənbələrin məlumatları e. ə. III minilliyin sonlarına aiddir. Tədqiqatlar e. ə. III - I minilliklərdə Cənubi Azərbaycan əhalisinin kuti və lullubilərdən ibarət olduğunu göstərmişdir. Bu tayfaların etnik baxımdan Elam və Zaqro - Elam dil qrupuna aid tayfalara yaxın olduğu, bu dövrdə Azərbaycanda şumer dilinin də yayıldığı qeyd edilmişdir. Naxçıvanın zəngin toponimikası da onların varlığından xəbər verir. Onlar arasında aparıcı rolu kuti, lullubi, su və turukkilər oynamışdı, e. ə. III-II minilliklərdə Urmiya gölü hövzəsində həmin tayfaların siyasi qurumları mövcud olmuşdur. Naxçıvan qədim sivilizasiya mərkəzlərindən aralı olduğu üçün bu ərazidəki siyasi qurumlar haqqında yazılı mənbələrdə məlumat qalmamışdı [10, 368].

Azərbaycanın Naxçıvan ərazisində yerləşən II Kültəpə yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı qədim şəhər dövləti üçün xarakterik olan xüsusiyyətlər aşkar edilmişdi. V.H.Əliyevin apardığı araşdırmalar göstərmişdir ki, II Kültəpə e. ə. II minilliyin əvvəllərində ətrafı divarla əhatə olunmuş yaşayış yerinə çevrilmişdir. Harın qalanın divarları 2-2,5 m qalınlığında. O, dördkünc formalı bürclər və kontrforslarla möhkəmləndirilmişdir. Arxeoloji qazıntılar zamanı yaşayış yerinin, narın qalasının planı təmənilə müəyyənləşdirilmiş, onun ilkin şəhər üçün xarakterik olan strukturu aşkara çıxarılmışdır. Narın qalanın proporsional arxitekturası, binaların küçələr boyunca yerləşməsi yaşayış yerinin əvvəlcədən müəyyən edilmiş plan əsasında tikildiyini deməyə imkan verir. Hakim təbəqənin və varlıların yaşadığı Narın qalanın yaşayış yerinin digər hissələrindən qalın divarla ayrılması cəmiyyətdə kəskin sosial ziddiyyətlərin olduğunu göstərir. Orta tunc dövrünə aid yaşayış yerlərinin tədqiqi bu dövrdə Naxçıvanda güclü tayfa ittifaqlarının formalaşdığını, şəhər dövlətlərinin yaranmış olduğunu göstərir [10, 369-372]. Həmin tayfalar arasında Lullubi tayfalarının yeri əvəzsizdir. Lullubilərin inanclarında səma cisimlərinə sitayiş mühüm yer tutmuşdur. Naxçıvanın boyalı qabları üzərində yer alan səma cisimlərinin təsvirləri də bununla bağlıdır. II Kültəpə və Nəhəcirdən əldə olunan boyalı qablar üzərində səkkiz guşəli ulduz təsvirlərinə rast gəlinmişdir. Bu təsvirlər lullubi hökmdarı Anubanının qəbilə abidəsinin üzərindəki ulduz təsviri ilə bənzərdir. Orta tunc dövrü boyalı qablar mədəniyyətinin yaranmasında yazılı mənbələrdə xatırlanmayan “naxçı” tayfaları da müəyyən rol oynamışdır. Naxçıvanın orta tunc dövrü abidələrinin yaxınlığında “naxçı” tayfaları ilə bağlı toponimlərin saxlanması bu-

nu təsdiq edir. Tunc dövrü mədəniyyətinin formalaşmasında mühüm rolu olan tayfalardan biri də “kassit”, yaxud “kas” tayfaları olmuşdur. Assuriya mənbələrində “kaşşu” adlandırılan bu tayfalarla bağlı xeyli yer adları qalmışdır [10, 371].

H.Gəfərov uzun illər apardığı arxeoloji tədqiqatların nəticələri əsasında yazır: Cənubi Azərbaycanda indiki İranın tərkibində olan sinifli cəmiyyətlərin, ilkin “dövlət qurumları” dan olan Aratta, Lullubi, Kutu haqqında məlumatlar Azərbaycan tarixi kitablarında kifayət qədərdir. Lakin eyni sözləri Şimali Azərbaycan haqqında demək olmur. İlkin dövzlərin təşəkkülünün müqəddəm şərtləri içərisində sosial və mülki bərabərsizliyin yaranması və getdikcə güclənməsi bir neçə qəbiləni birləşdirən tayfaların, növbəti mərhələdə tayfa ittifaqlarının, böyük birləşmələrinin varlığı, tayfa və ya tayfa birliyi başçılarının güclənməsi, hakimiyyətin bütün qollarını öz əlində cəmləşdirməsi və s. belə tayfaların yalnız bir qismidir. Bütün bunların və başqa faktorların sosial-iqtisadi inkişaf zəminində intişarını nəzərdən qaçırmaq olmaz. Qısa sadalamanın ünsürlərinə Azərbaycanın erkən tunc dövrü abidələrində təsadüf olunmuşdur. Təkcə Qarabağdakı Üçtəpə kurqanlarını misal gətirmək kifayət edər. Hesablanmışdır ki, arxeoloji tədqiqatlar aparmış (A.İessen) Üçtəpə kurqanının torpaq örtüyü 35.000 kub metr, daş topasının həcmi isə 7000 kub metrə çatmışdır. Üç ilə tikilmiş bu kurqanın ucaldılmasına 21.000 adam iştirak etmişdir. Onun yaxınlığındakı kurqanın (h-21 m) tikilişi isə daha çox 48.000 adam gücü hesabına başa gəlmişdir. Bu dövrün yaşayış məskənləri də (Qaraköpəktəpə, Üçoğlan, Cüttəpə və s.) bir çox baxımdan iri tayfa ittifaqlarının varlığını sübut edir [3, 41-42]. Orta tunc dövrünün belə nəhəng kurqanları tədqiq olunmasa da, həmin mərhələnin məişət abidələri lazımi nəticə çıxarmağa şərait yaradır. Naxçıvanda tədqiq olunan - Qalacıq, Govurqala, II Kültəpə, Qarabağda - Üzərliktəpə, Çınartəpə kimi möhtəşəm yaşayış məskənləri, bir çox əlamətləri ilə (sahəsinin böyüklüyü, müdafiə divarlarının varlığı, çoxsaylı və müxtəlif xarakterli tikinti qalıqları və s. adi yaşayış məskənləri çərçivəsinə sığmır. Son tunc və ilk dəmir dövrünün nəhəng kurqan abidələri - Xocalı, Borsunlu, Bəyimşərov, Sarıçoban, Mingəçevir, Gəncəçay, bir sıra yaşayış məskənləri - Ağdamda Qaratəpə, Misir qışlağı, Qazaxda Sarıtəpə ibtidai cəmiyyət üçün xarakterik əlamətlərin yoxa çıxması və ilkin sinifli cəmiyyətin formalaşmasını sübut edən dəlillərlə zəngindir. Möhtəşəm kurqan örtüklərinin (8-25 m. hündürlüyə, 80-150 m. diametrə) geniş və böyük örtüklü “qəbir zalının” (Borsunluda 252 kv. m., Bəyimşərovda 200 kv. m., Sarıçobanda 120 kv. m-dən artıq) varlığı, bunların inşasına küllü miqdarda insanların cəlb olunması, işin təşkili və s. aşağıdakı qənaətə gəlməyə imkan verir [3, 42]. Hələ ilk tunc dövründən başlanan əmlak-sosial, ictimai-iqtisadi və s. dəyişikliklər sonrakı dövrlərdə yüksələn xətlə inkişaf edərək e. ə. II minilliyin II yarısında özünün son mərhələsini keçir. Azərbaycanda həmin dövrdə mövcud olmuş əcdadlarımız ibtidai-icma cəmiyyətinin və sinifli cəmiyyətin dağılmasını yaşamışlar. Nəhəng kurqanların, şəhər tipli yaşayış məskənlərinin tikintisində çox sayda insan əməyinin cəlb olunması müvafiq güc strukturunun, idarəetmə qurumlarının olmasından xəbər verir. Deyilənləri yekunlaşdıraraq hesab edirik ki,

Şimali Azərbaycanda ilkin sinifli cəmiyyətin e.ə. II minilliyin ikinci yarısından təşəkkül etməsini söyləməyə tam haqqımız var [3, 43].

Nəcəf Müseyibli Qarabağ, Gəncə-Qazax bölgəsində yaşamaı. E.ə. II minilliyin II yarısı və I minilliyin əvvəllərinə aid Xocalı-Gədəbəy, Naxçıvan ərazisini əhatə etmiş Naxçıvan, Cənub bölgəsində yayılmış Muğan arxeoloji mədəniyyətləri Azərbaycanın erkən dövlətçilik tarixində mühüm mərhələlərdən birini təşkil etdiyi qənaətindədir. O, qeyd edir ki, bu dövrdə insanların iqtisadi həyatında əkinçiliklə yanaşı maldarlıq da xüsusi mövqe tuturdu. Maldarlığın yüksək inkişafı ilə əlaqədar olaraq hələ erkən tunc dövründən başlanmış yüksək dağlıq ərazilərin məskunlaşması daha geniş vüsət almışdır. Bu dövrdə aran və dağlıq ərazilərdə ətrafı müdafiə qalaları ilə möhkəmləndirilmiş və belə divarların olmadığı ərazilər meydana çıxır (siklopik tiklilər). Əlbəttə belə möhtəşəm qalaların inşa olunduğu e. ə. II minilliyin II yarısı, I minilliyin əvvəllərini əhatə edən son tunc-erkən dəmir dövrünün bu vaxtadək ənənəvi olaraq "ibtidai icma quruluşunun son mərhələsi" kimi təqdim edilməsi doğru deyil. Müdafiə və digər məqsədli tiklilər belə yalnız sosial təbəqələşməyə əsaslanan, qədim dövlət qurumunun mövcud olduğu cəmiyyət zəminində inşa edilə bilərdi. İqtisadiyyatın sürətli inkişafı, istehsal məhsullarının artımı e. ə. II minilliyin II yarısı, I minilliyin əvvəllərində xüsusi mülkiyyət sisteminin formalaşması üçün hərtərəfli zəmin yaratmışdı. Azərbaycanın qərb bölgəsində Qazax, Ağstafa, Gədəbəy, Qax və Mingəçevir və s. bu dövrə aid əldə edilən pintadərler - gildən hazırlanmış iriölçülü möhürlər aşkar edilmişdir [11, 168-169].

B.A.Kuftin Kür-Araz mədəniyyəti abidələrində apardığı tədqiqatlar da maraq doğurmaya bilməz. O, ərazilərdə apardığı arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində Kür-Araz mədəniyyəti abidələrinin müəyyən qatında kül təbəqəsinə rast gəlmişdi. Tədqiqatçı belə bir nəticəyə gəlmişdi ki, Cənubi Qafqazda erkən tunc dövrünə təsadüf edən özünəməxsus saxsı qabları ilə fərqlənən kül təpəciklərindən ibarət unikal mədəniyyət mövcuddur. Bu mədəniyyətə aid olan abidələrin, demək olar ki, hamısının Kür-Araz hövzəsində aşkar edildiyini nəzərə alan tədqiqatçılar onu eyni adla adlandırmışdı. Göründüyü kimi, tədqiqatçı kül qatı haqqında məlumat versə də, hansı səbəbdən eyni dövrə və mədəniyyətə aid abidələrin kül qatı ilə örtüldüyünün fərqi belə varmamışdı.

Azərbaycanda erkən tayfa ittifaqlarının yaranması, e. ə. III minillikdə Azərbaycanda müxtəlif ad daşıyan dövlət qurumlarının meydana gəlməsi ilə müşahidə olunur. Sosial və mülki bərabərsizliyin yaranması zəminində tayfa ittifaqları getdikcə güclənir, maldarlığın və əkinçiliyin inkişafı nəticəsində tayfa başçıları əllərinə sərvət toplayır bütün bunların sosial-iqtisadi inkişaf zəminində intişarı heç şübhəsiz ki, qonşu tayfalarla münaqişələrin artmasına və basqınlara səbəb olmuş, elə həmin səbəbdən də müdafiə sədləri ilə möhkəmləndirilmiş şəhər qalalar tikilmişdi. Ərazidə müdafiə qalalarının çoxluğu yerli tayfaların əminəmanlıq siyasətini əks etdirir.

Təbii ki, Azərbaycan ərazilərində uzun illər aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan dəyərli faktlar (tunc dövrü): maddi-mədəniyyət abidə-

ləri (yaşayış yerləri, ibadətgahlar, qalalar, möhtəşəm kurqanlar, dəfn adətləri və s.), maddi-mədəniyyət nümunələri (tunc tac, cida başlıqları, tuğ bayraqlar, müxtəlif tip silahlar; qılınclar, toppuzlar, xəncərlər, döyüş baltaları və s.), mixi yazılı mənbələrdə olan məlumatlar (ərəzidə gedən döyüşlər, əldə olunan qənimətlər), abidələrdə izlənən sosial bərabərsizlik, güc strukturlarının mövcudluğu, əhalinin sıxlığı (qəbir abidələrində II minillikdə sinifli cəmiyyətin yaranması ilə bağlı izlənən əşyavi mənbələr), sənətkarlığın, incəsənətin, fəlsəfi duyumların yüksək səviyyədə inkişafı (dulusçuluq, metalışləmə sahəsində), təsərrüfatın inkişafı (oturaq əkinçilik və maldarlıq), maddi-mədəniyyət nümunələri içərisində təsadüf olunan müxtəlif tip məişət və dini xarakterli əşyalar, tuğ bayraqlar, möhürlər, silahlar heç şübhəsiz ki, ərəzidə möhkəm tayfa birliklərinin yaranmasından, yüksək mədəniyyət zəminində qurulan şəhər və dövlətlərin olmasından xəbər verir.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın qədim dövr dövlətçilik ənənələrinin tədqiqində əsas mənbələr arxeoloji və yazılı mənbələrdir. Arxeoloji mənbələr nəticəsində əldə olunan dəyərli faktlar, mixi yazılı mənbələrdə olan məlumatlar Azərbaycanın hərbi və dövlətçilik tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Belə ki, qədim dövlətçilik ənənələrinə söykənən mədəniyyət və incəsənət nümunələri bütün dövrlərdə yuxarı təbəqədən olan insanların ehtiyaclarını ödəməklə yanaşı, sadə insanların rifahının yüksəlməsi ilə əlaqədar tunc dövründə ən yüksək zirvəyə çatmışdır. Bizim ərəzilərdə Azərbaycanın şimal və qərbində yaşayan tayfalar haqqında arxeoloji və mixi yazılı mənbələr onların yaşam tərzini və dövlətçilikləri haqqında dəyərli məlumat verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. I cild. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Çıraq, 2011, 719 s.
2. Azərbaycan tarixi. Ali məktəb üçün dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2015, 407 s.
3. Cəfərov H. 2006-2007-ci illərdə Azərbaycanda aparılmış arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatların yekunları. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı, 2007, s.41-43
4. Horst Klengel "Das Gebirgis-Volk der Turruku in den Keil schrifttexten altbabylonischer Zeit//Klio. Beitrage zur Alten Geschichte. Band 40. 1962, s.5-224.
5. Йоген Лессэ. Древние Ассирийцы. Покорители народов. М.: Центрполиграф, 2012, 254 с.
6. Qaşqay Solmaz. Qədim Azərbaycan tarixi mixi yazılı mənbələrdə. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu. Bakı: Təhsil, 2006, s.147.
7. Qaşqay Solmaz. Gədəbəy rayonunun tarixi abidələri haqqında. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutu. 29-cu cild, Bakı, 2009, s.7-12.
8. Qasıмова R.M. Azərbaycan xalqının etnogenezi (paleoantropoloji və antropoloji materiallar əsasında). Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Arxeologiya və etnoqrafiya üzrə elmlər doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün dissertasiya işinin avtoferatı. Bakı, 1997, s. 3 - 55
9. Mirzəyev M.N. Qədim Azərbaycan tayfalarının Aşşur hərbi ekspansiyasına qarşı mübarizəsi tarixindən (e.ə. XVIII əsrin 1-ci yarısı) Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. Bakı, 2005, № 5-6, s.36-52
10. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Azərbaycan Respublikası. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Naxçıvan Bölməsi. Naxçıvan, 2008, 519 s.

11. Müseyibli H. Azərbaycanın dövlətçilik tarixi arxeoloji tədqiqatlarda. Azərbaycan arxeologiyası: uğurlar, problemlər, perspektivlər. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu. Bakı, 2017, 157-173 s.

ИЗ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЙ АЗЕРБАЙДЖАНА НА ОСНОВЕ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ И ПИСЬМЕННЫХ ИСТОЧНИКОВ

И.Н.АВШАРОВА

РЕЗЮМЕ

Древний период истории Азербайджана изучается на основе археологических и письменных источников. Самыми древними из них, несомненно, являются археологические источники. Характерными для этих источников, в основном, является наличие древних поселений, храмов, надгробных памятников. Археологические артефакты из памятников, считаются ценными источниками при изучении древнего периода существования человека, территорий их расселения, традиций государственности, образа жизни, военной истории, быта, религиозно-идеологических взглядов и происхождения.

Известно, что письменные источники появились после образования классового общества. Археологические раскопки, проведенные до сегодняшнего дня в Азербайджане, дают основание сказать, что письменных источников, относящихся к древнему периоду, здесь очень мало. Тем не менее, информация об этой области, если даже не часто, но встречается в Шумерских, Ассирийских, Вавилонских, Аккадских и Урартских письменных источниках.

Актуальность данной темы заключается в том, что изучение истории Азербайджана на основе археологических и клинописных источников, впервые стал предметом исследования.

Ключевые слова: источники, клинописи, археология, древние поселения, каменные надписи, письменные источники

FROM THE HISTORY OF THE STUDY OF AZERBAIJAN ON THE BASIS OF ARCHAEOLOGICAL AND WRITTEN SOURCES

I.N.AVSHAROVA

SUMMARY

Azerbaijan's ancient history is being studied based on ancient archaeological and historical sources. The oldest of these is undoubtedly archaeological sources. These sources are mainly characterized by ancient settlements, temples and grave monuments. Archaeological artifacts gained from the monuments are considered to be valuable sources for studying the period, territory, statehood, lifestyle, military history, everyday life, religious-ideological outlooks and origins of people. It is known that written sources have emerged after the formation of a class society. Archaeological excavations carried out up today indicate that written sources on ancient Azerbaijan are few, even almost unknown. However, information about the area is observed in the Sumerian, Assyrian, Babylonian, Akkadian and Urartuan cuneiform sources. The relevance of the topic is that the historic area for the first time is included in the research on the basis of archaeological and cuneiform sources.

Keywords: sources, cuneiform, archaeology, residential sites, stone inscriptions, written sources

UOT 94 (479.24)

**РОЛЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ
ИДЕЙНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ТЕЧЕНИИ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО НАЦИОНАЛЬНОГО ДВИЖЕНИЯ**

К.Т.НАДЖАФОВА

Бакинский Государственный Университет

knajafova69@mail.ru

В научной статье рассматривается историческая роль Азербайджанского Просвещения в формировании идейно-политических основ Азербайджанского национального движения в последней четверти XIX века. В статье на основе источников прослеживается деятельность М.Ф.Ахундова и Г.Б.Меликова, которые не только заложили основу демократического обновления азербайджанского общества, также воспитали целую плеяду будущих общественных деятелей Азербайджана – А.Б.Агаева, А.Б.Гусензаде, А.М.Топчибашева, М.Э.Расулзаде.

Ключевые слова: просвещение, Азербайджанское национальное движение, нация, единство, обновление, «Экинчи».

Идеологическим пластом и идейной основой национального движения в Азербайджане стало просветительское движение, возникшее в последней четверти XIX века. К концу века оно сумело проникнуть во все пласты общественной мысли в Азербайджане, сыграло важную роль в воспитании первого поколения национальной интеллигенции и в формировании национального сознания азербайджанцев, из просветительского движения возникли основные идейно-политические течения азербайджанского национального движения.

Творчество А.К.Бакиханова, И.Куткашенского, М.Казем-бека, М.Д.Топчибашева и других представляет собой культурно-образовательную почву для возникновения в Азербайджане зрелой просветительской и естественнонаучной мысли (7, 3). Аббасгулу Ага Бакиханов (1794-1846) был большим знатоком восточной литературы и языков. Он являлся выдающимся азербайджанским историком, который первым осознал необходимость комплексного изучения истории Азербайджана на основе исторических источников. Результатом его многолетних научных изысканий стал завершённый в 1841 году исторический труд «Гюлюстан Ирам», который охватывал период с древних времен до Гюлюстанского

договора. Большую роль в развитии востоковедения не только в Азербайджане, но и во всей Российской империи сыграли азербайджанские ученые Мирза Джафар Топчибашев (1790-1869) и Мирза Казымбек (1802-1870). М.Д.Топчибашев в течение 20 лет (1829-1849) преподавал в Петербургском университете турецкий и персидский языки, заведовал кафедрой и возглавлял отдел восточной нумизматики в Русском Археологическом обществе. Он был действительным членом Британского Королевского Азиатского общества. М.Казымбек был избран членом-корреспондентом Российской Академии наук и действительным членом Британского Королевского Азиатского общества. За большие научные достижения в области изучения восточных языков М.Казымбека называли «отцом русского востоковедения» (17, 246-247).

Благодаря распространению русской и европейской философской и естественнонаучной мысли во второй половине XIX века изменились интеллектуальные интересы местного общества, появилась целая плеяда просветителей - демократов. Самым выдающимся среди них был М.Ф. Ахундов (1812-1878). Надо сказать, что, независимо от политического убеждения все поколения национальной интеллигенции высоко ценили его роль в общественно-философской и демократической мысли в Азербайджане. С 1834 г. до конца своей жизни занимал скромную должность переводчика с восточных языков в канцелярии Главного управляющего гражданской частью на Кавказе. Проживая в Тифлисе, в административном центре тогдашнего Закавказья, М.Ф.Ахундов приобрел научные и литературные познания, знал передовую русскую критическую мысль. Он полностью посвятил себя борьбе за культурное возрождение и общественный прогресс.

Замену «трудно изучаемого» арабского алфавита новым, легко усваиваемым М.Ф.Ахундов считал важнейшим культурно-политическим мероприятием. Начиная с 1857 года и до конца своих дней, М.Ф.Ахундов вел борьбу за реформу арабского алфавита, который тысячелетиями использовался азербайджанским народом и другими народами Ближнего Востока. В связи с этим он неоднократно обращался в различные научные учреждения, к деятелям культуры, государственным лицам в России, Европе, Иране и Турции (8, 233 - 237; 19, 19). Но его инициатива не получила поддержки. Оценивая усердие М.Ф.Ахундова в области реформы письменности, сегодня мы, как народ, переживший тяжелые последствия двукратной смены письма для нашей культуры, должны высоко ценить его реформаторскую деятельность. Разумеется, М.Ф.Ахундов как просветитель преувеличивал роль и значение алфавита в овладении наукой и просвещением. А что касается трудноизучаемости арабского алфавита, то японская и китайская письменность в этом не ничем ни уступает арабскому, но почему-то эти нации довольно хорошо прогрессируют (Алиярлы).

Просветительский характер литературной деятельности М.Ф.Ахундова особенно ярко проявляется в философской повести «Обманутые звезды», написанной в 1857 г., в которой подвергается критике деспотический строй, проводится идея социальных реформ (6, 189-215). Завершенное М.Ф.Ахундовым в 1864 году произведение «Письма Камалуддовле» позволяет видеть в авторе этого произведения талантливого представителя политической публицистики, хорошо знающего историю религии. Неверно принимать за абсолютную истину все то, что было сказано и написано о взглядах Ахундова в связи с этим произведением. Борьба выдающегося писателя против религиозного фанатизма и невежества преподносится, как борьба против ислама в целом, и полностью умалчиваются его высказывания о необходимости обновленческих новаций в религиозной жизни, на примере Ирана и Индии подвергается уничтожающей критике деспотический строй и царский режим (16, 698).

Являясь основателем азербайджанской драматургии М.Ф.Ахундов за время с 1850 по 1856 год написал шесть оригинальных комедий, которые частично ставились на русской сцене в Петербурге и Тифлисе. Русские читатели, благодаря издававшейся с 1846 года в Тифлисе на русском языке, газеты «Кавказ», познакомились с именами и произведениями М.П.Вагифа, Г.Б.Закира, А.А.Бакиханова, М.Ф.Ахундова. Среди них статья А.А.Бакиханова с псевдонимом Кудси, посвященная походу Надир шаха в Дагестан. Под влиянием творчества Ахундова драматическое искусство стало развиваться не только в Азербайджане, но и на всем Ближнем Востоке.

Другим крупным мыслителем, сыгравшим важную роль в формировании азербайджанского просвещения был Гасан-бек Меликов Зардаби (1842-1907)-выдающийся ученый-естествоиспытатель, просветитель-демократ, публицист, общественный деятель. Г.Зардаби родился в семье мелкого дворянина, среднее образование получил в Шемахе и Тифлисе, высшее образование в Москве. В дипломе, полученном Г.Б.Зардаби по окончании Физико-Математического факультета Московского университета в 1865 году 21 июня, был утвержден в степени кандидата (11, 494-496).

Заложенное М.Ф. Ахундовым и Г. Зардаби стремление идти в ногу с современными процессами в начале XX в. перешло в плоскость национальной идеи, и формирование азербайджанской тюркской нации стало ведущим направлением общественного развития. Г.Зардаби, чувствуя стремительное изменение мира, выдвинул концепцию соответствия ритму этих изменений. Начиная с последней декады XIX в. это выражалось в учреждении первой газеты, постановки первого спектакля в театре (10, 5). В 1873 году Зардаби с помощью и при участии своих учеников, в первую очередь, Н.б.Везирова, организовал постановку знамени-

той пьесы основоположника азербайджанской драматургии М.Ф.Ахундова «Гаджи Кара», и этим было положено начало азербайджанскому театру. Спектакль прошел блестяще и сбор от него был распределен Г.Б.Зардаби между нуждающимися учениками.

Для каждого народа, для его развития и просвещения необходима газета, указывал Зардаби. Будучи талантливым публицистом, он придавал большое значение роли печатного слова в деле обличения всего отсталого и реакционного в обществе, распространения науки и просвещения, поднятия и решения злободневных социальных вопросов. 5 октября 1874 г. из Главного Управления канцелярии наместника Кавказа в Кавказский Цензурный Комитет поступило письмо, разрешающее учителю Бакинского реального училища, титулярному советнику Гасанбеку Меликову издавать в Баку, согласно утвержденной программы, газету под названием «Экинчи». 22 июля 1875 года вышел первый номер газеты «Экинчи». Выход газеты был большим событием в общественной жизни не только Азербайджана и Закавказья, но и всей России. В первом номере газеты «Экинчи», от 22 июля 1875 г., Зардаби указывал на некоторые причины, побудившие его к изданию газеты. «Экинчи» призвана была пробуждать азербайджанский народ для борьбы за его права, а об этом, само собою разумеется, нельзя было ни говорить, ни писать в то время. «Газета каждой страны, - писал он,- должна быть ее зеркалом. Она должна... отражать страдание, требование народа, чтобы каждый ее читатель мог видеть, как в зеркале, положение народа» (25, 78). Зардаби, освещая цели и задачи единственной в царской России газеты на азербайджанском языке, писал: «Экинчи» - это проповедник, который проповедует нам приобщаться к наукам светским, полезным, учит нас жизни, предотвращает нас от зла, от преступных деяний. Он зовет нас к свету, к добру. Известно, что если человек не будет критически относиться к самому себе, тогда он не сумеет оградить себя от злодеяния, не сумеет облагораживать, воспитывать себя. «Экинчи» -это зеркало, которое отражает все, что криво, все, что гнило; зато блестит причудливо в нем все благое, чистое» (12, № 7 за 1877 год).

В подготовке идейных направлений азербайджанского национального движения важную роль сыграли обмен письмами между М.Ф.Ахундовым и Г.б.Зардаби (на уровне поколения отцов и сыновей) на страницах газеты «Экинчи». Впервые в истории общественно-политической мысли Азербайджана на обсуждение образованных людей выводиться вопрос о необходимости национального единства азербайджанских тюрок. Такого единства по мнению Г.б.Зардаби можно было добиться путем языкового и религиозного единства (13, 90). Определяя задачи национальной интеллигенции в борьбе за просвещение масс, Г.Зардаби писал: «Мы просим передовых людей-мусульман по возможности содействовать, чтобы контингент наших читателей увеличивался. Почему мы

просим об этом людей передовых, людей понимающих? Это потому, что такие люди облечены доверием народа. Они должны, всячески содействовать тому, чтобы народ пробудился от спячки, чтобы народ сбросил с себя оковы невежества и темноты. Это - священная обязанность наших передовых людей» (12, №1 за 1875 год).

Г.б.Зардаби не боялся открыто говорит об «оккупации наших земель российским государством», резко критиковал царские власти, их бюрократизм, взяточничество, колониальные злоупотребления (27, № 6 за 1877 год). Царская охранка не была довольна поведением Г. Зардаби и устроила за ним слежку. Как отмечает, Ханифа-ханум Меликова, «не читавших газету «Экинчи» из боязни царя было больше, чем боявшихся бога» (11, 517). После закрытия газеты в 1878 году его отправили на ссылку в Ставропольскую губернию, было запрещено заниматься преподавательской деятельностью, издавать газету. Поэтому, по возвращению в 1881 году в Баку не смог найти себе работу, и вынужден был вернуться в родное село Зардаб (15, 48).

Просветительская общественная деятельность Г. Зардаби сыграла большую роль в пробуждении и духовном развитии целого поколения передовой интеллигенции. М.Б.Мамедзаде, определяя роль этого великого азербайджанца, говорит: «приемник М.Ф.Ахундова Гасан бек Зардаби...был первым педагогом в европейском смысле, первым строителем театра, первым журналистом - издателем, основателем первого благотворительного общества, первым общественным деятелем» (18, 21).

По словам А.М.Топчибашева «приводя даже содержание некоторых статей этой газеты («Экинчи»), многие хорошо помнят, как за короткое время расшевелилось стоячее болото кавказских мусульман и как бодряще действовало на них живое слово печатного органа на родном языке» (24).

Итак, деятельность М.Ф.Ахундова и Г.б.Зардаби стала идеологическим фундаментом интеллектуального бума в Северном Азербайджане на рубеже веков. С начала 90-х годов наступает перелом в общественном сознании, интеллигенция переживает нечто вроде умственной революции, подъем духа. Это были годы переориентации идеи, переоценки духовных ценностей, пробуждения гражданского и национального самосознания, постепенного оформления идейных течений. Объективный ход общественного развития ставит перед прогрессивной азербайджанской интеллигенцией насущную задачу - подготовить умы к восприятию идей и целей приближавшейся буржуазно-демократической революции и национально-освободительного движения. В борьбу против отсталости, невежества, суеверий, за новое просветительское мировоззрение включается целая плеяда деятелей, получивших высшее образование в России и Европе (20, 134-135).

Среди этого нового поколения национальной интеллигенции сле-

дует прежде всего назвать имя М. Шахтагинского, окончившего в 1869 г. Лейпцигский университет, С. Мехмандарова-питомец Петербургского юнкерского военного училища, окончившие Горийскую учительскую семинарию в 80-х годах Р.Эфендиев, Э.Султанов, Ф.Кочарлинский, Т.Байрамалибеков, М.Махмудбеков, выпускники той же семинарии в 90-х годах Дж.Мамед-Кулизаде, Н.Нариманов, Г.Минасазов, С.С.Ахундов, выпускники Тифлисского учительского института С.М.Ганизаде, Г.Махмудбеков, выпускник Петербургского института дорожных инженеров А.Ахвердов, А.Гусейнзаде, окончивший естественно-математический факультет Петербургского и медицинский факультет Стамбульского университетов, А.Агаев, окончивший Сорбоннский университет, А.М.Топчибашев, окончивший юридический факультет Петербургского университета и многие другие. Среди этой молодежи - тюркской по крови, мусульманской по религии, проевропейской по мышлению – самыми талантливыми были А.Гусейнзаде, А.Агаоглу, А.М.Топчибашев (10, 5).

В указанной переломной исторической обстановке перед азербайджанской общественностью по необходимости возникают задачи определения путей и средств преобразования общества. Особенное внимание приковывают к себе вопросы о европейской или восточной обновительной ориентации, о перспективах и интересах национального развития, о роли и месте ислама в жизни общества, об истоках и формированиях азербайджанской нации, о духовном возрождении общества, о просвещении народа, о личностной эмансипации женщины, о назначении формирующейся народной интеллигенции в текущей исторической ситуации. Эти и подобные проблемы горячо обсуждаются на страницах печати, начинают волновать общественное мнение и в просветительском движении обнаруживаются различные течения.

В понимании и решении задач, поставленных на повестку дня ходом общественного развития, поначалу азербайджанская интеллигенция по вопросу определения путей дальнейшего развития нации расчленяется на просветителей - демократов, исламистов и тюркистов. С самого начала надо отметить что, между представителями этих течений не было особых разногласий, в осознании «национального я» на основе общности языка, религии.

Зарождение тюркского самосознания в Азербайджане было мотивировано, прежде всего «сильным подъемом национального духа» у тюркских народов бывшей Российской империи. «Пантюркизм в России очень быстро наwerbвал себе многочисленных и ревностных сторонников», – с тревогой пишет журнал Мир Ислама в 1913 году. «В России оказалась своя пантюркская трибуна, в лице газ. «Терджиман», основанной знаменитым Исмаилбеком Гаспринским в Бахчисарае, и почва для насаждения новых, более всеобъемлющих идеалов пантюркизма, была готова. В настоящее время главным центром пантюркизма является

именно Россия» (21, 13-14).

Аршаруни и Габидуллин, под атеистическим лозунгом Общества безбожников «религия дурман для народа» отмечают, что «панисламистское движение среди тюрко-татарских народов в России определяло пути и характер панисламизма других мусульманских стран, а идейными основоположниками пантюркизма нужно считать русских выходцев-татар Ахмеда Агаева, Юсуфа Акчуру, Али Гусейн-заде, Исмаила Гаспринского» (4, 2).

Благодаря усилиям Г.б.Зардаби поднятые М.Ф.Ахундовым проблемы отсталости народа стали открыто обсуждаться на страницах печати. Новое поколение национальной интеллигенции начало искать пути выхода из создавшегося положения. На страницах печати началось обсуждение проекта объединения нации на основе языка и религий. «Две вещи считаются опорой всякой нации и способствуют существованию ее как нации. Одной из них является язык, другой - религия и вероисповедание, утеря которых равносильна утере национального облика», - писал он в статье «Язык и религия», писал Г.б.Зардаби в статье опубликованной в 1906 г. в газете «Хайат» (25, 237).

А.Агаев, А.Гусейнзаде, А.М. Топчибашев, М.Э.Расулзаде и другие твердили, что ислам в своей основе разумная и просвещенная религия, только превратное толкование невежественным духовенством его предписаний создало о нем представление как о факторе социального застоя. Выражая эту точку зрения, А.Агаев в своей рецензии на книгу А.Баязитова «Ислам и прогресс» (СПБ, 1898) писал: «Вульгарное мнение о враждебности ислама просвещению, о якобы несовместимости их, не только глупо и несостоятельно, но и не выдерживает их малейшей критики. Истинный ислам, истинный мусульманин не мыслимы без образования и просвещения, невежество и ислам две несовместимые понятия» (1). Рассматривая ислам как единственно активную социальную силу, способную возродить мусульманские народы, прогрессивная интеллигенция требовала обновить, осовременить его, модернизировать. «Если вообще возможно перерождение и обновление мусульман, - писал А.Агаев, - то это неминуемо должно совершиться через религию как единственно активную силу среди мусульман» (3).

Великий идеолог мусульманского модернизма, противопоставив ассимиляционной политике российского царизма религиозную терпимость в исламе, приводя пример из истории, выводит на первый план толерантность мусульманских вождей по отношению к представителям других религий. «Арабы, покончив с язычниками, обратились к евреям и христианам. Пришлось выработать новую теорию, теорию терпимости, толерантного отношения к иноверцам. Коран объявляет евреев и христиан братьями мусульман по религии, и исполнители его стали применять эту идею на деле» (2). Главной причиной такой привязанности

мусульманской интеллигенции к религии было то что, «по сравнению с другими религиями наиболее высокий уровень в исламе общечеловеческих и духовных ценностей, ее относительно большее сходство с идеалами общественной справедливости» (14, 8). Принцип равенства обеспечило его стойкость перед социалистическими идеями, так как «социализм и демократия соответствуют правилам, установленным священным исламом» (9, № 513 за 5.07. 1917).

Главным идеологом движения тюркизма в Азербайджане был Али бек Гусейн-заде, который, по мнению всех исследователей данной тематики, является одним из основоположников и идеологов этого течения. Наиболее яркими пропагандистами в Азербайджане были А.Агаев, М.Э.Расулзаде, А.М.Топчибашев, А.Музниб, М.Шейхзаде, Дж.Гаджибеков, М.Б.Мамедзаде и др. (23, 129). Источником вдохновения для А.Гусейн-заде при разработке основ политического тюркизма служили идеи панславизма, с которыми он ознакомился, будучи студентом физико-математического факультета Петербургского университета. Впервые с идеей политического тюркизма и даже пантуранизма А.Гусейнзаде выступил еще в 1904 году, в статье, напечатанной в газете «Тюрк», издающейся в Каире (21, 14). Однако более детальная разработка основ этой идеологии со стороны А.Гусейнзаде относится к периоду русской революции 1905-1907 годов. Как отмечает М.Б.Мамедзаде, такие известные статьи на страницах газеты «Хаят», принадлежащие его перу, как «Кто такие тюрки и из кого они состоят?», «Какие науки нам нужны», «Наш язык, писание, первый год» доказывали единство всех тюркских наций на основе этнического происхождения и языка, выдвигали трехзначное кредо - «тюркизироваться, исламизироваться, европеизироваться» (18, 22). Благодаря его усилиям азербайджанское национальное движение в отличие от татарского, сделало один шаг вперед на пути перехода от панисламизма к пантюркизму, и заложило основу идеи сплочения на основе религиозного, языкового и этнического родства. Переход от просвещенческого и культурного к политическому тюркизму связан с именем азербайджанского мыслителя Али бека Гусейнзаде. «Али бек Гусейн-заде был первым мыслителем в Азербайджане, - отмечал Юсуф Акчура, - который распространил тюркизм из сферы языка и литературы в политические теории, создав идеологию тюркского единства и туранизма с центром в Османской империи». Лишь впоследствии туранизм получил свое системное концептуальное развитие в трудах турецкого мыслителя З. Гёкальпа (26).

Еще одной особенностью азербайджанского национального движения было то что, между представителями либеральных и радикальных воззрений в Азербайджане в начале XX века не было особой конфронтации. В условиях колониальной России оба крыла азербайджанского национального движения исходила от требования уравнивания всего азерб-

байджанского населения в правах с русским, устранения социально-политических, экономических, религиозных, языковых, культурно-бытовых и т.д. ограничений. Не случайно, что, в начале XX века идеологи азербайджанского национального движения Г.б.Зардаби, А.М.Топчибашев, А.б.Агаев, М.Э.Расулзаде одновременно представляли исланизм, тюркизм, социал-демократические и национально-революционные воззрения. В статье «Национальный вопрос» на страницах газеты «Текамюль» М.Э.Расулзаде не скрывает свою склонность к социал-демократическим идеям (22), что подтверждается архивными документами тоже (5, л. 40).

В 1902 г. М.Э.Расулзаде и его единомышленниками был создан «Кружок юных революционеров Азербайджана», состоящий в основном из учащейся молодежи и явившийся основой для создания «Гуммет». Благодаря совместным усилиям революционно настроенной азербайджанской интеллигенции с октября 1904 г. начала действовать первая в мусульманском мире социал-демократическая организация «Гуммет», выходить одноименная газета (6, л. 1).

Таким образом, начавшееся в последней четверти XIX века в Северном Азербайджане национальное движение окончательное оформление получило в начале XX века. Это был период перехода от просвещенческого к культурному тюркизму. Если первое выражает состояние, возникшее под воздействием языкового, религиозного, расового, исторического, географического, политического, экономического и др. Факторов, второе выражает общую платформу, созданную в этих условиях. Это стало возможно только после создания органа, сыгравшего роль «общественной памяти». Созревшая в городах интеллигенция стала выразительницей национального сознания. Главное орудие этого сословия печать. По словам С.Алиярлы, «в период «Экинчи» была проделана большая работа - создание новометодных школ и демократической национальной печати была выдвинута как продуманная политическая идея и программа. И самое главное, стало ясно, что для достижения этих желаний необходимо «национальное единство» (13, 98).

Таким образом, в последней четверти XIX века в Северном Азербайджане началось национально-освободительное движение против русского колониального режима. Этот период, который охватывал 1875-1904 годы, считается периодом национального пробуждения. В этот период азербайджанский народ стремился сохранить свою этническую самобытность и свой тюркский язык. Гасан бек Зардаби, Мирза Фатали Ахундов, Ахмед бек Агаев, Али бек Гусейнзаде, Алимардан бек Топчибашев и др. просветители говорили об «Азербайджане» и «азербайджанской нации», активно пропагандируя национальные идеи. В их деятельности ведущими были три основных направления: 1) просвещение народа; 2) формирование национального сознания; 3) развитие нацио-

нального языка.

Благодаря усилиям первого поколения азербайджанских просветителей в 1875-1904-е годы возникло понятие «тюркская нация», идея языкового и религиозного единства нации и указаны пути ее достижения, изложение важности расширения демократической национальной печати, создания сети школ с преподаванием на родном языке. С середины 90-х годов XIX века начинается различие общедемократического, либерального и радикального оттенков в азербайджанском национальном движении, но их самоопределение и полное размежевание произошло позднее под влиянием идей революции 1905 - 1907 годов и армяно-азербайджанской резни 1905-1906 годов.

ЛИТЕРАТУРА

1. Агаев А.Б. Ислам и прогресс // газ. «Каспий», № 7, 10.01.1899.
2. его же. Наши националисты // газ. «Каспий», № 203, 25.09.1903.
3. его же. Положение мусульманских народов // газ. «Каспий» №12, 16.01.1904.
4. Аршаруни А. и Габидуллин Х. Очерки панисламизма и пантюркизма в России. М.: Безбожник, 1931, 139с.
5. Архив Политических документов Управления Делами Президента Азербайджанской Республики (АПДУДПАР) фонд 276, опись 2, дело 149, лл.1-47.
6. АПДУДПАР фонд 276, опись 2, дело 1586, лл.1-13;
7. Ахмедов Э.М. Философия Азербайджанского просвещения. Баку: Азернешр, 1983, 340 с.
8. Axunzadə Mirzə Fətəli. Seçilmiş əsərləri. Üç cildə. I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 296 s.
9. «Açıq söz» qəzeti, 1915-1918-ci illər.
10. Гасанлы Дж. Русская революция и Азербайджан: трудный путь к независимости. 1917-1920. М.: ФЛИНТА, 2011, 672с.
11. Гусейнов Г. Из истории общественно-политической мысли в Азербайджане XIX века. Баку: АН Аз.ССР, 1949, 733 с.
12. «Əkinçi» qəzeti, 1875-1877-ci illər.
13. Əliyərli S. Tariximiz açıqlanmamış mövzuları ilə. Bakı: Mütərcim, 2012, 557 s.
14. Göyüşov A. Azərbaycanda ittihadçılıq. Bakı: İrşad, 1997, 125 s.
15. Həsənli C.P. Tarixi şəxsiyyətin tarixi. Əlimərdan bəy Topçubaşov. Bakı: Azərbaycan Diplomatiya Akademiyası, 2013, 587 s.
16. История Азербайджана. С древнейших времен до 70-х гг. XX в. Под ред. С.С.Алирова. Баку: Çıraq, 2008, 800с.
17. История Азербайджана. Учебник. Баку: «Zərdabi-LTD» MMC, 2015, 452 с.
18. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
19. Məmmədzadə M.B. M.Ə.Rəsulzadə // «Azərbaycan məcmuəsi», Ankara, 1955, № 12(36).
20. XIX-XX əsrlər Azərbaycan tarixi. Ali məktəblər üçün müəhazirələr kursu. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 544 s.
21. Пантюркизм в России. // Журнал Мир Ислама. Т 2, вып. 1, январь-март, С.-П., 1913, с.13-30.
22. Rəsulzadə M.Ə. Milliyyət məsələsi // «Təkamül» qəzeti, № 1, 16 dekabr 1906
23. Süleymanova S. Azərbaycanca ictimai-siyasi hərəkat (XIX yüzilliyin sonu – XX yüzilliyin əvvəlləri). Bakı: Azərbaycan Dövlət Kitab Palatası, 1999. 442 s.
24. Топчибашев А.М. Газета на тюркском языке // газета «Каспий» № 18, 23 января, 1905 года.
25. Зардаби Г.Б. Избранные статьи и письма. Баку: АН Аз ССР, 1962, с.272.
26. Ziya Göyərli. Türkçülüğün əsasları. Bakı: Maarif, 1991, 175 s.

AZƏRBAYCAN MİLLİ HƏRƏKATININ İDEYA-SİYASİ ƏSASLARININ FORMALAŞMASINDA MAARİFÇİLİYİN ROLU

K.T.NƏCƏFOVA

XÜLASƏ

Elmi məqalədə XIX əsrin son rübündən başlayan milli hərəkatının ideya-siyasi cərəyanlarının formalaşmasında Azərbaycan maarifçiliyinin rolundan bəhs olunur. Mənbə və ədəbiyyatlar əsasında nəinki Azərbaycan cəmiyyətində yeniləşmə hərəkatının başlanmasında, eyni zamanda milli ziyalı zümresinin yeni nəslinin tərbiyəsində xüsusi rolu olan M.F.Axundov və H.B.Zərdabinin bu sahədə fəaliyyətləri araşdırılır. Bu nəslin ən layiqli nümayəndələri – Əhməd bəy Ağayev, Əli bəy Hüseynzadə, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Məhəmməd Əmin Rəsulzadə Azərbaycanın tanınmış dövlət və ictimai xadimləri idi.

Açar sözlər: Maarifçilik, Azərbaycan milli hərəkatı, millət, birlik, yenilik, “Əkinçi”.

THE ROLE OF ENLIGHTENMENT IN THE FORMATION OF IDEOLOGICAL AND POLITICAL TRENDS OF THE AZERBAIJANI NATIONAL MOVEMENT

K.T.NAJAFOVA

SUMMARY

The article examines the historical role of the Azerbaijani enlightenment in the formation of the ideological and political foundations of the Azerbaijani national movement in the last quarter of the XIX century. The article traces the activities of M.F.Akhundov and G.B.Melikov, who not only laid the foundation for the democratic renewal of the Azerbaijani society, but also brought up a whole galaxy of future public figures of Azerbaijan – A.B.Aghayev, A.B.Huseynzadeh, A.M.Topchubashov, M.A.Rasulzadeh.

Key words: Intelligence, education, Azerbaijani National Movement, nation, unity, renovation, Ekinchi (Ploughman).

UOT 94(479.24)

**AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ
ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN ƏRAZİ MÜNAQİŞƏSİNƏ
DİGƏR DÖVLƏTLƏRİN TƏSİRİ****E.C.SADIQOV***Azərbaycan Tibb Universiteti**sadiqov.elbrus.72@mail.ru*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qonşu dövlətlərlə münasibətləri qaydaya salmağı vacib saymışdı. Gürcüstan, Dağlılar Respublikaları və İranla münasibətlərin dinc yolla qaydaya salınması belə addımlardan idi. O, Sovet Rusiyası və Ermənistanla da qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışmışdır. Lakin burada ciddi çətinliklərlə rastlaşmışdı. Osmanlı dövləti isə Azərbaycanın mövqələrini müdafiə edirdi. Məqalədə bu məsələlər geniş izah edilir. Hazırda Ermənistanın Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları davam etdiyi üçün mövzunun tədqiqi aktual olaraq qalır.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Ermənistan, münaqişə, ərazi, Osmanlı, Rusiya

Azərbaycan xalqı əsrlər boyu azadlıq arzusu ilə yaşamış, milli azadlıq, istiqlal uğrunda mübarizə aparmışdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı gücləndi. Azərbaycanın demokratik qüvvələri, mütəfəkkir şəxsləri, siyasi xadimləri yurdumuzun müstəqilliyi, xalqımızın azadlığı uğrunda mübarizəyə qoşuldular. 1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş Fevral inqilabından və Rusiya imperiyasının dağılmasından sonra Azərbaycanda da milli-azadlıq hərəkatı başlandı və 1918-ci ilin may ayının 28-ində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı.

1918-ci il mayın 28-də təxminən 100 ildən artıq davam edən Rusiya əsarətindən sonra Azərbaycan xalqı Şimali Azərbaycanda yeni müstəqil dövlətini yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti İstiqlaliyyət bəyannaməsində vaxtı ilə Gülüstan (1813) və Türkmənçay (1828) müqavilələrinə əsasən Rusiya tərəfindən işğal olunmuş Şimali Azərbaycan torpaqlarının qanuni varisi olduğunu bəyan etdi. İstiqlal bəyannaməsinin birinci maddəsində deyilirdi: "Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir" [12, 95].

Dövlət hakimiyyəti üç qoldan ibarət idi: Azərbaycan parlamenti, hökumət, məhkəmə hakimiyyəti. Dövlət Parlamentin qəbul etdiyi qanun və qərarlar əsasında idarə olunurdu. Parlamentdə Azərbaycan ərazisində yaşayan bütün xalq-

lar, o cümlədən sayları çox az olan xalqlar da öz deputatları ilə təmsil olunmuşdular.

İcra hakimiyyəti Hökumətə məxsus idi. Hökumət Parlament qarşısında cavabdeh idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Hökuməti 1918-ci il mayın 28-dən iyunun 16-dək Tiflisdə, iyunun 16-dan sentyabrın 17-dək Gəncədə, sentyabrın 17-dən 1920-ci il aprelin 28-dək Bakıda fəaliyyət göstərmişdir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Paris Sülh Konfransının qərarına əsasən de-facto müstəqil dövlət kimi tanınmışdı. Dünyanın bir çox ölkələri ilə səfirlik və nümayəndəliklər səviyyəsində diplomatik münasibətlər yaratmış, ikitərəfli və çoxtərəfli müqavilələr, sazişlər bağlamışdı. Xalq Cümhuriyyəti hökuməti müstəqil məhkəmə sisteminin yaradılması sahəsində də mühüm tədbirlər həyata keçirmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Müsəlman Şərqində ilk parlament respublikasıdır. 1918-ci ildə Cənubi Qafqazda müstəqil Azərbaycan və Gürcüstan dövlətləri meydana gəldikdə, əzəli Azərbaycan torpaqlarının bir hissəsində Ermənistan dövləti də yaradıldı. Cümhuriyyət hökuməti, Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri və keçmiş İrəvan xanlığının paytaxtı olan İrəvanı, Milli Şuranın İrəvandan olan nümayəndələrinin etirazına baxmayaraq, müəyyən şərtlərlə ermənilərə güzəştə getməyə və onu yeni yaradılan dövlətin “siyasi mərkəzi” kimi tanımağa məcbur oldu. Həmin qərarın qəbulu zamanı Ermənistanın Qarabağın dağlıq hissəsinə və Azərbaycanın digər ərazilərinə əsassız iddialarından əl çəkəcəyi, qırğınlara son qoyacağı və başqa məsələlər nəzərə alınmışdır [9, 54].

Həmin dövrdə hər 3 Qafqaz dövləti Batumi konfransında öz dövlətlərini yaratması, sərhədlərini və paytaxtlarını müəyyən etməsi məsələsini müzakirə edirdilər. Bundan sonra onların müstəqilliyini başqa dövlətlər tanıya bilərdi, əks halda onların İran, Rusiya və Türkiyə arasında bölünməsi təhlükəsi var idi. Batumda aparılan danışıqlardan sonra öz müstəqilliklərini elan edən Qafqaz dövlətlərinin hər biri ilə ayrı-ayrılıqda 4 iyun 1918-ci ildə sülh müqaviləsi imzalandı. Osmanlı imperatorluğu ilə Ermənistan arasında imzalanan 14 maddə, 3 qoşmadan ibarət “Sülh və dostluq müqaviləsi”nə görə Osmanlı hökumətinin ermənilərə təhvil verəcəyi ərazilərin qarşılığında ermənilər ərazidə yaşayan müsəlman əhalisinin hüquqlarını tanımalı, onların dininə, adət-ənənələrinə hörmət etməli idi. Müqaviləyə əsasən, Azərbaycan hökuməti tərəfindən tələb edildiyi təqdirdə, Osmanlı hökuməti ölkədə intizam və daxili asayışı təmin etmək və möhkəmləndirmək üçün Azərbaycana zəruri hərbi yardım göstərməyi öz öhdəsinə götürürdü [3]. Lakin qısa müddət sonra Batumda əldə edilən razılaşmanın şərtləri ermənilər tərəfindən pozuldu-azərbaycanlılara qarşı soyqırım siyasəti davam etdirildi. Bir faktı da unutmamaq olmasın ki, Batum müqaviləsində İrəvanın güzəştə gedilməsi və ermənilərin öhdəlik götürməsi ilə bağlı razılaşma əksini tapmayıb: İrəvan iki dövlətin Milli Şurası arasında şifahi razılaşma əsasında verilib. Batum müqaviləsindəki maddələrə nəzər salsaq görərik ki, Ermənistanın müstəqilliyinin tanınması üçün maddələrdə ermənilərin üzərinə götürdükləri öhdəlikləri elə özləri pozmuşlar. Buna görə də Azərbaycan Batum razı-

laşmasından imtina edə və Milli Şuranın 1918-ci ilin 29 may tarixində İrəvanın Ermənistanına verilməsi ilə bağlı qərarını ləğv etmək üçün məsələ qaldıra bilər. Çünki bu müqavilənin şərtlərinin bəndlərinə heç vaxt əməl olunmadı [2].

Ermənilər İrəvanı ələ keçirdikdən sonra Azərbaycana qarşı ərazi iddialarının coğrafiyasını zaman-zaman genişləndirməyə başladılar. Nəticədə Azərbaycanın tarixi torpağı İrəvan xanlığının Göyçə mahalının qərb hissəsi faktiki olaraq əldən çıxdı. Azərbaycanın qərb sərhədləri Göyçə gölü ilə məhdudlaşdı və bu göl iki dövlət – Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhədə çevrildi. Gölün Şərq hissəsi “Göyçə dairəsi” statusu ilə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkibində qaldı. Onun ərazisi əsrin ilk illərindəki Yeni Bəyazid qəzasının şərq torpaqlarını əhatə edirdi və Göyçə gölünün şimalındakı Maralıcə dağının qərbindən başlayaraq gölün şərq tərəfi ilə cənuba doğru uzanır və Maraldağın qərbinə çatırdı [6, 112].

Ermənilər tarixi Azərbaycan ərazilərini, əsasən də Qarabağı beynəlxalq təşkilatların müzakirəsinə məhəl qoymadan öz torpaqları kimi qələmə verirdilər. Onlar Azərbaycana qarşı ərazi iddiası irəli sürərkən tez-tez “demoqrafik prinsipləri” əsas gətirirdilər. Hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq erməni millətçi təşkilatları Qarabağ, Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrinə yiyələnmək üçün cəhd etmişdilər. Tarixi mənbələrdən göründüyü kimi, ermənilər heç bir zaman bu ərazilərin yerli əhalisi olmamışdır. Onlar Azərbaycan torpaqlarına, əsasən də Qarabağa ilk dəfə ərəblər tərəfindən, sonralar isə Çar Rusiyası tərəfindən Qacarlar İrəvan və Osmanlıdan köçürülmüşdülər. Beləliklə, Naxçıvan və İrəvan xanlıqlarının ərazilərində Çar Rusiyası tərəfindən “Erməni vilayəti” adlı qondarma inzibati idarə vahidi yaradılmışdır. Bu köçürmələrdə məqsəd o idi ki, yadelli işğalçılar ermənilərin simasında özlərinə dayaq yaratsınlar. Azərbaycanın Qarabağ bölgəsi tarixən Cənubi Qafqaz regionunda mühüm strateji əhəmiyyət kəsb etdiyindən həm Rusiya, İran, Türkiyə, Ermənistan, həm də XX əsrdə dünyanın aparıcı dövlətləri kimi İngiltərə, Fransa və ABŞ bu bölgəyə xüsusi maraq göstərmişlər.

Çarizmin apardığı işğalçı müharibələr nəticəsində XIX əsrin 20-30-cu illərindən etibarən Cənubi Qafqaza köçürülərək yerləşdirilmiş ermənilər bir müddət sonra silahlı dəstələrini yaradaraq azərbaycanlıları təhdid etməyə, böhranlı anlarda onlara qarşı kütləvi qırğınları həyata keçirməyə başladılar. 1918-ci ilin 30 mart və 3 aprel tarixləri arasında Bakı şəhəri və Bakı quberniyasının müxtəlif bölgələrində, eləcə də Şamaxı, Quba, Xaçmaz, Lənkəran, Hacıqabul, Salyan, Zəngəzur, Qarabağ və Naxçıvanda Bakı Soveti və daşnak erməni silahlı dəstələri azərbaycanlılara qarşı soyqırım törətmişdilər. Azərbaycanlılara qarşı terror və soyqırım Ermənistanda dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırılmışdı. Erməni millətçiləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan sonra Azərbaycanın daxilində və beynəlxalq səviyyədə yaranmış mürəkkəb və ziddiyyətli vəziyyətdən istifadə edərək, özlərinin uydurma “Böyük Ermənistan” yaratmaq ideyasını həyata keçirmək üçün yenidən geniş fəaliyyətə başlamışdılar [9, 87].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti qonşu dövlətlərlə münasibətləri

qaydaya salmağı vacib hesab edirdi. Gürcüstan, Dağlılar Respublikası və Qacarlar İranlı ilə münasibətlərin dinc yolla qaydaya salınması belə addımlardan idi. O, Sovet Rusiyası və Ermənistanla da qonşuluq münasibətləri yaratmağa çalışmışdır. Lakin burada ciddi çətinliklərlə rastlaşmışdı. Belə ki, Rusiya Azərbaycana qarşı yenə də müstəmləkəçilik ambisiyalarından əl çəkmir, Ermənistan isə ərazi iddialarını davam etdirirdi.

Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin səyi və cəhdlərinə baxmayaraq, həmin dövlətlərlə münasibətlər qaydaya düşmürdü. Bolşevik Rusiyası millətlərin öz müqəddəratını təyin etmək barədə bəyannamə verməsinə baxmayaraq, onların müstəqil olmaları ilə barışa bilmirdi [11, 65].

Tarixi həqiqət olaraq demək lazımdır ki, Azərbaycan üçün çətin və mürəkkəb olan 1918-ci ildə yalnız Osmanlı dövləti onun ərazi bütövlüyünün və suverenliyinin qorunmasında ilk gündən respublikamıza hərtərəfli siyasi və hərbi yardım göstərmişdir. Bu yardım erməni millətçilərinin və onların havadarları olan bolşeviklərin xalqımızın tarixi taleyi üçün təhlükəli cəhdlərin həyata keçirilməsinə mane olmuşdur. Belə bir dövrdə bir tərəfdən İngiltərənin və ABŞ-in bu bölgədə nüfuz qazanmaq istəyi, bir tərəfdən Rusiya və İranın itirilmiş nüfuz dairələrini “bərpa etmək” cəhdlərinin Ermənistanın Qarabağı, Naxçıvanı və Zəngəzuru tutmaq iddiaları ilə çulğalaşması, digər tərəfdən Azərbaycanın öz ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəsi və bu işdə Türkiyə tərəfindən ona yardım göstərilməsi regionda çox gərgin ictimai-siyasi vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisinin hüquqi-siyasi cəhətdən əsaslandırılmış xəritəsini nəşr etdirmişdi. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın bütün tarixi ərazisində öz siyasi hakimiyyətinin bərqərar edilməsinə çalışırdı. 1918-ci ilin yayında Azərbaycanda siyasi vəziyyət ikihakimiyyətliliklə səciyyələnirdi və istiqlalıyyət uğrunda mübarizə bu şəraitdə gedirdi. Azərbaycanın şərq hissəsində - Bakı və Bakı quberniyasında Bakı Xalq Komissarları Soveti fəaliyyət göstərirdi. Bölgənin qərb hissəsi isə (Gəncə və Gəncə quberniyası) Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti milli hökumətinin hakimiyyəti altında idi. 4 iyunda Azərbaycan və Osmanlı İmperiyası arasında “Sülh və Dostluq müqaviləsi” imzalandı.

1918-ci il iyun ayının 16-da Milli Şuranın üzvləri və Azərbaycan Cümhuriyyəti hökuməti Tiflisdən siyasi vəziyyətin çox ziddiyyətli olduğu Gəncəyə köçdü. İyunun 23-də Fətəli xan Xoyski Azərbaycan əhəlisinə çağırışla müraciət etdi və milli hökumətin təsbit olunması üçün dost Türkiyənin dəstəyinin əhəmiyyətini vurğuladı. Elə həmin gün hökumət respublikanın bütün ərazisində hərbi vəziyyət elan etdi. Batum müqaviləsinə əsasən, Azərbaycan Cümhuriyyətinə kömək üçün gələn Qafqaz İslam Ordusu Azərbaycan hərbiçiləri ilə birlikdə Bakının bolşevik-daşnak qüvvələrindən azad edilməsi üçün hərbi yürüşə başlayırlar [4, 38]. Dövlət quruculuğu sahəsində Xalq Cümhuriyyətinin ilk mühüm addımlardan biri də milli ordunun yaradılması idi. Dost Osmanlı imperiyası bu sahədə Azərbaycana yaxından kömək etmişdi. Nuru Paşanın kö-

məylilə Gəncədə az müddətdə «Əlahiddə Azərbaycan korpusu» yaradılmışdı.

Elə bu dövəmdə, iki ölkə arasında əsgəri yardımla yanaşı, siyasi, iqtisadi, diplomatik və mədəni olmaqla müxtəlif münasibətlər olmuşdur. Lakin bu münasibət çox qısa sürmüşdü...

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı ilk günlərdən özünün ərazi bütövlüyünü və sərhədlərinin toxunulmazlığını qorumaq üçün ciddi mübarizə aparmışdır. Qeyd edək ki, bəzi xarici dövlətlərin həmin dövrdə Azərbaycana qarşı ikili siyasət yürütməsi və Xalq Cümhuriyyətinin müstəqilliyini tanımaması da ölkə daxilində vəziyyəti gərginləşdirirdi. Azərbaycanın 1918-ci ilin yayında Bakının azad edilməsi ilə bağlı apardığı diplomatik mübarizə özünün tarixi əhəmiyyəti ilə seçilir. Həmin dövrdə Bakı Osmanlı imperiyası, Almaniya, Böyük Britaniya və Sovet Rusiyası arasında geosiyasi mübarizə məkanına çevrilmişdi.

Azərbaycan üçün bu cür çətin və mürəkkəb bir dövrdə Almaniya ilə Sovet Rusiyası arasında Brest-Litovsk müqaviləsinə əlavə olaraq 27 avqust sazişi imzalandı. 8 fəsildən, 17 maddədən ibarət olan bu müqavilənin 14-cü maddəsi bilavasitə Azərbaycanla bağlı idi. Bu maddədə Almaniyanın Qafqazda Gürcüstanın hüdudlarından kənarda hərbi əməliyyatlarda hər hansı üçüncü bir dövlətə heç bir yardım göstərməyəcəyi bildirilirdi. Sənəddə Almaniyanın Qafqazda üçüncü dövlətin hərbi qüvvələrinin Kür çayının mənsəbindən Petropavlovsk kəndinə, Şamaxı qəzasının sərhədləri boyunca Əyrioba kəndinə qədər, Bakı, Şamaxı və Quba qəzaları boyunca, Bakı qəzasının şimal sərhədlərindən dənizə qədər olan əraziyə keçməməsi üçün təsir göstərəcəyi vurğulanırdı [10, 29].

Ermənistan müstəqil olan kimi Zəngəzura və Dağlıq Qarabağa iddialar bildirirdi [7, 47]. 1920-ci ildə Azərbaycan və Ermənistan bolşevik Rusiyası tərəfindən işğal edilib sovetləşdirildikdən sonra da ermənilərin azərbaycanlılara məxsus torpaqlara yerləşdirilməsi, azərbaycanlıların sıxışdırılması, Azərbaycan ərazilərinin, o cümlədən Zəngəzurun Ermənistana verilməsi siyasəti davam etdirildi. Həmçinin Ermənistan Azərbaycan ərazilərinə yiyələnməklə yanaşı tarixi torpaqlarında yaşayan azərbaycanlıların qovulması siyasətini də yürüdüdü [5, 46]. Ermənistan hökuməti əvvəlki illərdə tarixi torpaqlarından qovulan azərbaycanlıların daimi yaşayış yerlərinə qayıtmalarına torpaq çatışmazlığı bəhanəsi ilə qəti şəkildə etiraz edirdi. Belə ki, ZSFSR İttifaq Şurası yanında Qaçqınlar Daimi Komissiyasının üzvü İsaakyan Zaqafqaziya Diyar Partiya Komitəsinin Rəyasət Heyətinə geri qayıtmaq istəyən azərbaycanlı qaçqınları yerləşdirmək üçün Ermənistanda bir qarış da torpaq olmadığını yazaraq qeyd edirdi ki, azərbaycanlı qaçqınların Zəngəzur qəzasına qaytarılması böhranlı vəziyyət yaradar, buna görə də məsələni Azərbaycanın sərbəst torpaq fondu hesabına həll etmək olar [5, 37].

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin başlıca məqsədi Azərbaycanın müstəqilliyinin tanınmasından ibarət idi. Həmin dövrdə Azərbaycanı nə qədər çox xarici ölkə tanısa, onun iqtisadi, siyasi durumu ilə yaxından tanış olsa, bir o qədər gənc dövlət üçün əhəmiyyətli olardı.

Birinci Dünya müharibəsinin başa çatmasına görə sülh və müharibədən sonrakı siyasi və iqtisadi məsələləri həll etmək üçün 1919-cu il 18 yanvarda Antanta dövlətlərinin iştirakı ilə Paris Sülh konfransı öz işinə başladı. 1919-cu il yanvarın 8-də Azərbaycan nümayəndə heyəti də Paris Sülh konfransına yola düşdü. Nümayəndə heyətinin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri ermənilərin azərbaycanlılara qarşı törətdikləri hərəkətlər haqqında həqiqəti bütün dünyaya çatdırmaq idi. Böyük dövlətlərdən Fransanın Azərbaycana marağı zəif idi, İtaliyada isə ancaq laqeyidlik hiss olunurdu.

Paris Sülh konfransında Azərbaycan nümayəndə heyətinin fədakar işi və xarici ölkələrdə aparılan diplomatik danışıqlar, ermənilərin bütün təxribatlarına baxmayaraq, onunla nəticələndi ki, Azərbaycan müstəqilliyi tanındı [1, 337].

Bu dövrdə regionda Osmanlı və Britaniya imperiyalarının hərbi qüvvələri iştirak edirdi: Osmanlı imperiyası Mudros müqaviləsindən sonra regionu tərk etsə də, Britaniyanın təsiri, xüsusilə Tomson hərbi qüvvələri 1920-ci ilə qədər davam etdi. Çox təəssüf ki, 1920-ci il aprel ayının 28-ində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti bolşeviklər tərəfindən işğal edildi və müstəqilliyini itirdi.

Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsinin uzun illərdən bəri davam etdiyi hər kəsə məlumdur. Hər bir ölkənin bu münaqişənin istər zəifləməsinə, istərsə də güclənməsinə təsirləri olmuşdur. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən öz qısa 23 aylıq fəaliyyəti dövründə respublikanın ərazi bütövlüyünü, milli təhlükəsizliyini qorumağa çalışmışdır. O dövrdə buna o qədər də nail ola bilməmişdir. Lakin öz qısa ömrü ərzində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dünya birliyi tərəfindən tanınması, beynəlxalq hüququn subyekt olması, bolşevik işğalından sonra Azərbaycanın bir dövlət kimi dünyanın siyasi xəritəsindən silinməsinin qarşısı almışdır. Onu da qeyd etməliyik ki, bu gün Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan müasir Azərbaycan beynəlxalq müstəvidə öz müstəqil siyasəti və zəngin dövlətçilik ənənələri ilə təmsil olunur. Ermənistan daim Azərbaycana məxsus olan nə varsa mənimsəməyə çalışmışdır. XX əsrin sonlarında yenidən müstəqillik qazanan Azərbaycanın siyasi və iqtisadi çətinliyindən istifadə edən ermənilər xarici havadarlarının dəstəyilə Azərbaycanın 20% torpaqlarını zəbt edib. Dünya dövlətləri buna göz yummağa çalışsalar da, ikili standartlara yol versələr də, Prezident İlham Əliyev hələ ki danışıqlar vasitəsilə sülhə nail olmağa və torpaqlarımızı geri qaytarmağa çalışır. Lakin lazım gələrsə, regionda söz sahibi olan, iqtisadi qüdrətə malik bir dövlət kimi Prezidentin rəhbərliyi altında silah gücünə də ərazilərimizi azad edə bilərik.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev M. History of Azerbaijan. Baku, Publisher B.U.2018, p. 400.
2. Azərbaycan Respublikası Prezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi sənədlər Arxivi. Fond 276. Siy. 9. İş 1. v 47.
3. Azərbaycan Respublikası Rrezidenti İşlər İdarəsinin Siyasi sənədlər Arxivi. Fond 970. Siy. 1. İş 4.
4. Bünyadov Z. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1997, 582 s
5. Həsənov C. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər sistemində (1918-1920 illər). Bakı:

Azərbaycır, 1993, 362 s.

6. Karlinski V. Sosializm uğrunda mübarizə. Bakı: Kommuna, 1934, 262 s
7. Qafarov V. Türkiyə-Rusiya münasibətlərində Azərbaycan məsələsi (1917-1922). Bakı: Azərbaycan, 2011, 474 s.
8. Məmmədova H. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Yuxarı Qarabağda siyasi vəziyyət: erməni terrorizminin güclənməsi (1918-1920). Bakı: Nağıl evi, 2006, 150 s.
9. Nəsihzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). Bakı: Ay-Ulduz, 1996, 304 s.
10. Агамалиева Н., Худиев Р. Азербайджанская Республика. Страницы политической истории 1918-1920 гг. Баку: Сабах, 1994.
11. Багирова И.С., Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. Баку: Элм, 1997.
12. Исторические факты о деяниях армян на Азербайджанской земле (редакторы – составители Тамилла Мусаева и Адиль Мамедов). Баку: Элм, 2003.

ВЛИЯНИЕ ДРУГИХ ГОСУДАРСТВ НА КОНФЛИКТ МЕЖДУ АРМЕНИЕЙ И АЗЕРБАЙДЖАНОМ В ПЕРИОД СУЩЕСТВОВАНИЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Э.Дж.САДИГОВ

РЕЗЮМЕ

Народному правительству Азербайджана было важно урегулировать отношения с суверенными государствами. Мирное урегулирование отношений с Грузией, Горской Республикой и Ираном было одним из приоритетов. Он стремился создать соседские отношения с Советской Россией и Арменией. Но здесь столкнулись с серьезными проблемами. Османская империя защищала позиции Азербайджана. Эти вопросы широко описаны в публикации. В настоящее время вопрос территории остаётся актуальным, поскольку территориальные претензии Армении к Азербайджану продолжают.

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, Армения, конфликт, территория, Османская империя, Россия

THE INFLUENCE OF OTHER STATES ON THE CONFLICT BETWEEN ARMENIA AND AZERBAIJAN DURING THE EXISTENCE OF THE AZERBAIJANI DEMOCRATIC REPUBLIC

E.J.SADIGOV

SUMMARY

It was important for the people's government of Azerbaijan to settle relations with sovereign States. The peaceful settlement of relations with Georgia, the Republic of Gorsk and Iran was one of the priorities. He sought to establish neighborly relations with Soviet Russia and Armenia. However, there were faced serious problems. The Ottoman Empire defended the position of Azerbaijan. These issues are widely described in publications. Currently, the issue of territory remains unsolved, as Armenia's territorial claims over Azerbaijan continue.

Key words: Azerbaijan Democratic Republic, Armenia, conflict, territory, Ottoman Empire, Russia

UOT94(479.24)

**TÜRK XALQLARININ SOVETLƏR DÖNƏMİ İCTİMAİ-SİYASİ
PROSESLƏRİNƏ DAİR (1946-1960-cı illər)**

N.N.XASAYEV
Sumqayıt Dövlət Universiteti
xasiyevneman@gmail.com

Məqalədə SSRİ-yə daxil olan türk xalqlarının 1940-1960-cı illəri əhatə edən ictimai-siyasi prosesləri araşdırılır. Göstərilir ki, postsovet məkanı türk dünyası siyasi idarəçilikləri SSRİ adlı imperiya tərəfindən idarə olunduqları üçün beynəlxalq hüququn subyekti olmayıb dünya miqyasında onun neomüstəmləkələri kimi tanınırdılar.

Acar sözlər: türk xalqları, ictimai-siyasi proseslər, neomüstəmləkə, qırmızı imperiya, türk-müsəlman əhalisi, soyuq müharibə, sovetlər birliyi

Dünyanın əzəli sakinlərindən olan türk xalqlarının müasir tarixinin böyük bir kəsimi sovetlər dövrü ilə bağlıdır. 70 ilə yaxın tarix səhnəsində qalmış SSRİ adlı “Qırmızı imperiya” işğal və ilhaq yolu ilə meydana gəlmişdi. I Cahan müharibəsi dövründə (1914-1918) nüfuzlu dövlətlərin və inhisarçı birliklərin dünya ərazilərini yenidən bölüşdürmək uğurunda apardıqları mübarizəyə başlarının qarışmasından sui-istifadə edən rus bolşevikləri 1917-ci ilin fevralında çarizmi devrəməyi bacarmışdılar. Antantanın təməl daşını qoyanlardan olub, onun funksionerlərindən biri rolunda çıxış edən Rusiya imperiyasının süquta uğramasında alman maliyyəsi-marka həlledici rol oynamışdı [1, 160-161].

1946-1960-cı illərdə Postsovet məkanındakı türk xalqlarına mənsub milli yönümlü distent hadisələri də sovetlər birliyinə, ümumxalq dövlətçiliyinə, vətənə və xalqa xəyanət kimi qiymətləndirilirdi. Disident təşkilatçıları isə qara siyahıya salınaraq siyasi təqiblərə məruz qalır, ən ağır bir cəzaya-ömürlük azadlıqdan məhrum edilməyə məhkum olunur, hətta yerindəcə güllələnirdilər. Lakin sovet tarixşünaslığında 1946-1960-cı illərdə postsovet məkanında cərəyan edən bu faciəvi hadisələrə, “müttəfiq” respublikalarda, o cümlədən türk-müsəlman respublika və siyasi idarəçiliklərində gedən milli-dini yönümlü ictimai-siyasi proseslərə marksizm-leninizim, siniflik mövqeyindən yanaşaraq düzgün qiymət verilməmişdir. Qeyd edək ki, artıq bu dövrdə dünya iki müxtəlif sistemə bölünmüş, nəticədə SSRİ-nin başçılıq etdiyi sosializm, ABŞ-ın liderlik etdiyi kapitalizm yarımkürələri meydana gəlmişdi. Tehran konfransının (1943) keçirildiyi bir zamanda antifaşist koalisiyasının lider dövlətləri; ABŞ, SSRİ və

İngiltərə arasındakı fikir ayrılığının əsasını ikinci cəbhənin haradan açılması məsələsi təşkil edirdi. İmperialist mövqedən çıxış edən SSRİ ikinci cəbhənin Qərbi Avropadan-Fransaya məxsus Normandiyadan açılmasında ısrarlı idisə, İngiltərə isə Balkanlardan açılmasını tələb etməkdə idi [2, 37]. Əslində bu artıq iki müxtəlif sistemə parçalanmaq ərəfəsində olan dünyada gedəcək mövqe savaşı-40 ildən çox davamlı olmuş soyuq müharibənin başlanacağından xəbər verirdi. Təcrübəli və çevik ingilis diplomatiyası, SSRİ-nin ikinci cəbhənin Qərbi Avropada açılmasında maraqlı olması ilə bağlı güddüyü məqsədin balkanlarda, Türkiyə, İran başda olmaqla Yaxın və Orta Şərqdə sosializmi bərqərar etməkdən ibarət olduğunu yaxşı anlamaqda idi. Sonrakı hadisələrin gedişi, H.Trümen doktrinası, eləcə də Marşal planının Yunanıstan və Türkiyəyə tətbiq edilməsi Moskvanın bu qorxulu gedişinin reallaşmasının qarşısını almışdı. Həmçinin Kremilin balkanlar, Yaxın və Orta Şərq projesinin (layihəsinin) puca çıxması, onun sovetlər birliyindəki türk-müsəlman əhalisinə qarşı yürütdüyü aşağılayıcı siyasətin daha da sərtləşməsi ilə müşayiət olunmuşdu. Əvvəla İkinci Cahan müharibəsinin tərkib hissəsi olmaqla sovet-alman cəbhəsini əhatə edən Sovetlər birliyi üçün Böyük Vətən müharibəsi dövründə (1941-1945) Moskva türk xalqlarının Almaniyaya ilə seperat danışıqlara gedəcəyindən ehtiyatlanmaqda idi. Digər tərəfdən Almaniyanın əsir düşən türk-müsəlman hərbiçilərindən hazırladığı milli legionların Sovet-Alman cəbhəsində SSRİ qarşı vuruşmaqla Şimali Qafqaza qədər irəliləyə bilmələri faktı da Moskvanı qorxutmaqda idi. Mövcud sovet rejiminə bəslədiyi nifrəti gizlətməyib onunla barışmaq istəməyən yerli türk-müsəlman xalqları tərəfindən sovet sərhədlərini aşaraq uğurla irəliləyən milli legionerlərin səmimi şəkildə qarşılınmaları gerçəkliyi də Moskvanı türk xalqlarına qarşı sərt davranmağa vadar edən səbəblərdən idi. Moskva tərəfindən 1941-ci ildən etibarən İranda sosializmi bərqərar etmək istiqamətində real addımlar atmağa cəhdlər edilmişdi. Cənubi Azərbaycanda S.C.Pişəvərinin başçılıq etdiyi, İran şahlıq rejiminə qarşı çevrilmiş milli oyanış hərəkatına sosialist inqilabı donu geyindirmək naminə Moskva tərəfindən bir çox taktiki gedişlər edilmişdi. Lakin Cənubi Azərbaycan türklərinin 1941-1945-illəri əhatə etməklə qaldırdığı milli oyanış hərəkatının “21 Azər” qələbəsi ilə başa çatıb İranın tərkibində milli muxtariyyət əldə etmək istiqamətində inkişaf etdiyini gördükdə Qırmızı imperiya yanıldığını anlamış, onun aradan qaldırılmasında maraqlı tərəf kimi çıxış etməyə başlamışdı. Əlbəttə ki, İngiltərə və ABŞ kimi beynəlxalq güclərin də Moskvanın Cənubi Azərbaycanı sövətləşdirib SSRİ-nin tərkibinə qatmaq planının boşa çıxmasında rolu az olmamışdı. Nəticədə 1942-ci ilin yanvar razılaşmasına əsasən 1941-ci ilin avqustunda İranda və Cənubi Azərbaycanda Rza şah Pəhləvi rəşiminə son qoymuş sovet qoşunlarının ölkədən çıxarılması haqqında sovet diktatoru İ.V.Stalin tərəfindən xüsusi göstəriş verilmişdi. Moskva bu zaman həm Cənubi Azərbaycandakı milli muxtariyyəti devirmək, həm özünə qarşı çevrilmiş beynəlxalq qınağı aradan qaldırmaq, həm də regionda güddüyü iqtisadi maraqlarını təmin etmək istəmiş və qarşıya qoyduğu məqsədlərinə bu və ya digər dərəcədə nail

olmağı bacarmışdı [3, 98-99].

1941-ci ildə sovet qoşunlarının İrana müdaxiləsindən sonra burada cərəyan edən rus sovet yönümlü ictimai- siyasi proseslərin gedişindən təşvişə düşüb ehtiyatlanan oturuşmuş türk diplomatiyası illizyon, papulist sosializm ideyalarının öz ölkəsində yayılmasının qarşısını hər vasitə ilə almaq üçün mövcud siyasi rejimi sərtləşdirmişdi. Əvəzində kapitalizm dünyasının lider dövlətləri, ABŞ və İngiltərə ilə diplomatik münasibətləri genişləndirmiş, keçmiş ittifaqın çoxmilyonlu türk-müsəlman əhalisi ilə türkçilik, islamçılıq istiqamətində ictimai-siyasi əlaqələri gücləndirmişdi. Bütün bu ictimai-siyasi prosesləri daim ciddi nəzarət altında saxlayan Kremil XX əsrin 20-30-cu illərində zorla sovetləşməyə sürüklədiyi türk-müsəlman əhəsinə qarşı yeni repressiya dalğasını qaldırmağa qərar vermişdi. Bu növbəti repressiya dalğasının qorxulu zərbələrini SSRİ-nin tərkibinə qatılmış bütün türk xalqları eyni vaxtda dadmışdı. Sovet Azərbaycanının türk-müsəlman əhalisi stalinizmin kütləvi köçürmə siyasətinin qurbanına çevirilməkdən müasir Azərbaycan tarixşünaslığına ziddiyətli dövlət xadimlərindən biri kimi düşmüş M.Bağirovun səyləri nəticəsində qurtara bilmişdi. Lakin əvəzində Moskva 1920-ci ilin noyabrında yalançı sosialist inqilabı təşkil etməklə tarixi Qərbi Azərbaycan torpaqları hesabına formalaşdırdığı Sovet Ermənistanında yaşayan aborijen türk-müsəlman əhalisini yeni repressiya dalğasının qurbanlarından birinə çevirməyi bacarmışdı. 1948-1952 ci illərdə Sovet Ermənistanının türk-müsəlman əhalisini kütləvi şəkildə Şimali Azərbaycanın insan yaşayışı üçün əlverişli olmayan son dərəcə isti aran zonasına köçürməklə öz fitnəkar siyasətini həyata keçirmişdi [4]. Paralel olaraq “çoxmillətli beynəlmiləl şəhər” kodu altında Azərbaycandan qoparıb öz tabeçiliyinə daxil etmək istədiyi Bakıya isə xarici ölkələrdə yaşayan ermənilərin yerləşməsinə əlverişli zəmin hazırlamış, lazımı münbit şəraiti yaratmışdı. Sovetlər birliyində təmsil olunan digər türk-müsəlman xalqları da yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi növbəti repressiya dalğasının sarsıdıcı zərbələrindən xilas ola bilməmişdi. Ümumilikdə Sovetlər birliyində 6,5 milyon əhali 1944-1952-ci illəri əhatə edən yeni represiya dalğasının qurbanına çevrilmişdi [5,143]. Növbəti repressiya dalğası dövründə Kreml Volqaboyunun, Sibirin, Uralın türk-müsəlman əhəsinə qarşı yürütdüyü neomüstəmləkəçi siyasətdə region üzrə inzibati-amirlik sistemini sərtləşdirməyə, xristianlaşdırma və ruslaşdırma prosesini dərinləşdirməyə üstünlük vermiş, bununla da onlarla bağlı milli kimliklərini unutturmaq taktiki gedişini etmişdi.

Beləliklə, yuxarıda qeyd olunanları əsas götürərək araşdırılacaq problemin aktualıq dərəcəsini ümumiləşdirmə aparmaqla aşağıdakı kimi müəyyən edə bilərik. Əvvəllə SSRİ-nin 70 il ərzində türk xalqlarını əsarətdə saxlamış neomüstəmləkəçi, işğallar yolu ilə yaradılmış qurama “Qızıl İmperiya”[6] olduğunu, fakt və dəlillərlə sübut etmək baxımından mövzu aktualdır.

“Türk xalqlarının 1946-1960-cı illərdəki ictimai-siyasi proseslərinə dair” problem mövzunun öyrənilməsinə gəldikdə isə bu istiqamətdə sovet tarixşünaslığında obyektiv araşdırmanın aparılmadığı fikrini qətiyyətlə irəli sürə bilərik.

Çar hökuməti dövründə olduğu kimi sovetlər dönəmi tarixşünaslığında da türk xalqlarının şərəf və qürur doğuran keçmişinə biganə qalınmaqla ögey münasibətin sərgiləndiyi aydın şəkildə özünü büruzə verir. Sovet dövrü tarixi ədəbiyyatında da əzəli türk yurdları; Qafqaz, Krım, Mərkəzi (Orta) Asiya, Qazaxıstan, Şərqi Avropa, Volqaboyu, Sibir, Ural və Uzaq Şərq regionları SSRİ-nin tərkib hissəsi kimi verilmiş, aborijenlərinin isə milli və dini mənsubiyyəti çox vaxt gizli saxlanılmışdır. Hətta 1946-1960-cı illər sovet tarixşünaslığında mərkəzin yürütdüyü xristianlaşdırma və ruslaşdırma siyasətinə üstünlük verilməklə vahid sovet xalqı yaratmaq yolu tutulmuşdur. Bu acı reallıq isə gənc nəslə türk dünyasını bütün sferalarda bir araya gətirməyi təbliğ edən, 1940-1960-cı illərdəki üzücü və faciəvi sovet rejimi ictimai-siyasi proseslərini olduğu kimi əks etdirən tədqiqat işlərinin, ali məktəb dərslərinin yazılmamasından, sovet rejimi dövründəki acınacaqlı vəziyyətin davamlı olaraq qalmasından xəbər verir.

“Türk xalqlarının tarixi” adı ilə ali məktəblərdə tədris olunmaq üçün nəşr edilən dərsləklərdə də araşdırılan dövrün ictimai-siyasi proseslərinə dair bir bütöv səhifənin belə ayrılmadığı qabarıq şəkildə önə çıxır [7,163-164]. Siyasi müstəqillik dövründə işlənilməklə Azərbaycan Respublikası ali məktəblərinin müvafiq ixtisaslarında tədris olunan “Türk xalqlarının tarixi (II hissə) adlı dərsləklərdə də eyni acınacaqlı aqibətlə üzləşməli oluruq. Yuxarıda göstərilən ali məktəb dərsləklərində sovet dövrü tədris kitablarında olduğu kimi iqtisadi məsələlərə dair statistik məlumatlardan sönük formada bəhs olunur. Bu azmış kimi, onların sovet dövrü dərsləklərdən götürülüb heç bir şərh verilmədən kitab əlavə olunduğu ilk baxışdan nəzər diqqəti cəlb edir [8, 222-224].

1946-1960-cı illərdə Sibir, Ural, Volqaboyu, Krım, Mərkəzi (Orta) Asiya və Qafqazda yaşayan türk xalqlarının beynəlxalq hüququn subyektini kimi müstəqil siyasət yürütməsi haqqında fikir söyləmək mümkün deyil. Çünki, bu dövrdə onları iki müxtəlif sistemə bölünmüş dünya liderlərindən biri olan SSRİ hərbi-diplomatik, ictimai-siyasi nöqteyi-nəzərdən beynəlxalq hüququn subyektini kimi təmsil etməkdə idi. “Könüllülük” prinsipləri əsasında Qırmızı imperiyanın tərkibinə müttəfiq sovet sosialist respublikaları adı altında qatılmış Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan və Qırğızıstanın beynəlxalq hüququn subyektini kimi sərbəst fəaliyyət göstərmək səlahiyyətləri 1936-cı ildə qəbul edilmiş SSRİ konstitusiyası tərəfindən əllərindən alınaraq Sovetlər birliyinin mərkəzi Moskvaya verilmişdi.

Mərkəzi (Orta) Asiyanın türk sovet respublikaları içərisində öz böyüklüyü, əhalisinin say çoxluğu, siyasi nüfuzunun yüksək olması ilə fərqlənən Özbəkistanda da 1946-1960-cı illərdə inzibati amirlik sistemi hökm sürməkdə idi. Ölkənin milli sərvətləri, Şimali Azərbaycanın resursları kimi heç bir haqqı ödənilmədən Rusiya Sovet Federativ Sosialist respublikasına daşınıb aparılır, əksər əhalisi isə Karl Marks tərəfindən “qul əməyi” deyə qiymətləndirilmiş pambıq tarlalarında işləməyə məcbur edilirdi. Məqalə üzrə öyrənilən xronoloji çərçivənin doqquz ilini özündə əks etdirən «Очерки истории Узбекской ССР (1956-1965 гг.)» əsəri ilk baxışdan bu boşluğu qismən doldurmağa xidmət

edən tarixi bir əsər kimi qiymətləndirəcəyi etimal olunsa da, ancaq onu vərəqlədikdə oxucu yanıldığı qərarına gəlir. İnzibati amirlik sisteminin tələblərinə cavab verməklə Özbəkistanın 1956-1965-ci illərinə aid yazılmış bu tarixi araşdırmada respublikada gedən ictimai-siyasi proseslərə deyil, ümumsosialist təsərrüfatı kontekstindəki iqtisadi məsələlərə geniş yer ayrılır. Bu kitabın ölkədəki ictimai-siyasi proseslərdən bəhs edən səhifələrində isə konkret olaraq Özbəkistan əhalisinin deyil, “vahid sovet xalqı”nın ictimai-siyasi prosesləri ümumiləşdirilmiş formada öz əksini tapır [10, 201-203]. Kitabda, həmçinin bəhs olunan dövrdə Moskvanın nüfuz dairəsinə çevrilməkdə olan Asiya-Afrika ölkələri ilə Özbəkistan SSR arasında sosial-siyasi əlaqələrə deyil, yalnız sovetlər birliyi üçün təhlükə doğurmayan ticari, mədəni-iqtisadi münasibətlərə yer verildiyini aydın şəkildə izləmək mümkündür [11, 43].

Əzəli türk-müsəlman ölkəsi Qazaxıstana gəldikdə isə Moskvanın bu respublikanı daima öz nəzarəti altında saxlamaq üçün qorxulu bir planı reallaşdırmağa qərar verdiyini deyə bilərik. Haqqında bəhs etdiyimiz təhlükəli plan Qazaxıstanı – bu türk-müsəlman ölkəsini ruslaşdıracaq “Xam torpaqlar siyasətinin gerçəkləşdirilməsi ilə bağlı idi. İlk baxışdan Qazaxıstanın sovet sosialist kənd təsərrüfatını çiçəkləndirmək görüntüsü yaradan həmin planın məkirli görünməyən tərəfi regionda rus və xristian əhalisinin xüsusi çəkisini artırmağa yönəlmişdi. Maraqlıdır ki, Qazaxıstanın xam torpaqlarını abadlaşdırmaq çağırışı SSRİ-nin bütün vətəndaşlarına edilsə də, buraya həmin çağırışla üz tutaraq məskunlaşmış qalanların əksər kəsimini aborigenlərə dini-etnik cəhətdən qohum olan türk-müsəlman əhalisi deyil, rus-xristian mənşəlilər təşkil etməkdə idi. Əlbəttə, bunun başlıca səbəbini Moskvanın öz məqsədinə nail olmaq üçün xam torpaqları becərməyə gedən türk-müsəlman əhalisinə yox, rus-xristian toplumuna məskunlaşmış qalmaları üçün yüksək səviyyəli sosial-iqtisadi, mədəni şərait yaratmasında axtarmaq lazımdır. Hələ XIX əsrin 40-cı illərində Qazaxıstandakı Böyük Juz siyasi idarəçiliyini işğal yolu ilə süquta uğradan [12, 54] velikorus şovinizmi burada “Köçürmə fondu” yaratmaqla Qazaxıstanın insan yaşayışı üçün əlverişli olan ucsuz-bucaqsız çöllərinə rus-xristian mənşəli əhalinin yerləşdirilməsi işlərinə başlamışdı [13, 132]. Bütün bunlara baxmayaraq velikorus şovinizmi Qazaxıstana yerləşdirməyə başladığı rus-xristian mənşəli əhalinin sayca yerli türk-müsəlman əhalisini üstələməsinə yalnız xam torpaqlar planını gerçəkləşdirdikdən sonra nail olunmuşdu. Qeyd edək ki, “Sovetlər Birliyi”nin süqutu ərəfəsində Moskvanın yürütdüyü ruslaşdırma-xristianlaşdırma siyasətinə qarşı ilk açıq etiraz çıxışı Qazaxıstanda baş vermişdi. Bu milli-siyasi, dini-etnik xarakterli etiraz çıxışı, tarixi ədəbiyyata potsovet məkanının ilk millətlərarası toqquşması kimi düşməklə onlarla qazax vətənpərvərinin, qazisinin qanının sovet ordusu tərəfindən axıdılması ilə nəticələnmişdi. Eyni zamanda bu qanlı faciədən sonra Qazaxıstanda bu gün də davamlı olan rus yönümlü siyasətə üstünlük verilməyə başlanmışdı.

Qırğızıstan və Türkmənistan Sovet Sosialist respublikaları da bəhs olunan dövrdə inzibati amirlik mənşəsində boğulmaqda idi. Vurgulayaq ki, bu

respublikaların da 1940-1960-cı illərdəki ictimai-siyasi proseslərindən bəhs edən tarixi ədəbiyyat yox dərəcəsinədir. II Dünya müharibəsi qurtarıqdan sonra bu respublikaların türk-müsəlman əhalisi də Moskvanın tətbiq etdiyi müxtəlif yönümlü, dini-ideoloji, ictimai-siyasi xarakterli basqılara məruz qalır, milli heysiyyətləri hər addımda tapdalananaraq aşağılanır.

Krım, Volqaboyu, Sibir və Uralın da türk müsəlman əhalisi 1940-1960-cı illərdə inzibati amirlik rejimi dövrünü yaşamaqda idi. Krımın türk-müsəlman əhalisinin repressiya siyasətinin yeni dalğasının qurbanına çevrilməklə kütləvi şəkildə sürgünə məruz qalması Krım Muxtar Respublikasının ləğvinə gətirib çıxarmışdı. 1954-cü ildə Krım vilayətinin Ukrayna SSR-in tərkibinə qatılmasından sonra burada Moskvanın gizli göstərişinə əsasən sürətli şəkildə slavyanlaşdırma-xristianlaşdırma kompaniyasına başlanılmışdı. Krım türklərinin öz doğma yerlərinə dönməsinin qarşısını almaq üçün Moskva hər cür tədbirə, fitnə-fəsada əlatmaqda idi. 1956-cı ildə Krım tatarlarının Krım vilayəti üzrə daimi qeydiyyatının ləğv edilməsi faktı onların vətənə dönüşünü əngəlləyəcək bir sədd rolunu oynamışdı. Krımda az da olsa qalmış türk-müsəlman əhalisinə etnik cəhətdən aşağılamaq məqsədilə qəsdən rəsmi olaraq tatar milli adı verilmişdi [14, 191-193].

Axısxa türkləri də Krım türkləri kimi mərkəzin yeni repressiya siyasətinin hədəfinə çevrilmişdilər. Əlbəttə ki, tarixən Gürcüstanda yaşayan axısxalılar türk-müsəlman mənşəli olduqları üçün Moskvanın siyasi təqibləri ilə üzləşmişdilər. Əsasən Mərkəzi (Orta) Asiyanın sovet sosialist respublikaları ərazisinə kütləvi şəkildə sürgün edilən axısxa türkləri də krım türkləri kimi vətənə dönmək uğurunda SSRİ-nin süqutuna qədər apardıqları ictimai-siyasi xarakterli mübarizədən əl çəkməmişdilər. 1956-cı ildə Moskvanın onlar üçün öz vətənlərinə qayıtmalarına imkan verməməklə bağlı qəbul etdiyi qərar ləğv edilsə də geri dönüşlərini əngəlləyəcək digər süni maneələr yardılmışdı.

Azərbaycan mühacir ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən olan Səməd bəy Ağaoğlu Qırmızı imperiyanın mahiyyətini ifşa edən bir çox əsərlər yazmışdır ki, onların içərisində “Sovetlər imperiyası” kitabı xüsusilə diqqəti cəlb edir [16]. Müəllif bu kitabında doğma vətəni Azərbaycanla yanaşı, Moskvanın əsarəti altında inləyən Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan, eləcə də Krım, Volqaboyu, Sibir, Ural, Qafqaz türk-müsəlman ellərində cərəyan etmiş ictimai-siyasi xarakterli proseslərə də aydınlıq gətirmişdir. Türkiyə Cümhuriyyətinin dövlət və siyasi xadimi olan Ağaoğlu Sovetlər birliyinə iki aylıq səfərinin nəticəsi olaraq qələmə alınmış bu əsərində Qırmızı imperiyanın türk-müsəlman əhalisinə tətbiq etdiyi ruslaşdırma, xristianlaşdırma, milli-irqi ayrışdırma yönümlü siyasətin məğzində varmaqda onu yetərincə ifşa etməyi bacarmışdır. Göstərmişdir ki, Moskvanın türk-müsəlman xalqlarını vaxtaşırı olaraq dil-əlifba dəyişikliklərinə sürükləməsi, onlara allahsızlığı, dinsizliyi, qeyri-azadfikirliliyi təlqin etməsi müstəmləkə xarakteri daşıyan siyasi gedişlərdən başqa bir şey deyildir.

Bununla da, belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, 1940-1960-cı illərdə Sovetlər imperiyasının təbəçiliyində olan mürk-müsəlman əhalisi ictimai-siyasi cə-

hətdən azad deyildi. Nəinki Volqaboyu, Krım, Sibir və Uralın türk-müsəlman siyasi idarəçilikləri, hətta formal olaraq müttəfiq dövlətlər kimi SSRİ-nin tərkibində təmsil olunan Azərbaycan, Özbəkistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan və Türkmənistan türk-müsəlman sovet sosialit respublikaları da beynəlxalq hüquq subyekti olmamışlar. Onları beynəlxalq aləmdə öz neomüstəmləkələri kimi Sovetlər imperiyası təmsil edirdi. 1946-1960-cı illərdə türk-müsəlman xalqlarında cərəyan edən ictimai proseslərin Sovet tarixi ədəbiyyatında işıqlandırılması səviyyəsinə gəldikdə isə onların mövcud gerçəkliyə işıq salmadan, qeyri-obyektiv yanaşma metoduna söykənməklə beynəlmiləçilik, xəlqilik, xalqlararası dostluq kontekstində səti olaraq tədqiq edildiyi qənaətinə gəlirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Xasayev N.N. Şimali Azərbaycanda milli oyanış hərəkatı. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri. Dərs vəsaiti. Sumqayıt, 20017, 271s.
2. Очерки истории СССР (1941-1977). М.: Высшая школа, 1978, 224 с
3. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VIIc. Bakı: Elm, 2003, 628s
4. Məmmədov İ.M., Məmmədov Ç.İ. Siyasi tarix XX əsr. Dərslik. Bakı: Çıraq, 2006, 352s
5. Azərbaycanlıların soyqırımı haqqında. Azərbaycan Respublikası prezidentinin fərmanı. Heydər Əliyev Azərbaycan Respublikası prezidenti. Bakı şəhəri, 26 mart, 1998-ci il
6. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı: Nicat, 1992,
7. Qurbanov R. Türk xalqlarının tarixi. Dərs vəsaiti. II h., Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 213 s.
8. Süleymanova S. Türk xalqlarının tarixi (Ən qədim zamanlardan bu günümüzdək). Dərs vəsaiti. Bakı: Elm və təhsil, 2011, 351s.
9. Qafarlı T. Azərbaycan tarixi (1920-1991), Bakı: Mütərcim, 1999, 280 s.
10. Очерки истории Узбекской ССР (1956-1965 гг.). Ташкент: Фан, 1966, 231 с.
11. Абуталипов Ч.А. Международной связи Узбекистана. Ташкент: Госздат УзССР, 1964, 279 с.
12. İbrahim K. Orta Asyada modernləşmənin kökenleri: Kazak örneği (1822-1924). İstanbul, 2012, 260 s.
13. Зиманов С.И. Россия и Вукейское ханство. Алма-ата: Новка, 1982, 162 с.
14. Очерки по истории Крыма. Часть IV. Крым: Симферопол, 1967, 157 с.
15. Зубков К.И. Современная буржуазная историография индустриального развития Сибири (1950-1980 гг). Новосибирск: Новосибирский Университет, 1990, 152 с.
16. Ağaoğlu S. Sovet Rusiya imperiyası. "Xan", 2017, 192 s.

О СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ ТЮРКСКИХ НАРОДОВ В СОВЕТСКУЮ ЭПОХУ (1940-1960)

Н.Н.ХАСАЕВ

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются социально-политические процессы тюркских народов, охватывающие 1940-1960-е годы постсоветского пространства. Показано, что политическое руководство тюркского мира на постсоветском пространстве управлялось господствующей империей, поэтому не было субъектом международного права и во всем мире было известным как неоколония СССР.

Ключевые слова: тюркские народы, социально-политические процессы, неокolonизация, красная империя, Советский Союз, тюркское мусульманское население, холодная война

**ON THE SOCIO-POLITICAL PROCESSES
OF THE TURKIC PEOPLES IN THE SOVIET ERA (1940-1960)**

N.N.KHASAYEV

SUMMARY

The article examines the socio-political processes of the Turkic people covering the post-Soviet space in 1940 and 1960 years. It is shown that the post-Soviet Turkic world was not the subject of international law and was known as its neo-colony around the world as they were governed by the USSR.

Key words: Turkic people, socio-political processes, neo colonial, red empire, Soviet Union, Turkish-Muslim population, cold war

UOT 930:314

**AZƏRBAYCANIN QƏDİM VƏ ORTA ƏSRLƏR
ŞƏHƏR VƏ ƏHALİSİ TARİXİ MƏNBƏLƏRDƏ**

A.B.MƏMMƏDOV
Bakı Dövlət Universiteti
aydin.mmmmdov.67@ mail.ru

Şərqi qapısında yerləşən, qədim və zəngin tarixə malik olan Azərbaycan haqqında bir çox mənbələrdə məlumatlar vardır. Tarixi mənbələrdə Azərbaycanın ən qədim zamanlardan çox sıx məskunlaşmış bir məmləkət olması, zəngin şəhər mədəniyyətinə malik ölkə kimi seçilməsi haqqında məlumatlar verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, mənbələr bir sıra Azərbaycan şəhərlərinin, xüsusilə Bərdə, Şamaxı, Şabran, Dərbənd, Beyləqan, Qəbələ və s. Sasani hökmdarlarının, xüsusən də Ənuşirəvanın dövründə tikilməsindən xəbər versələr də, əslində həmin şəhərlərin böyük əksəriyyətinin hələ qədim və antik dövrlərdə mövcud olan şəhərlərin yerində yenidən tikilərək bərpa olunması haqqında da çoxlu elmi faktlar məlumdur.

Açar sözlər: Azərbaycan əhalisi, əhali məskunlaşması, qədim qalalar, orta əsr şəhərləri

E.ə 669-631-ci illərdə Assuriyada hökmdar olmuş Aşşurbanipalın «B» silindrindəki yazısında, onun Mannaya hərbi təcavüzündən bəhs edilir.

Sözgedən mənbədə Aşşurbanipal Mannada törətdiyi qarətlərdən, dağıntılardan ağızdolusu danışarkən, viran qoyduğu ölkənin çoxlu şəhərlərə, yaşayış məntəqələrinə malik olduğunu da bildirir: “...Mən Mannalılar ölkəsinə soxuldum, ... Ayusiaş qalasını, Paşa, Busutu, Aşdiaş, Urkmiamun, Uppiş, Sihua, Naziniri məntəqələrini - səkkiz möhkəmləndirilmiş şəhəri saysız-hesabsız yaşayış məntəqələri ilə birlikdə ələ keçirdim, İzirtunun özünə kimi gedib çıxdım” (1, 12).

Mənbədən gətirilən iqtibasda Mannanın saysız-hesabsız yaşayış məntəqələrinə, çoxlu möhkəmləndirilmiş şəhərlərə malik olması buranın ən qədim dövrlərdən sıx məskunlaşmış əhaliyə malik bir ölkə olmasını təsdiqləyir.

Mənbədə Mannanın iri şəhərləri ətrafında yaşayış məntəqələrinin xatırlanması isə bir növ müasir dövrdə iri meqapolislərin kiçik (lakin dövrünə görə böyük) modelini xatırladır: “... Mən onun (yəni Mannanın) möhkəmləndirilmiş şəhərləri İzirtu, Urmeyate və Uzbiani mühasirə etdim, bu şəhərlərdə yaşayan adamları mən dövrəyə aldım və onların ürəyini qopardım, bu vilayəti mən fəth etdim, yaşayış məntəqələrini dağıtdım, uçurdum, yandırdım” (1, 12).

E.ə. 786-760-cı illərdə Urartu hökmdarı olmuş I Argiştı də Mannaya hərbi yürüşü zamanı ölkə əhalisini məruz qoyduğu müsibət və fəlakətlərdən

ağızdolusu danışır: “... Ölkəni mən dağıtdım, şəhərləri mən yandırdım, 3270 adamın hamısını mən öldürdüm, başqalarını diri apardım” (13, 247-246).

Antik dövrə dair mənbələrdə də Azərbaycanın şəhərləri və əhalisi haqqında son dərəcə dolğun məlumatlar vardır. Bu məlumatların böyük əksəriyyəti istər Albaniya, istərsə də Atropatenedən bəhs edərkən əhalinin cəsurluğundan və zəhmətsevərliyindən bəhs edirlər.

Belə ki, Misirli Dionisi Perieqet “Yeri məskunlaşdıran əhali” əsərində yazır: “Nəhəng Xəzərin ümumi görünüşü yumrulanmış çevrə kimidir. ...Mən onun ətrafında Şimal-şərqdən üzü bəri yaşayan tayfaların hamısından danışacağam. Birincisi, Xəzər dənizi ətrafında skiflərdir, sonra unnlar, ardınca isə kaspilər, onların ardınca isə dağlıq ölkədə yaşayan cəsur, döyüşkən albanlar və kadusilər gəlirlər” (9, 93).

Qay Yuliy Solin “Nailiyyətlər məcmusu” əsərində ölkəmizdən bəhs edərkən: “Bura əhali baxımından çox sıx məskunlaşmış bir yerdir” – deyər yazır (9, 93).

Strabon özünün “Coğrafiya” əsərində Atropatenedən bəhs edərkən yazırdı: “Orada adamlar gözəlliyi və hündür boyu ilə seçilirlər, eyni zamanda onlar ürəyiaçıqdırlar, xırdaçı deyildirlər” (9, 17-35).

Strabon Midiyalılardan danışarkən, xüsusilə də dağlıq Midiyada hökmdarlar arasında çoxarvadlılığın yayılmasından ayrıca olaraq bəhs etmişdir.

Strabon yazırdı ki, dağlıq Midiyada bu adət hamıya aid edilir və onlara beş arvadından az arvad almağa icazə verilmirdi. Elə bəşdən az kişisi olan qadınlar da bunu özləri üçün bədbəxtlik hesab edirdilər.

Antik müəlliflərdən Polibi də əhali ilə bağlı Strabonun fikrini davam edərək Midiyanı Asiyada həm ərazisinin böyüklüyünə, həm də əhalisinin çoxluğuna görə ən qüdrətli dövlət hesab etmişdir (9, 16).

Klavdi Ptolomey antik dövr Qafqaz Albaniyasından bəhs edərkən burada 29 şəhər və yaşayış məntəqələrinin mövcudluğundan söhbət açmış, onların coğrafi koordinatlarını göstərmişdir.

Adları çəkilən Azərbaycan şəhərləri sonrakı dövr tarixi qaynaqlarında da sosial-iqtisadi baxımdan inkişaf etmiş, sıx məskunlaşmış yaşayış məskənləri kimi xatırlanır.

VII əsrdən başlayaraq: “Ərəb istilasası ilə əlaqədar tarixi Azərbaycan ərazisində aparılan hərbi əməliyyatlar şəhər və kəndlərə böyük ziyan vurdu. Yaxın Şərqdəki bir çox şəhərləri nisbətən asanlıqla, «iqtisadiyyata ciddi zərər yetirmədən» tutan ərəblər Azərbaycan şəhərlərinin əksəriyyətində kəskin müqavimətlə rastlaşdılar. Şəhər təsərrüfatına dəyən böyük zərər nəticəsində bir sıra şəhərlər tənəzzül etdi” (8, 79).

Ərəb mənbələrində, xüsusən də IX-X əsr ərəb müəllifləri – İbn Xordadbeh, Əl İstəxri, əl-Müqəddəsi və b. əsərlərində Azərbaycanın çoxlu sayda şəhər və kəndlərinin, yaşayış məntəqələrinin adları çəkilir.

Ərəb tarixçiləri bir çox Azərbaycan şəhərlərinin, əsasən Sasani hökmdarları I Qubad (446-531) və onun oğlu Xosrov Ənuşirəvanın (531-578) göstərişi ilə salındığını bildirirlər. Halbuki, irəlində Gəncə, Təbriz, Naxçıvanla bağlı mi-

sallarda Azərbaycan şəhərlərinin hələ e.ə I minilliyin ilk əsrlərindən, yaxud daha qədim dövrlərdən mövcud olması haqqında məlumat verilmişdi.

Təqribən IX əsrdən başlayaraq, nəinki Azərbaycanın, hətta bütün Qafqazın ən böyük şəhəri, mənbələrin «Arranın anası» adlandırdığı Bərdə idi.

Müqəddəsi Bərdə şəhəri haqqında xüsusi bəhs edərək yazır ki: «Bərdə böyük, kvadrat şəklində düzənlikdə yerləşmiş bir şəhərdir».

“Bu şəhər həmin vilayətin Bağdadıdır. Bərdə çox gözəl şəhərdir, lakin onun ətrafı artıq dağılmışdır, şəhərin əhalisinin miqdarı azalmışdır” (7, 299).

Ərəb tarixçilərinin verdiyi məlumatlardan Bərdənin Yaxın Şərq şəhərləri içərisində yüksək mövqə tutduğu bəlli olur.

İstəxri Bərdə şəhərindən bəhs edərək: “Bərdə çox böyük şəhərdir, onun eni və uzununu bir fərsəxdir” – deyərək yazır. Nəzərə alsaq ki, bir fərsəx atın bir saatda getdiyi yolun uzunluğuna bərabərdir, onda Bərdə şəhərinin eni və uzununun 7-8 km olması bəlli olar” (Qeyd, at bir saatda təxminən 12 min addım atır və yaxud 12 min addımlıq yol gedir. Bu da orta hesabla 6-8 km-ə bərabərdir). Müəllif sözünə davam edərək yazır: “Xəzinə Suriyada olduğu kimi, Bərdədə də Cümə məscidindədir. Xəzinə xüsusi örtük və dəmir qapı ilə bağlanır, o, 9 sütun üzərində durur. Hakimin sarayı Cümə məscidi ilə bir sıradadır” (7, 298).

Səlcuq sultanlarından Alp Arslanın və onun oğlu Məlikşahın vəziri olmuş, bir neçə ölkəni özündə birləşdirən əzəmətli Səlcuq dövlətinin otuz il ərzində, demək olar ki, bütün ixtiyaratını öz əlinə keçirmiş yüksək idarəetmə məharəti ilə böyük şöhrət tapmış Xacə Nizamülmülk Həsən ibn Əliyə görə, dövləti idarə edən Şah əhalinin dinc asayişini, rahat yaşayışını, məskunlaşmasını təmin etmək üçün ən zəruri tədbirləri həyata keçirməlidir. Başqa sözlə desək, Nizamülmülkə görə Şah-dünyanın abadlığı ilə məşğul olmalı, kəhrizlər çəkdirməli, arxlar qazdırmalı, böyük çaylar üzərində körpülər saldırmalı, kəndləri abad etməli, qalalar ucaltmalı, yeni şəhərlər saldırmalı, yüksək binalar, gözəl malikə-nələr tikdirməli, böyük caddələrdə (karvan yollarında) karvansaralar yaradılmasına əmr etməlidir (5, 33).

Azərbaycan şəhərləri xalqımızın başına gələn bir çox müsibət və fəlakətlərin şahidləri olmuş, bəzən yağdı düşmənin amansız təcavüzü nəticəsində tamamilə boşalmış, xarabazara çevrilmişlər. Lakin ən ağır sınaqlardan üzü ağ çıxmış, yenidən məskunlaşmışlar. İbn əl-Əsir «Əl-kamil fi-t-tarix» əsərində monqolların Azərbaycana birinci yürüşü zamanı Beyləqanda törətdikləri müsibətlərdən bəhs edərək yazır: “Tatarlar 1221-ci ilin Ramazan ayının 6-da şəhəri zorla aldılar. Qılıncı sıyırıb kiçik, böyük və arvad buraxmadılar. Hamısını qırdılar. Hətta hamilə arvadların qarınlarını yarıb, çağalarını çıxartdılar və öldürdülər. Özləri də arvadları zorlayıb sonra öldürdülər. Onlar bəzən bir evin qapısından girir, orada olan adamları bir-bir öldürür və arxayın olurdular” (12, 140).

Mənbədə monqolların Beyləqan şəhərinin nümunəsində Azərbaycanda az qala total qətləmlər törətdiyi aydın şəkildə görünür. Lakin diqqəti cəlb edən

məqam Azərbaycan şəhərlərinin, hətta belə böyük insan itkilərindən sonra demoqrafik kompensasiyanı çox da böyük olmayan zaman kəsiyində bərpa edə bilməsidir. Yənə də Beyləqan şəhərinin timsalında demoqrafik kompensasiyanın necə baş verməsinə nəzər saldıqda bu fakta heyrətlənməyə bilmərsən.

İbn əl-Əsir sözügedən əsərində yazır: "... Yuxarıda söylədiyimiz kimi, bu şəhəri (yəni Beyləqanı) tatarlar dağıtmış və qarət etmişdilər. Tatarlar buradan çıxıb Qıpçaq vilayətinə getdilər. Sağ qalan beyləqanlılar qayıdıb gəlmiş və bacadıqları qədər tikililəri yenidən bərpa etməyə müvəffəq olmuşdular" (12, 148).

Bu heyrətamiz faktı Yaqut əl-Həməvi də sözügedən əsərində xüsusi olaraq qeyd etmişdir: "Hicri 617-ci ildə (1220) tatarlar şəhərdə qarşılıqları çıxan hər kəsi qətlə yetirdilər, talan etdilər, sonra da yanğın törədib şəhəri oda qaladılar. Lakin onlar şəhəri tərk edəndən dərhal sonra onun (Beyləqanın – kursiv bizimdir.) sakinləri geri qayıtdılar. Bir qədər sonra digər qaçqınlar da qayıdanlara qoşularaq geri döndülər. Ona görə də şəhər yenidən əhali ilə məskunlaşmışdır" (11, 21).

Qədim və orta əsr mənbələrində Azərbaycan şəhərlərinin yaranma və inkişaf tarixinə dair məlumatları diqqətlə öyrənib təhlil etdikdə həmin şəhərlərin əmələ gəlməsində rol oynayan çoxsaylı amillərdən, yaxud səbəblərdən birinin daha mühüm əhəmiyyət kəsb etməsi qənaətinə gəliрсən: "Keçmişdə belə amillər bazarlar (Bərdə), strateji möhkəmlənmiş qalalar (Qəbələ, Dərbənd, Şamaxı), müqəddəs sayılan ibadətqahlar (Ərdəbil) və s. olmuşdur" (4, 91).

X əsr ərəb tarixçi və coğrafiyaçıların verdiyi məlumatlara görə Ərdəbil Azərbaycanın ən böyük şəhəri olmuşdur... Şəhərin uzunluğu üçdə iki fərsəx, eni də elə bir o qədər olmuşdur.

Feodal Azərbaycanının ən böyük ibadətqahı Şeyx Səfinin Ərdəbildəki dini kompleksi idi. Məhz bu amil Ərdəbili gələcəkdə yaradılan Səfəvi dövlətinin ideoloji mərkəzinə çevirəcəkdi.

Şəhərin içərisindən axan çay onun plan kompozisiyasında iştirak etmiş, mikroikliminə yaxşı təsir göstərmiş, yaşıllığa bürünmüş abad küçələri ilə birlikdə tikintinin estetik dəyərini artırmışdır (4, 94).

XIII əsrin anonim müəllifi «Əcaib əd-dünya» əsərində Azərbaycan şəhərlərini abad, hər cür həyat vasitələri ilə gen-bol təchiz edilmiş, bu səbəbdən də yaxşı məskunlaşmış yaşayış məskənləri kimi təsvir edir. Belə ki, anonim müəllif Dərbəndi geniş şəhər kimi təsvir edir. Şabrandan bəhs edərkən: "... Hər cür neməti boldur", Şəmkirdən bəhs edərkən: "Burada əncir, nar, yemiş, kahı boldur" – deyər, söyləyir.

Anonim müəllif Naxçıvandan bəhs edərkən isə bu şəhərin əhali ilə sıx məskunlaşmış bir yaşayış yeri olmasını xüsusi olaraq vurğulayır: "Naxçıvan – bu, yaxşı möhkəmləndirilmiş, yüksəkdə yerləşən, böyük və əhalisi sıx olan Azərbaycan şəhəridir. ...Deyirlər ki, yer üzündə bu şəhər kimi əhalisi olan, belə sıx məskunlaşmış şəhər yoxdur" (10, 52).

«Əcaib-əd-dünya»nın müəllifi Gəncə və Təbriz şəhərlərini də yaşayış

üçün son dərəcə əlverişli yaşayış məskənləri kimi təqdim edir: “Gəncə məskunlaşmış və çiçəklənən şəhərdir. ... Onun insanları bacarıqlı və iti zəkalıdır-lar”, yaxud: “Təbriz Azərbaycanda böyük şəhərdir. Eldəgizin şanlı hakimiyəti illərində paytaxt elan edilən bu şəhərdə dünyanın hər bir yerindən əcnəbilər gələrək məskunlaşmışlar.” – deyər, söyləyən müəllif sözügedən şəhərlərin sıx məskunlaşmış şəhərlər olduğunu nəzərə çatdırmışdır (10, 49-50).

Sonrakı dövrlərdə də Vətənimizdə olmuş səyyah və diplomatların demoqrafik səciyyəli məlumat və qeydləri Azərbaycanın təkcə yüksək şəhərsalma və şəhər mədəniyyətinə deyil, eləcə də bütövlükdə əhali məskunlaşması üçün lazım olan bütün təbii imkanlara, zəngin ehtiyatlara, böyük potensiala malik olduğunu bir daha konkret tarixi faktlarla sübuta yetirir. Məsələn, 1648-ci ildə Təbrizdə olmuş fransız səyyahı Aleksandr de Rud yazırdı: “İranda səyahətdə olduğum zaman mən Təbriz kimi möhtəşəm, əhalisi zəngin olan şəhər görmədim”.

1673-cü ildə Təbrizdə olmuş Fransız səyyahı Şardən yazırdı: “Təbrizin əhalisinin nə qədər olduğunu öyrənmək üçün çox səy göstərmişəm. Bununla belə, onu dəqiq öyrəndiyimə əmin deyiləm. Lakin belə fikirləşirəm ki, onun əhalisinin 550 min nəfərə qədər olduğunu qətiyyətlə demək olar. Şəhərin nəcib adamlarının çoxu məni inandırmaq istədilər ki, onun əhalisi on bir min yüzdən (bir milyon yüz mindən) də çoxdur” (3, 75).

S.Onullahi Şardənin Təbriz əhalisinin sayı ilə bağlı verdiyi məlumata inanmadığını, bu məlumatın şişirdilmiş olduğunu bildirərək yazmışdır: “Şardənin Təbriz əhalisinin miqdarı barədə göstərdiyi rəqəm bir qədər şişirdilmişdir. Lakin şübhə yoxdur ki, XVII əsrin ortalarında Təbrizdə 300-400 min əhali olmuşdur” (6, 161).

Tarixi inkişafın ayrı-ayrı dövrlərində bir çox ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi amillərin təsiri ilə Azərbaycan şəhərlərinin əhalisinin sayı da artıb-azalmışdır. Məsələn, XVII əsrin birinci yarısında yeni Gəncə şəhərinin uzunluğu bir fərsəng (6-7 km), eni isə 0,5 fərsəng (3,35 km) idi. Bu hesabla yeni Gəncənin şəhərinin sahəsi köhnə Gəncə şəhərinin sahəsi ilə təqribən eyni olmuşdur. Lakin sahəsinə görə köhnə Gəncəyə nisbətən yeni Gəncədə əhalinin sayı səkkiz dəfə az olmuşdur. Belə ki, XVI əsrin 80-ci illərində Gəncədə 50 min ailə (250 min nəfər) məskun olduğu halda, XVII əsrin 40-cı illərində 6 min ev (30 min nəfər) əhali məskunlaşmışdır (2, 32).

Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, nəinki qədim və orta əsrlər dövründə, ümumiyyətlə, bəşər tarixinin istənilən zaman kəsiyində sənət və ticarət mərkəzləri olan şəhərlərin sosial-iqtisadi inkişafı ilə demoqrafik inkişafı həmişə düz mütənəsb olub. Bu inkişaf amilinin əsasında isə müharibələrarası dinc dövrlər və siyasi sabitlik son dərəcə müstəsna rol oynayıb.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1989, 328 s.
2. Gəncə (tarixi qərk). Bakı: Elm, 1994, 152 s.

3. Jan Şardən. Səyahətnamə. Bakı: Elm, 1994, 96 s.
4. Muradov V. Orta əsr Azərbaycan şəhərləri. Bakı: Maarif, 1983, 155 s.
5. Nizamülmülk. Siyasətnamə. Bakı: Elm, 1989, 212 s.
6. Onullahi S. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı: Elm, 1982, 278 s.
7. Şərifli Ş. IX əsrin ikinci yarısı – XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. Bakı: Elm, 1978, 342 s.
8. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. Bakı: Azərnəşr, 1993, 157 s.
9. Алиев К. Античные источники по истории Азербайджана. Баку: Элм, 1987, 132 с.
10. Ализаде А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII-XIV вв. Баку: АН Азербайджанской ССР, 1956, 420 с.
11. Йакут Ал-Хамави. Муджам Ал-Булдан. Баку: Элм, 1983, 65 с.
12. Ибн-Ал-Асир. Тарих-Ал-Камил. Баку: АзФАН, 1940, 183 с.
13. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. М.: АН СССР, 1960, 504 с.

ДРЕВНИЕ И СРЕДНЕВЕКОВЫЕ ГОРОДА И НАСЕЛЕНИЕ АЗЕРБАЙДЖАНА В ИСТОРИЧЕСКИХ ИСТОЧНИКАХ

А.Б.МАММЕДОВ

РЕЗЮМЕ

Многовековой путь развития азербайджанских городов и населенных пунктов своеобразно отобразил особенности нелегких судеб страны, в значительной мере определявших ее местоположения. В источниковедении Азербайджана имеются насыщенная информация о многочисленных и многонаселенных городах и населенных пунктах, нашей родины еще с самых древнейших времен. Возникновение города — большое достижение эпохи древнего, античного и развитого феодализма. Ограниченный объем статьи продиктовал жесткую избирательность при отборе источниковедческого материала в нем рассматриваемых и даже упоминаемых. Естественно, что в первый очередь включались наиболее совершенные источниковедческие материалы, позволяющие выявить характерные черты и тенденции, демографического развития Азербайджана.

Ключевые слова: населения Азербайджана, народонаселения, древние крепости, города средневековья

ANCIENT AND MEDIVAL CITIES AND POPULATION OF AZERBAIJAN IN HISTORICAL SOURCES

A.B.MAMMADOV

SUMMARY

The centuries-old development of Azerbaijani cities and towns originally reflected the particularities of the country's difficult fate, largely determined by its location. In the source study of Azerbaijan there is rich information about the numerous and populous cities and towns of our homeland since the most ancient times. It should be noted that, although a lot of sources imply that cities were constructed during the reign of Barda, Shamakhi, Shabran, Darband, Beylagan, Gabala, etc. leaders, Anushiravan, in particular, there are a lot of scientific facts suggesting that the majority of these cities date back to ancient times and were reconstructed and restored during this period.

Keywords: population of Azerbaijan, population settlement, ancient fortresses, cities of Middle Ages

УДК 94 «19/...»

ЭКОНОМИЧЕСКИЕ ПРОЕКТЫ В ТРАНСПОРТНОЙ И ЭНЕРГЕТИЧЕСКОЙ ПОЛИТИКЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ

А.Г.ГУСЕЙНОВА*Бакинский Государственный Университет
aynur-quseynova@rambler.ru*

Уровень экономического развития государств Южного Кавказа остается стабильно невысоким. Исключение составляет Азербайджан, располагающий значительными нефтегазовыми ресурсами. В таких условиях, малого потенциала экономик этих стран их прогресс может быть предопределен степенью их открытости и темпами их интеграции в международную экономическую систему.

Ключевые слова: Азербайджан, Россия, США, Турция, ЕС, экономические проекты, транспортная и энергетическая политика, Южный Кавказ.

Начиная с конца XX века по инициативе и активном участие Азербайджанской Республики в экономическом и транспортном секторе претворяются в жизнь крупномасштабные региональные и международные проекты.

В форме программы содействия развитию транспортного коридора Европа-Кавказ-Азия (ТРАСЕКА) было претворить в жизнь идею восстановления Великого шелкового пути. Впервые Программа ТРАСЕКА была представлена на конференции, проведенной в мае 1993 года в Брюсселе с участием министров транспорта и торговли 8 стран: Азербайджана, Таджикистана, Армении, Казахстана, Грузии, Кыргызстана, Туркменистана и Узбекистана. Основной частью автомагистрали, проходящей через территорию Азербайджана, является магистраль Баку – Алят – Кази Магомед – Евлах – Казах – граница Грузии протяженностью 503 км, которая играет важную роль в развитии регионов, а так же связывает транспортную сеть Азербайджана с мировой транспортной сетью.

В сентябре 1998 года в Баку состоялся саммит, где было принято «Основное, многостороннее соглашение о международном транспорте по развитию коридора Европа-Кавказ-Азия». Это соглашение стало началом реализации геополитических и экономических возможностей посредством развития транспортных сетей – ТРАСЕКА.

Проект ТРАСЕКА официально признан международными организациями: Евросоюзом, ЕЭК, ООН, ЕКМ и др., как один из естественных транспортных мостов между Европой и Азией. Крайне важно, что ТРАСЕКА, проходит по территории стран богатых запасами полезных ископаемых и перспективами в плане их освоения.

Основной частью автомагистрали проходящей через территорию Азербайджана, является магистраль Баку – Алят - Кази Магомед – Евлах – Казах – граница Грузии. И в результате ТРАСЕКА количество перевозок на автомобильном транспорте, по сравнению с предыдущими годами увеличилось более чем в 3 раза [1, 137-139].

Между Азербайджаном, Турцией, Грузией и Казахстаном было подписано «Соглашение о транспортном коридоре Европа – Кавказ – Средняя Азия». Одновременно подписан протокол между Турцией, Азербайджаном и Грузией по реконструкции автомобильной дороги Баку – Батуми – Трабзон в соответствии с международными стандартами.

Соглашение о международном транспортном коридоре «Север – Юг», было подписано 12 сентября 2000 года в Санкт-Петербурге между Российской Федерацией, Исламской Республикой Иран и Индией. Соглашение вступило в силу 21 мая 2002 года после прохождения внутренних процедур в указанных странах. Оно охватывает все виды транспорта: транспортную инфраструктуру и транспортные средства, обеспечивающие перевозки железнодорожным, морским, автомобильным, речным и воздушным транспортом, за исключением Индии, участие которой предусматривается только в перевозках по морским маршрутам. Прогнозы показывают, что функционирование коридора «Север – Юг» в полную силу создает условия для выхода европейских стран, России, регионов Центральной Азии и Кавказа в направлении Персидского залива и Индии, приведет к интенсификации торговых отношений прикаспийских государств с портами Черного моря. Этот коридор позволит увеличить железнодорожные перевозки и, соответственно, доходы железнодорожного транспорта, как от местных, так и транзитных перевозок между Европой, Южной Азией и Ближним Востоком [2].

С 2001 года была проделана определенная работа в этом направлении, эта работа продолжается и в настоящее время. Логическим результатом этих работ стало утверждение Милли Меджлисом законопроекта «О присоединении Азербайджана к Соглашению о Международном Транспортном Коридоре “Север – Юг”», и подписание этого закона Президентом И.Алиевым 10 сентября 2005 года.

Вопросы создания международного транспортного коридора «Север – Юг» стали объектом обсуждения на регулярно проводимых трехсторонних встречах. 27 сентября 2005 года в Москве состоялась встреча представителей железных дорог Азербайджана, Ирана и России по проекту строительства новой железнодорожной линии Казвин – Решт – Астара

(Иран) – Астара (Азербайджан). Здесь обсуждались вопросы, связанные с процессом претворения в жизнь соглашения об организации разработки проекта строительства и эксплуатации новой железнодорожной линии Казвин – Решт – Астара (Иран) – Астара (Азербайджан) и с предусмотренными планами для завершения выполнения проекта.

На трехсторонней встрече руководителей железных дорог Азербайджана, Ирана и России, которая проводилась в 4 квартале 2005 года в Баку, рассматривались вопросы, связанные с будущим выполнением проекта. На участке железной дороги Ялама – Астара возможна была перевозка по транспортному коридору «Север – Юг» до 5 млн.тонн грузов. Затем ожидалось увеличить до 10-15 млн.тонн [3].

17-19 июня 2008 года в Баку состоялась очередная встреча, посвященная созданию международного транспортного коридора «Севера – Юг». На встрече были обсуждены следующие вопросы: о проведенной иранской стороной работе по строительству линии Казвин – Решт – Астара (Иран) – Астара (Азербайджан), которая является составной частью проекта «Север – Юг»; рассмотрение текущей ситуации с исполнением документов, подписанных на предыдущих трехсторонних встречах; предложение Открытым акционерным обществом «Российские железные дороги» «Совместной концепции сотрудничества» в целях ускорения работ по проекту и подготовка бизнес-плана «Совместной концепции сотрудничества». 3-4 августа 2015 года в составе делегации, возглавляемой министром экономики и промышленности, сопредседателем Государственной комиссии по экономическому, торговому и гуманитарному сотрудничеству между Азербайджанской Республикой и Исламской Республикой Иран Шахином Мустафаеым, Иран с визитом посетил, и председатель ЗАО «Азербайджанские железные дороги» Джавид Гурбанов, который провел двусторонние встречи с министром дорожного и городского строительства Ирана Аббасом Ахмадом Ахунди и заместителем министра, гендиректором Иранской железной дороги Мохсенем Пурсейдом Агаи. Он также ознакомился с управлением движения в диспетчерском центре Иранской железной дороги. На встрече была подчеркнута важность этих проектов для обеих стран. Было принято решение создать рабочую группу проекта Международного транспортного коридора «Север – Юг» [4, 39-40].

В рамках проекта «Север – Юг» 20 апреля 2016 года на азербайджано-иранской границе состоялась закладка железнодорожного моста над рекой Астара. Ширина планируемого к строительству моста, который будет один из важных звеньев международного транспортного коридора «Север – Юг», составит 10 метров, протяженностью – 82 метра. Этот мост будет иметь важное значение для дальнейшего развития экономических и торговых связей между Азербайджаном и Ираном, в частности, расширение сотрудничества в области перевозок.

Проблема развития транспортной системы Кавказа, в связи с провозглашением концепции нового шелкового пути является актуальной и важной и для России. Важное значение может иметь создание нового транспортного коридора, который свяжет Европу и Китай через территорию России с Ираном, с дальнейшим выходом в Турцию и Персидский залив. Указанный транспортный коридор условно назван «Юг – Север». Таким образом, единственной проблемой полной и политической интеграции региона являются конфликты в Южно-Кавказских странах [22, 98-100].

Однако, несмотря на существующие проблемы и трудности специальные проекты были созданы и успешно осуществляются. В осуществлении проектов «Север – Восток», «Север – Юг» и «Юг – Запад», Азербайджан превращается в перекресток международных транспортных коридоров (М.Т.К).

В этих проектах Азербайджану представляется уникальная возможность использовать транспортные перевозки грузов через свою территорию вне зависимости непростых политических взаимоотношений между странами в регионе – Турцией, Польшей, Украиной, Россией, Ираном, Индией, Пакистаном, Китаем и другими странами.

Введением в эксплуатацию железнодорожного участка Баку – Тбилиси – Карс налажены регулярные перевозки грузов из Турции и Европы в страны Центральной Азии и Китая, а также в южном направлении – в Иран, страны Персидского залива, Пакистан и Индию.

В завершение транспортного коридора ТРАСЕКА построенного в Стамбуле в туннелях под проливом Босфор «Мармарай» железнодорожной дороги, связал Центральную Азию с Европой. Протяженность этой транспортной инфраструктуры позволит заметно сократить потери за счет эффективной логистики, увеличить грузооборот между Европой и государствами Южного Кавказа, Центральной Азии, вовлекая в этот процесс емкий китайский рынок, даст новые возможности в развитии исторического Великого Шелкового пути [1, 137-139].

Нефтяная промышленность – основная отрасль азербайджанской экономики - прошла большой путь исторического развития. Благодаря притоку иностранного капитала она стала стремительно развиваться в Азербайджане с конца XIX века, когда возникли крупные нефтяные компании, которые совместно с отечественными нефтепромышленниками контролировали производство и продажу нефти. В начале прошлого столетия Баку стал основным нефтяным центром не только Российской империи, но и мира. В советский период азербайджанская нефть была основным источником топлива СССР. В эти годы бурное развитие получила экономика республики, был создан мощный промышленный потенциал.

Однако, несмотря на то, что нефть сыграла особую роль в развитии Азербайджана, и в частности, Баку, народ никогда не был хозяином этого богатства.

На протяжении всего XX века нефть играла роль основного энергоресурса. Продолжается это и сегодня. Влияние нефтяных интересов на международные отношения в целом объясняется глубокой взаимосвязью геополитической проблематики с энергетической безопасностью развитых индустриальных стран. В настоящее время Южный Кавказ и Каспийский регион в целом из-за своего геополитического веса, геостратегических выгод и геоэкономической (прежде всего, энергетической) привлекательности становится регионом, где в наибольшей степени проявляется соперничество и борьба за влияние основных глобальных центров силы. Во-первых, Каспийский регион имеет исключительно выгодное расположение в центре Евразии. Значительная часть конфликтных зон и зон с перманентной нестабильностью примыкает к Каспийскому региону, или находится в непосредственной близости от него – Афганистан, Ирак и другие. Следовательно, возрастает геостратегический вес Каспийского региона как своего рода плацдарма, контроль над которым позволяет более эффективно влиять на протекающие процессы во многих из этих «около ядерных» или потенциально «горячих» областях [3, 101-103; 7; 8].

Во-вторых, большую ценность стратегического значения Каспийский регион имеет как важный узел транспортных коммуникаций. Энергетические ресурсы Прикаспия оказались в центре сложного узла сталкивающихся интересов многих стран. Говоря о влиянии геополитических факторов на формирование мировых энергетических рынков, нельзя обойти вниманием таких крупных игроков, как США, Евросоюз и Китай.

Первыми крупными проектами, введенными в эксплуатацию стали нефтепровод Баку – Тбилиси – Джейхан и газопровод Баку – Тбилиси – Эрзерум. Нефтепровод Баку – Тбилиси – Джейхан был завершен весной 2006 года. С июля 2007 года начал функционировать газопровод Баку – Тбилиси – Эрзерум, по которому «голубое топливо», добываемое на азербайджанском месторождении «Шах Дениз» на шельфе Каспия, стало поступать в газовую систему Турции [5].

Новые предложения Азербайджана нашла поддержку в Европе – тем более, что между ЕС и Россией усиливаются противоречия в формировании стратегии энергетической безопасности. Все это усиливало намерение европейцев найти новые источники поставок и маршруты в обход России.

Обладая значительными запасами углеводородов, Баку осознает возможность ведения относительно самостоятельной внешней политики. Реализация двух крупнейших инфраструктурных проектов, позволивших Азербайджану транспортировать нефть и газ в Европу в обход России (нефтепровод Баку – Тбилиси – Джейхан и газопровод Баку – Тбилиси – Эрзерум), дала возможность Республике использовать этот фактор как инструмент для проведения независимой от России политики.

С запуском нефтепровода Баку – Тбилиси – Джейхан и газопровода Баку – Тбилиси – Эрзерум Азербайджан заявил о себе как о крупном альтернативном РФ поставщике углеводородов в Европу. Между тем запасов нефти и газа Азербайджана, явно не хватает для всех контрактов на поставку углеводородного сырья в Европу, в которых Баку хотел бы участвовать. В данных обстоятельствах для Азербайджана стратегически важно стать транзитером углеводородов – это позволит ему сохранить статус важного звена в энергетическом коридоре Центральная Азия – Европа в обход России на долгосрочную перспективу. Газопровод Баку – Тбилиси – Эрзерум становится альтернативным источником природного газа для ряда нынешних и потенциальных покупателей «Газпрома». Таким образом, на постсоветском пространстве, где монополию на экспорт природного газа удерживала Россия, началось формирование «клуба независимых экспортеров» [12].

По условиям купли – продажи «Шах Денизского» газа фиксированные цены не могут быть изменены как минимум в течение года с начала экспорта. Впоследствии стороны могут пересматривать стоимость газа, исходя из цен на нефть. Однако если учесть, что расстояние транспортировки по БТЭ меньше по сравнению с российскими поставками, то и в последующем азербайджанский газ останется дешевле газпромовского [12]. Выход азербайджанского газа на рынки Европы связывается с реализацией второй фазы проекта освоения «Шах Дениз», в рамках которой добыча должна возрасти до 16 млрд.куб.м в год. Первоначально ВР начала добычу по второй стадии 2012 года. Баку настаивает на ускорении проекта. Цель понятно – опередить «Газпром» [13].

История Транскаспийского проекта начинается с 1997 года, когда США де-факто объявили Черноморско-Каспийский регион, зоной своих стратегических интересов. Одним из важнейших элементов стратегии США в этом регионе стало создание новой архитектуры трубопроводов, обходящих территории России и Ирана. С целью противодействия российскому проекту «Голубой поток» правительство США выделило Туркменистану 750 тыс.долл. на подготовку ТЭО альтернативного проекта газопровода и 595 тыс.долл. на консалтинговые услуги. Проект, рассчитанный на переброску газа из Туркменистана в Турцию, предусматривал строительство газопровода протяженностью 2 тыс.км по дну Каспия (на глубине 200-300 м.) до Баку, далее через Азербайджан и Грузию до Эрзерума(Турция). В том числе, по территории Туркмении – 715 км, по дну Каспия – 300 км, по Азербайджану – 408 км, Грузии – 200 км, Турции – 320 км. Ежегодно по нему планировалось экспортировать 16 млрд.куб.м газа в Турцию и 14 млрд.куб.м на европейские рынки.

На повестку дня ставится проект «Южного газового коридора» (ЮГК). Суть проекта «Южного газового коридора»: проект расширения Южно-кавказского газопровода Баку-Тбилиси-Эрзерум, по которому

только азербайджанский газ дойдет до Турции, а его продолжением станут: Трансатлантический и Транскаспийский газопроводы – TANAP и TAP. Соответственно TANAP – из Турции в Болгарию и затем в Европу. TAP – из Турции через Грецию, Албанию на юг Италии и затем в Европу.

Реализация проекта строительства Транскаспийского трубопровода (TANAP) продолжается. «Реализовано 72% проектных работ и ожидается, что в 2018 году газопровод будет сдан в эксплуатацию», - сказал президент Азербайджана И.Алиев на открытии XXIV Международной выставки и конференции «Нефть и газ Каспия – 2017» и VII Каспийской международной выставке энергетики и альтернативной энергетики. Личное руководство Гейдара Алиева над претворением в жизнь «Контракта века» сделало наглядными успехи в создании материально-технической базы для экспорта добытой нефти, достигнутые благодаря его дальновидной государственной политике [8, 78-79]. Важная роль в завершении проекта TANAP принадлежит реализации проекта «Шах Денис - 2», что приблизит и завершение реализации Южно Кавказского трубопровода, который осуществляется по графику.

Планируется, что поставки азербайджанского газа в Турцию из месторождения «Шах Денис - 2» начнутся в 2018 году, а до Европы газовые магистрали дотянутся к 2020 году. В результате Европа через Турцию получит новые источники газоснабжения из каспийского региона [23, 55].

Однако у организаторов есть и сомнения, которые мешают реорганизации проекта. Прежде всего, проект турецкого потока из России, ненадежность Турции как страны – транзитора, проблема наполнения трубы из Туркмении, неопределенности в прогнозах на газ в ЕС и ряд других причин.

Проект TAP реализован на 42 % и по прогнозам он будет сдан в срок. Завершение строительства Сангачальского терминала играет важную роль в транспортировке азербайджанского газа и нефти.

Важной стороной TANAP и TAP является законтрактованность газа. Не смотря на то, что газ в объеме 10 млрд. кубометров попадет в Европу только в 2020 году, он уже полностью распределен по компаниям от Италии и Болгарии в Европу. TANAP и TAP будут построены в срок. [15]. Таким образом, проект расширения «Южно - газового коридора» Баку-Тбилиси-Эрзерум, а также постройки газопровода TANAP и TAP успешно осуществляются. Основная цель проекта, повышения безопасности поставок газа в Европу, сокращения роли России как поставщика газа и исключения Украины как транзитора газа, повышения значения азербайджанского газа, а последствия и туркменского [17;18;19].

Первые поставки планировались в 2018 году в Турцию, а затем в 2019 году в Европу. При этом в первый этап пропускная способность нового газопровода оценивается приблизительно в 10 млрд. кубометров газа в год, а в дальнейшем расширяется до 20 млрд. кубометров в год.

Газопровод будет начинаться с Сангачальского терминала на территории Азербайджана как расширение Южно-Кавказского газопровода (SCPx). От конечной точки SCPxa турецком Эрзуруме он будет продолжен к Эскишехир, где будет ответвление для турецких потребителей. На турецко-греческой границе TANAP будет соединен с трансдариатическим газопроводом (TAP), проходящим через Грецию и Албанию с конечной точкой в Италии. Также было объявлено, что одна ветка из Турции пойдём в Болгарию. Таким образом, жизнь подтвердила, что энергетическая стратегия Азербайджана обеспечила огромные успехи стране. TANAP, являющейся одним из сегментов «Южного газового коридора», проходя через 20 областей Грузии и Турции, протянулся до границы с Грузией. ЮГК включает Южно-Кавказский трубопровод, проходящий по территории Азербайджана и Грузии, TANAP на территории Грузии и Турции, а также Трансдариатический газопровод TAP, который пройдет по территории Греции, Албании и Италии.

За 24 года реализации «Контракта века» Азербайджан получил 125 млрд. долларов дохода. На эти средства Баку обновился не только зданиями, но и дорожной инфраструктурой. Новые дороги пронизывают всю страну.

Азербайджан относится к странам, которые живут за свой счет. Страна имеет большой потенциал для будущего развития страны.

Таким образом, обновленный Контракт сулит Азербайджану еще большие доходы и при этом обеспечит стабильную прибыль иностранным компаниям. В рамках обновленного Контракта рассчитанного на период до 2050 года по расчетам все планы будут выполнены. В нынешних условиях иностранные компании могут спокойно продолжать инвестирование средств, будучи уверенными в неизменности условий Контракта до середины XXI в.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абубакарова М.М., Идилов И.И. Правовые основы функционирования великого шелкового пути. В сборнике: Труды КНИИ РАН Батаев Д.К.-С. Комплексный научно-исследовательский институт им. Х.И.Ибрагимова РАН; Под ред. Батаева Д.К.-С. Грозный. 2012, с.137-139.
2. Диев А. Европу манит Восток. // «Красная звезда», 10 июля 2007 г.
3. Алиев Ш. Путь вверх // «Нефть России», 17 декабря 2007 г. С. 101–103.
4. Багиров Ф. «Направления повышения роли транспорта в социально-экономическом развитии страны», Баку, 2009.
5. Баку играет на альтернативных трубах // «Независимая газета», 15 июля 2008 г.
6. Венгрия примирила конкурентов // «Независимая газета», 26 февраля 2008 г.
7. Виноградова О. Много шума... из чего? // «Нефтегазовая вертикаль», 30 июня 2007 г.
8. Гусейнова И.М. Гейдар Алиев – от политического руководителя к общенациональному лидеру. Баку, 2005. с.207, 223; Hüseynova İ.M. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və Qafqazda böyük layihələr. Qafqaz böyük sarsıntılar şəraitində: Tarixi təcrübə, müasir dövr və perspektivlər. Respublika elmi konfransı tezislər. Bakı, 04 dekabr 2017-ci il, Bakı -2018 ci il. s.44; Гусейнова И.М. История народов Кавказа. Баку, 2018.
9. Завьялов Д. Газированная стратегия // «Нефть России», 4 июля 2007 г.

10. Збигнев Бжезинский. Разговор со Збигневом Бжезинским // Foreign Policy, 25 октября 2007 г.
11. Идилов И.И., Гумхаджиев И.А., Ильмиева З.Б. Меры государственной и муниципальной поддержки привлечения инвестиций предприятиями и организациями. В сборнике: Молодежь, наука, инновации. Материалы III Всероссийской научно-практической конференции. 2014.
12. История нефти и газа // «Нефтегазовая вертикаль», 5 июня 2006 г.
13. Кайл Уингфилд. Газопровод Nabucco – это современная «линия Мажино» // The Wall Street Journal, 20 марта 2008 г.
14. Каспийский газ не идет в трубы // «Коммерсантъ», 30 октября 2007 г.
15. Каспийский шанс Европы // The Wall Street Journal, 9 апреля 2008 г.
16. Кутузова М. Угроза Навуходоносора // «Нефть России», 14 октября 2005 г.
17. Материалы международного форума «Кавказ в начале XXI века: народы, общество и государство», Петроград. 2016.
18. Мишин В. «Белые пятна» Транскаспия // «Нефть России», 13 ноября 2007 г.
19. Нефть и газ Азербайджана–2005. // «Нефтегазовая вертикаль», 6 апреля 2006 г.
20. Осталось убедить двоих // «Ведомости», 30 апреля 2008 г. 59 Иранский газ идет в Армению // «РБК daily», 20 марта 2007 г.
21. Орехин П., Балтийская мечта. // «Профиль», 11 сентября 2005 г.
22. Смирнов С. Транскаспийское сумо // «Нефтегазовая вертикаль», 29 сентября 2006 г.
23. Григорьев Л., Салихов. М.ГУАМ – пятнадцать лет спустя: Сдвиги в экономике Азербайджана, Грузии, Молдавии и Украины, 1991 – 2006. – М.: Regnum, 2007 г., с. 55.

CƏNUBİ QAFQAZDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ NƏQLİYYAT VƏ ENERJİ SİYASƏTİNDƏ İQTİSADİ LAYİHƏLƏR

A.Q.HÜSEYNOVA

XÜLASƏ

Cənubi Qafqaz dövlətlərinin iqtisadi inkişaf səviyyəsi sabit olaraq qalır. İstisna olaraq, Azərbaycan neft və qaz ehtiyatlarına malikdir. Belə şəraitdə, bu ölkələrin iqtisadiyyatlarının kiçik potensialı, onların inkişafı, açıqlığı və beynəlxalq iqtisadi sistemə inteqrasiyası dərəcəsi ilə müəyyənləşdirilə bilər.

Açar sözlər: Azərbaycan, Rusiya, ABŞ, Türkiyə, Aİ, iqtisadi layihələr, nəqliyyat və enerji siyasəti, Cənubi Qafqaz

ECONOMIC PROJECTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE TRANSPORT AND ENERGY POLICY IN THE SOUTH CAUCASUS

A.G.HUSEYNOVA

SUMMARY

The level of economic development of the states of the South Caucasus remains stably low. The exception is Azerbaijan, which has significant oil and gas resources. In such conditions, the small potential of the economies of these countries, their progress can be predetermined by the degree of their openness and the pace of their integration into the international economic system.

Key words: Azerbaijan, Russia, USA, Turkey, EU, economic projects, transport and energy policy, South Caucasus

UOT 94 (479.24)

**В КОНЦЕ XX ВЕКА АГРАРНЫЕ РЕФОРМЫ
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ
И МЕЖДУНАРОДНЫЕ ПРОЕКТЫ****Х.А.ИСЛАМ****Бакинский Государственный Университет
Xoshgedem-islam@rambler.ru**

Сельское хозяйства является важной частью экономики Азербайджана и 30 процентов общей валовой внутренней продукции падает на долю этого сектора. Президент Азербайджанской Республики Г.А.Алиев (1923-2003гг), ценивший эту важную сторону экономической жизни страны, со второй половины 1993-го года заложил основу начального этапа аграрных реформ на территории республики. Применение международных проектов оправдало себя за короткий срок, дало высокую пользу аграрному сектору Азербайджанской Республики. Одновременно привлечение зарубежных инвестиций на регионы республики, имеющие сильную сырьевую базу, помогло преодолению нехватки на аграрном рынке.

Ключевые слова: сельское хозяйство, проект, экономика, аграрных реформ, международные организации.

С целью повышения эффективности аграрных реформ, обеспечения нормальной деятельности аграрного сектора страны в условиях рыночных отношений, создания новых сельскохозяйственных областей с 1994-го года в Парламенте (в Милли Меджлисе) Азербайджанской Республики проводится Международная Конференция с участием Израиля, Федеративной Республики Германии, России, Казахстана, Китая и других государств по «Практике проведения аграрных реформ» [6, 41]. В результате последовательной и целенаправленной политики руководства страны, Азербайджанская Республика стала членом многих влиятельных международных организаций и в качестве независимой страна начинает сотрудничать в рамках этих организаций со многими странами мира.

В 1994-2003 гг. международные организации с целью содействия проведению аграрных реформ в Азербайджанской Республике претворили в жизнь 21 проект (7 проектов программы ТАСИС, 2 проекта Всемирного Банка, 3 проекта организации ГТЗ правительства ФРГ, 2 проекта программы РСО Голландии, 1 проект правительства Японии, 3 проекта Продовольственной и Сельскохозяйственной Организации ООН (ФАО), 1

проект Международного Фонда по развитию сельского хозяйства (ИФАД), 1 проект ГДИАТ и 1 проект Европейской Комиссии) [3, 57]. Целью проекта организации ТАСИС–Учредительная помощь Министерству Сельского Хозяйства «была усиление возможностей Министерству Сельского Хозяйства страны по планированию и перестройке сельского хозяйства в 1994-1996 гг. Для повышения качества продовольственных продуктов в регионах республики, улучшения обеспечения населения регионов страны продовольственными продуктами поддержки частного сектора в распределении продовольственных продуктов, ТАСИС претворил в жизнь проект «Приватизации сектора продовольственных продуктов Азербайджане» (1994-1996 гг.) [8].

Был реализован проект ТАСИС-а «Оказание помощи банковской деятельности в аграрном секторе, организация сельских кредитных образований», подготовленный с целью оказания помощи созданию кредитных объединений и предусмотренный для 1999-2000 гг. [1, 67].

Международный Фонд Развития Сельского Хозяйства (ИФАД) и Всемирный Банк подготовили проект, предусмотренный для 1997-2001 гг. Целью этого проекта была: дача консультации в 5-ти образцовых (примерных) фермерских хозяйствах, оказание этим хозяйствам всесторонних услуг [1, 68-69].

15 июня 1996-го года Президент Азербайджанской Республики Г.А.Алиев подписал Указ о создании аграрных кредитных касс. Создание этих касс и формирование уставного капитала были претворены в жизнь совладельческим (партнерским) фондом, созданным на основе меморандума, подписанного между Европейской Комиссией и правительством Азербайджанской Республики, материальным и техническим содействием программы ТАСИС Комиссии Европейского Союза [2, 59]. Проект «Создание образцовых частных сельскохозяйственных предприятий» подготовленный за счет кредита Международного Банка в 1996-ом году, был претворен в жизнь Международной Ассоциацией Развития, Международным Фондом Развития Сельского Хозяйства и Правительством Азербайджанской Республики в хозяйствах Ергюдж Хачмасского, Шэфэг Салбянского, Гылынджлы Бардинского, Хатаи-Гулабэнди Уджарского, Мамуста Ленкеранского, Пюсян Шарурского районов. Для создания образцовых частных сельскохозяйственных предприятий был выделен кредит на сумму 28 миллионов долларов [3, 52]. Согласно этому проекту, во всех пилот хозяйствах были проведены аграрные преобразования, завершение земельная реформа и распределение имущества, выданы кредиты фермерам, организовано восстановление ирригационной и дренажной систем в Сальянском, Хачмасском и Шарурском районах. Во всех пилот хозяйствах были созданы ячейки Ассоциации водопользователей и эта Ассоциация начала свою деятельность [9]. Согласно этому проекту, в 1996-ом году были организованы курсы для 523 фермеров, в шести

районах 845 человек участвовали в семинар-совещаниях. Раз в месяц печатались бюллетени «Информация для фермеров» и два раза в месяц «Брашюра для фермера» [3, 59]. Благодаря информационным и рекомендационным услугам в образцовых частных сельскохозяйственных предприятиях значительно возросла производительность по сравнению с предыдущими годами. Так как в 2003-ем году с каждого гектара было собрано на 8,5 центнера хлопка, 165 центнера винограда, 15, 7 центнера ячменя, 5,4 центнера кукурузы, 11,0 центнеров овощей, 53,4 центнера фруктов больше, чем в 1997-ом году [6, 87-88].

В образцовом хозяйстве «Шефег» Сальянского района производство возросло с 626 тонн в 1996-ом году до 1130 тонн в 2000-ом году, урожайность каждого гектара достигла с 9,6 центнера до 32,3 центнера, за этот период поголовье крупного рогатого скота возросло с 2500 до 3822 голов, число баранов достигло с 6830 до 18870 голов, а доход хозяйства возрос с 431855 манатов до 259961 манатов [4, 69-71]. В других пилотных хозяйствах также стремительно формировались рыночные экономические отношения, развивались новые формы хозяйствования, менялся облик азербайджанского села.

С 2000-го года Всемирный Банк начал в республике претворять в жизнь проект «Развитие и кредитизация сельского хозяйства», который был рассчитан на 10 лет [2, 61]. На основе Меморандума, подписанного между Европейской Комиссией и Правительством Азербайджанской Республики была начата реализация 1 Проекта региональной аграрной реформы (РАРП-1) за счет Фонда Сотрудничества на сумму 68 миллиардов манатов и с 1999-го года претворяется в жизнь проект «Помощи банковской деятельности в аграрном секторе, организации сельских кредитных образований» (СРВ), который являлся продолжением вышеуказанного проекта [4, 72]. Согласно проекту РАРП-1 (региональный сельскохозяйственный проект) разным областям сельского хозяйства Азербайджанской Республики из Фонда Сотрудничества был выделен кредит на сумму 44,7 миллиарда манатов. 4,2 миллиарда манатов из этой суммы были выделены для фермеров Физулинского района в виде гранта, на эти финансовые средства было куплено 870 тонн семян зерновых, минеральные удобрения, различная сельскохозяйственная техника 58 наименований для ассоциации фермеров. А остальная часть этих финансовых средств была выдана другим районам в виде кредита [3, 64].

На основании Меморандума, подписанного между Европейской Комиссией и Азербайджанской Республикой, был решен вопрос о выделении кредита крестьянско-фермерским хозяйствам и другим частным организациям на сумму 16 миллионов долларов за счет Фонда Сотрудничества. Несмотря на напряженность государственного бюджета, было предусмотрено выделение бюджетных финансовых средств на сумму 5 миллиардов для погашения (компенсирования) разницы, возникшей от

использования будущих кредитов, выделенных для сельского хозяйства и 1,6 миллиардов манатов для проведения аграрных реформ [7]. Была предусмотрена выдача кредитов фермерам через коммерческие банки и кредитные кооперативы (эти кооперативы должны были быть созданы в будущем). А создание таких кредитных кооперативов могло бы составить основу новой независимой финансово-кредитной системы.

С декабря 1997-го года Национальный Банк Азербайджанской Республики участвует в процессе выдачи нерискованных кредитов частным отраслям, занимающимся зерноводством, согласно программе «ТАСИС» Европейского Сообщества [7]. На эти средства на территории республики было построено до 20 мельниц, хлебопекарен и других объектов среднего и мелкого объема. За этот период было сдано в эксплуатацию несколько цехов, обработка продуктов зерноводства и животноводства оказало положительное влияние на формирование в стране рынка зерна. Неопровержима роль этих средств в росте почти 68% зерна, произведенного в Азербайджанской Республике с 1998-го года, по 2002 год [3, 19].

Основной целью проекта ТАСИС-а «Объединения помощи региональному пилот агробизнесу» является оказание содействия развитию профессионального фермерского хозяйствования в республике. Этот проект начал действовать с 1998-го года. В результате двухлетней деятельности этого проекта было создано 5 независимых агробизнесконсалтинговых консультативных компаний. Согласно проекту, во всех районах республики были проведены мероприятия, связанные с вопросами консультации и услуг для фермеров, подготовлено 150 финансовых планов, напечатано 14 буклетов и памяток о ходе деятельности фермеров в сельском хозяйстве страны, эти буклеты и памятки были розданы фермерам [3, 16].

Проект «Поддержка частных инициатив в области сельского хозяйства Азербайджана», реализованной Германским Обществом Технического Сотрудничества (ГТЗ), претворен в жизнь в течение 1997-2000 гг. в Закатальском районе. На первом этапе осуществления этого проекта 7586 фермеров получили знания в области управления личным хозяйством. Из фонда местного самоуправления (муниципалитета) каждому из 30 сел выделен земельный участок площадью 2 гектара, выдана для посева семенная пшеница [5, 198-199]. В результате этих мероприятий были получены положительные показатели. Согласно проекту территории Закатальского района было создано 8 кредитных объединений. Первый этап осуществления проекта завершился 31-го декабря 1998-го года, а с 1999-го года начался второй этап одноименного проекта [8].

На втором этапе осуществления этого проекта основное внимание было направлено животноводству. Особо важное внимание в животноводстве было направлено вопросу организации искусственного оплодотворения. С этой целью в Закатальском районе был создан центр искусст-

венного оплодотворения, а в феврале 2000-го года этот центр начал свою деятельность. Согласно проекту, для упорядочения и сдачи в эксплуатацию оросительных систем в 2000-ом году в Закатале была организована «Ассоциация водопользователей». Одной из основных целей этого проекта было получение высококачественных семян. Поэтому было создано частное предприятие семеноводства [5, 363].

По предложению Министерства Сельского Хозяйства республики с августа 1998-го года этот был претворен в жизнь в Хызинском районе экономика которого была развита очень слабо. Основной целью проекта было оказание помощи самообеспечению населения района продовольственными товарами и охране здоровья населения. На первом этапе осуществления проекта согласно рабочему плану, было куплено 115 тонн семян пшеницы и 7 тонн семян картофеля и розданы фермерам, эти семена были посеяны на участке площадью в 600 гектаров. Кроме того, были куплены различные семена овощей, а также 4000 фруктовых саженцев и розданы 700 семьям [2, с.464]. В этом проекте было предусмотрено также развитие пчеловодства в Хызынском районе. Было размножено 200 пчелиных семей. Они были созданы малоимущим семьям [5, 79].

По продовольственной программе в 1999-ом году со стороны проекта предоставлялось 83% помощи и 17% продовольствия «за работу», а в 2000-ом году нуждающимся семьям было предоставлено 65% помощи и 35% продовольствия «за работу». Ход осуществления проекта показывает, что в Хызинском районе были достигнуты позитивная практика и положительные образцы. В хозяйствах было завершено распределение земель и имущества, появились новые собственники. Улучшились система ирригации и водоснабжение населения, сработал механизм выдачи кредитов [8].

В хозяйстве «Ергюдж» Хачмасского района крестьяне пользовались участком площадью в 5242 гектаров, 2680 гектаров от этого участка были приватизированы и пригодными для посева. До сих пор здесь были созданы 97 крестьянских (фермерских), сотни семейных хозяйств. 9 фермерских хозяйств превратились в базовое хозяйство, занимающееся производством различных продуктов земледелия и животноводства [5, 63].

Объем кредитных средств, предусмотренных для выделения нашей стране по линии Международной организаций Развития (1996-2000 гг), был определен на сумму 30 миллионов долларов США. Объем этого проекта предусматривавшего выделение кредита на сумму 35 миллионов США через каждые 3 года в целом составлял 100 миллионов долларов США [2, 64]. Этот проект стал основной для оживления, выздоровления крестьянства Азербайджанской Республики. Проект, осуществленный в Девечинском и Сиязанском районах, направлен в основном на создание в сельском хозяйстве новых финансово-кредитных, информационных и

консультативных услуг, соответствующих рыночным отношениям, на формирование рынка недвижимого имущества, а также на разработку будущей стратегии развития аграрного сектора. В рамках проекта предусматривается развитие частной передвижной ветеринарной службы, аграрной науки и применение программы конкурсных грантов [9].

В 1998-ом году согласно проекту ТАСИС-а «Региональная сельскохозяйственная реформа» (РАРП-1), кредитные средства на сумму 16 миллионов долларов США выделенные Фондом Сотрудничества, были выданы владельцам(собственникам), бизнесам, которые действовали в аграрном секторе республики [6,с.54]. Эти кредиты были направлены на развитие частных фермерских хозяйств, на заготовку зерна и создание рынка зерна, на осуществление других представляющих интерес проектов в аграрном секторе, на создание малых обрабатывающих предприятий. Кроме этого, 1998-ом году для фермеров хозяйств Физулинского района, освобожденных от армянской оккупации, были выделены техника, грант на сумму 4,2 миллиарда манатов для приобретения химических веществ. На эти средства в Физулинском районе была создана ассоциация фермеров, для членов ассоциации были приобретены почти 1000 тонн минеральных удобрений, 870 тонн семян зерна, различная сельскохозяйственная техника 58 наименований [5, 265].

Исследования показывают, что применение международных проектов оправдало себя за короткий срок, дало высокую пользу аграрному сектору Азербайджанской Республики. Одновременно привлечение зарубежных инвестиций на регионы республики, имеющие сильную сырьевую базу, помогло преодолению нехватки на аграрном рынке. В результате земельной реформы были упразднены более 2 тысяч колхозов и совхозов. Часть плодородных земель, принадлежавших коллективным хозяйствам, была передана 870 тысячам семей – примерно 3,5 миллиона субъектам. В стране стали применяться три формы земельной собственности – государственная, муниципальная и частная. Великий лидер с большой дальновидностью говорил, что развитие аграрного сектора в Азербайджане будет зависеть от результатов земельной реформы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Нора Дадвик, Керин Фок, Девид Седик. Анализ земельных реформ и реструктуризации хозяйств в Болгарии, Молдове, Азербайджане и Казахстане. Документы Всемирного Банка, 2005, 90 с.
2. Забелин М., Тамаренко В. Гейдар Алиев: лидер, политик, друг. Баку: Элм, 2005, 215 с.
3. Обратить реформы на благо всех и каждого. Бедность и неравенство в странах Европы и Центральной Азии // Всемирный Банк, 2001, май, 495 с.
4. Основные направления развития и размещения производительных сил Азербайджанской ССР на 1976-1990 гг. Баку: Елм, 1978, 271 с.
5. Самедзаде З. Этапы большого пути: экономика Азербайджана за полвека, ее новые реалии и перспективы. Баку: Нурлар, 2004, 936 с
6. Халилова Т.Ш. Азербайджан девяностых: история экономических реформ. Баку:

ЭЛМ, 2002, 151 с.

7. Серова Е. Аграрные реформы в переходных экономиках: общие цели и различные траектории. [http: //wto.orq.cm](http://wto.orq.cm)
8. Vəliyev A.A. Kənd təsərrüfatında islahatların qanunvericilik təminatı. www.economy.gov.az.
9. Abasov İ.D. Aqrar islahatlar özünün yeni mərhələsinə qədəm qoyub. www.president.az

XX ƏSRİN SONUNDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA AQRAR İSLAHATLAR VƏ BEYNƏLXALQ LAYİHƏLƏR

X.A.İSLAM

XÜLASƏ

Kənd təsərrüfatı Azərbaycan iqtisadiyyatının mühüm bir hissəsidir və ümumi daxili məhsulun 30 faizi bu sektorun payına düşür. Ölkənin iqtisadi həyatının bu vacib aspektini yüksək qiymətləndirən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Ə.Əliyev (1923-2003) 1993-cü ilin ikinci yarısından bəri respublikada aqrar islahatların ilkin mərhələsinin təməlini qoydu. Beynəlxalq layihələrin tətbiqi qısa müddətdə Azərbaycan Respublikasının aqrar sektoruna yüksək fayda verdi. Eyni zamanda, güclü xammal bazasına malik olan respublika regionlarına xarici investisiyaların cəlb edilməsi kənd təsərrüfatı bazarında çatışmazlığı aradan qaldırmağa kömək etdi.

Açar sözlər: kənd təsərrüfatı, layihə, iqtisadi, aqrar islahatlar, beynəlxalq təşkilatlar.

THE AGRARIAN REFORMS AND INTERNATIONAL PROJECTS OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN LATE IN XX CENTURY

X.A.ISLAM

SUMMARY

Agriculture is an important sphere of the economy of Azerbaijan and 30 percent of the gross domestic product falls to the share of this sector. The President of the Republic of Azerbaijan, H.A.Aliyev (1923-2003), who appreciated this important aspect of the country's economic life, laid the foundation for the initial stage of agrarian reforms in the republic since the second half of 1993. The application of international projects in a short period of time gave a high benefit to the agrarian sector of the Azerbaijan Republic. At the same time, the attraction of foreign investments to the regions of the Republic, which have a strong raw-material base, helped to overcome the shortage in the agricultural market.

Key words: agriculture, project, economy, agrarian reform, international organizations

UOT 94 (470); 001.83(100):378

**BAKI DÖVLƏT UNIVERSİTETİ İLƏ ŞƏRQİ SLAVYAN ÖLKƏLƏRİ
ARASINDA TƏHSİL SAHƏSİNDƏ ƏLAQƏLƏR
(XX əsrin sonu -XXI əsrin əvvəllərində)****A.M.MƏMMƏDOVA, S.T.İBADOVA***Bakı Dövlət Universiteti*
aynur_mammedova@bk.ru

Məqalədə Bakı Dövlət Universiteti ilə Şərqi slavyan ölkələri arasında təhsil sahəsində əlaqələrin əsas istiqamətləri, sözügedən dövlətlərin təhsil ocaqları ilə qarşılıqlı maraq doğuran sahələr üzrə elmi əməkdaşlığın yaradılması, ikitərəfli əməkdaşlığa dair sazişlər, tələbə mübadiləsi, müştərək tədqiqatlar, ikitərəfli elmi simpozium, seminar və konfransların təşkili, elmi kitabxanalar arasında sıx əlaqənin yaradılması, ümumən, qarşılıqlı əlaqələrin real nəticələri və s. məsələlər əksini tapmışdır. Məqalədə, həmçinin Şərqi slavyan ölkələri universitetlərinin də daxil olduğu assosiasiyalarda BDU-nun fəaliyyəti nəzərdən keçirilmiş, ölkələrarası əlaqələrin inkişafı istiqamətində BDU-nun həyata keçirdiyi tədbirlər təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: Bakı Dövlət Universiteti, beynəlxalq əlaqələr, ali təhsil, Rusiya, Ukrayna, Belarus

Dövlət müstəqilliyimizin bərpasından sonra diplomatik əlaqələr sistemində təhsil sahəsində əlaqələr özünəməxsus yer tutmuşdur. Lakin XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində dünyada baş verən proseslər, postsovet dövlətlərinin öz müstəqilliklərini yenidən elan etməsi, siyasi müstəvidə qarışıqlıq təhsil sahəsində də əlaqələrin zəif inkişaf etməsinə səbəb olmuşdur. Respublikamızın yaxın və uzaq ölkələrin hamısı ilə tamhüquqlu əməkdaşlıq, hərbi bloklarda iştirak etməmək, başqa ölkələrin daxili işlərinə qarışmamaq, milli müstəqilliyin toxunulmazlığı kimi prinsiplərin görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin prezidentliyinin ilk vaxtlarından rəsmi siyasətə keçməsilə siyasi əlaqələr, o cümlədən təhsil sahəsində əlaqələr yüksələn xətlə inkişaf etməyə başladı.

Azərbaycan və Rusiya hökumətləri arasında 1995-ci il iyunun 6-da imzalanmış mədəni və elmi əməkdaşlığa dair saziş, 1995-ci ilin iyulun 25-də yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş, 1997-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Rusiya Federasiyasının ümumi ixtisaslaşdırılmış Təhsil Nazirliyi arasında 1997/1998-ci tədris ili üçün ali təhsil sahəsində əməkdaşlıq və münasibətlər haqqında imzalanmış protokol [3, 147]; Azərbaycan və Ukrayna arasında

imzalanmış “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi və Ukrayna Təhsil Nazirliyi sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş”, “Elmi-texniki əməkdaşlıq haqqında” 24 mart 1997- ci il tarixli saziş [5], “Təhsil haqqında sənədlərin və elmi adların qarşılıqlı tanınması və ekvivalentliyi haqqında” 16 mart 2000-ci il tarixli saziş; Azərbaycan Respublikası Hökuməti və Belarus Respublikası Hökuməti arasında yüksək ixtisaslı elmi və elmi-pedaqoji kadrların attestasiyası sahəsində əməkdaşlıq haqqında 9 avqust 2001-ci il tarixli saziş (15.04. 2002-ci il tarixində qüvvəyə minib), Azərbaycan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə Belarus Respublikasının Təhsil Nazirliyi arasında təhsil sahəsində əməkdaşlıq haqqında 17 oktyabr 2006-cı il tarixli saziş [20] və bu qəbildən olan digər sazişlər ali təhsil sahəsində əməkdaşlığın qurulması və inkişafı üçün zəruri siyasi-hüquqi baza olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası ilə Şərqi slavyan ölkələri arasında təhsil sahəsində əlaqələrin inkişafında BDU xüsusi rola malikdir. Azərbaycan ali təhsil müəssisələrindən postsovet slavyan ölkələri ilə daha sıx əlaqələr quran BDU-nun beynəlxalq əlaqələrində sözügedən ölkələrlə əməkdaşlıq əsas istiqamətlərdən birini təşkil edir. Beynəlxalq əlaqələrin inkişafı istiqamətində BDU Slavyan ölkələrinin Azərbaycandakı səfirlik və nümayəndəlikləri ilə əməkdaşlıq edir, səfirliklər universitet ilə öz ali təhsil müəssisələri arasında ikitərəfli əlaqələrin qurulmasında əlaqələndirici və istiqamətləndirici funksiya daşıyır.

BDU ilə Şərqi slavyan ölkələri arasında imzalanan əməkdaşlıq müqavilələri əsasında aşağıdakı sahələrdə əlaqələr həyata keçirilir: a) qarşılıqlı maraq doğuran sahələr üzrə elmi əməkdaşlığın yaradılması; b) müştərək tədqiqatlar, ikitərəfli elmi simpozium, seminar və konfransların təşkili; c) elmi layihə və proqramlarda birgə iştirak; d) qabaqcıl tədris metodları sahəsində təcrübələrin mübadiləsi; e) müəllim, elmi əməkdaş, doktorant, magistr və tələbələrin mübadiləsi; ə) müəllim və elmi işçilərin ixtisaslarının artırılması; f) elmi kitabxanalar arasında sıx əlaqənin yaradılması; g) elmi nəşrlərin, metodik material və müxtəlif faydalı sənədlərin mübadiləsi və s.

BDU Rusiyanın M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universiteti (12 fevral 2000), Moskva Dövlət Beynəlxalq Əlaqələr İnstitutu, Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti, Rusiya Dövlət Humanitar Universiteti (18 may 2007), Rusiya Elmlər Akademiyasının A.Arbutov ad. Üzvi və Fiziki Kimya Elmi Mərkəzi, Həştərxan Dövlət Universiteti (12 fevral 2007), Stavropol Dövlət Universiteti (28 aprel 2010); Ukraynanın T.Şevçenko adına Ukrayna Milli Universiteti (23 mart 2000), Donetsk Dövlət Universiteti (24 mart 2000), Heydər Əliyev ad. Sosial Elmlər İnstitutu, Dnepropetrovsk Milli Universiteti, İ.Franko ad. Lvov Milli Universiteti, Vinniki Dövlət Texniki Universiteti (07 oktyabr 2008); Belarusun Belarus Dövlət Universiteti (23 mart 2000) və digər ali təhsil ocaqları ilə ikitərəfli əməkdaşlıq müqavilələri əsasında əməkdaşlıq edir [11, 87].

6 may 2010-cu ildə Belarus Respublikasının Elm və innovasiya fəaliyyəti İdarəsinin rəisinin müavini Kozlov Sergey Mixailoviç və Belarus Dövlət Universitetinin tədris işləri üzrə prorektoru Samoxvalov Viktor Vasilyeviç

BDU-nun qonağı olmuşdur. Azərbaycan-Belarus münasibətlərinin, o cümlədən təhsil sahəsində əməkdaşlıq məsələlərinin müzakirə olunduğu görüş universitetlərarası əməkdaşlıq müqaviləsinin imzalanması ilə başa çatdı. Sözsüz ki, tərəflərarası imzalanan müqavilələr hər iki ölkənin elm və təhsil istiqamətində görülən işlərə dəstək olmuş, ikitərəfli əlaqələrin inkişafına zəmin yaratmışdır.

27 sentyabr 2010-cu ildə BDU ilə Moskva Fizika-Texniki İnstitutu arasında imzalanan anlaşma memorandumu [4, 283], o cümlədən Moskva Dövlət Universitetinin Biofizika kafedrasının müdiri, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü, professor Andrey Borisoviç Rubinlə elmi əməkdaşlıq məsələləri ətrafında aparılan müzakirələr də [4, 289] ikitərəfli əlaqələrin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdir.

BDU, o cümlədən TASİS - Tempus proqramı üzrə bir çox nüfuzlu slavyan ölkələri universitetlərinin də iştirak etdiyi Avroasiya Universitetləri Assosiasiyası, Xəzəryanı Ölkələr Universitetləri Assosiasiyası, Qara Dəniz Universitetləri Assosiasiyası, Nüvə texnologiyası sahəsində təhsilin və kadr hazırlığının təşkili regional şəbəkəsi (STAR-NET), MDB ölkələrinin Nanotexnologiya Beynəlxalq İnnovasiya Mərkəzi və s. kimi qurumlarla da fəal əməkdaşlıq edir.

Avrasiya Universitetləri Assosiasiyası 1989-cu ildə M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin təşəbbüsü ilə SSRİ Universitetləri Assosiasiyası kimi yaradılmış, 1992-ci ildə adı dəyişdirilərək Avrasiya Universitetləri Assosiasiyası adlandırılmışdır [16]. 1989-cu ildə Assosiasiyanın sıralarına qoşulan BDU daha sonra onun idarə heyətinin üzvü olmuşdur. Bu o deməkdir ki, Assosiasiyaya hər hansı bir universitet daxil olarkən BDU da bunu təhlil edir və mövqeyini bildirir. Qeyd edək ki, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, habelə Lənkəran Dövlət Universiteti BDU-nun vəsatəti ilə həmin quruma üzv qəbul olunmuşdur [1,4].

2009-cu il 7 sentyabrda Avrasiya Universitetlərinin Həmkarlar İttifaqları Assosiasiyasının XXII qurultayı BDU-da keçirilmişdir. Qurultayda Assosiasiyanın prezidenti İqor Kotlobski, Taras Şevşenko adına Kiyev Milli Universitetinin Həmkarlar İttifaqının sədri Vladimir Tsvix, həmçinin Ukrayna, Belarus, Qazaxıstan nümayəndə heyətləri iştirak etmişdir. Çıxış zamanı BDU-nun rektoru bu assosiasiyanı MDB məkanında effektiv əməkdaşlıq həyata keçirən ən böyük təşkilat kimi səciyyələndirmişdi. Assosiasiyanın prezidenti İqor Kotlobski əməkdaşlıqla bağlı məsələlərə toxunaraq işçilərin vətəndaş hüquqlarının qorunması istiqamətində söyləri birləşdirməyin, universitetlər arasında təcrübə mübadiləsinin, müxtəlif elmi-praktik konfransların keçirilməsinin vacibliyini vurğulamışdı [4, 238].

Xəzəryanı Universitetlər Assosiasiyası 1996-cı ildə Həştərxan Dövlət Texniki Universiteti və Qorqan Kənd Təsərrüfatı Elmləri və Təbii Sərvətlər Universitetinin təşəbbüsü ilə yaradılmışdır. BDU 1997-ci ildə Assosiasiyanın sıralarına qoşulmuşdur. Assosiasiyanın əsas fəaliyyət istiqamətləri aşağıdakılardır [19]:

1. Ali professional təhsil, doktorantura ixtisasları və s. istiqamətlərində universitet təhsilinin vahid sisteminin işlənilib hazırlanması;

2. Xəzər dənizinin təbii və antropogen faktorların təsiri altında ekoloqiyasının öyrənilməsi;

3. Xəzər dənizinin nərə balıqlarının süni istehsal olunmasının texnologiyasının mükəmməlləşdirilməsi;

4. Neft məhsulları ilə çirklənmiş akvatoriya və ərazilərin rekultivasiyası metodlarının işlənilib hazırlanması;

5. Xəzəryanı dövlətlərin ətraf mühitinin qorunmasının hüquqi problemləri;

6. Xəzəryanı xalqların tarixinin öyrənilməsi.

4 dekabr 2003-cü ildə Xəzəryanı Dövlətlər Baş Assosiasiyasının VIII Assemblyasının nümayəndə heyəti BDU-da olmuş, Rusiya, Qazaxıstan və İranın 6 ali məktəbi ilə niyyət protokolu imzalanmışdı.

Xəzəryanı Ölkələri Universitetləri Assosiasiyasının İran və Rusiya Federasiyasının Həştərxan şəhərində keçirilən iclaslarında BDU-nun nümayəndələri fəal iştirak etmiş, bu Assosiasiyanın Azərbaycan Texniki Universitetinin bazasında keçirilən konqresin hazırlanması və keçirilməsində mühüm rol oynamışdır [11, 89].

Qara Dəniz Universitetlər Assosiasiyası (BSUN) 1998-ci ildə yaradılmışdır. Assosiasiyaya 12 ölkədən 100-dən çox universitet daxildir. Təşkilat cəmiyyətdə ali təhsilin rolunun, keyfiyyətinin və nüfuzunun qaldırılması, üzv universitetlər arasında təhsil, fundamental və tətbiqi tədqiqatların aparılması, uğurlu təcrübə mübadiləsi və müxtəlif birgə layihələrin işlənməsində müstəsna rol oynamaqdadır. Bakı Dövlət Universiteti 1998-ci ildə BSUN-nun sıralarına qoşulmuşdur [17].

2002-ci ilin 11-14 sentyabr tarixlərində BDU-da Təhsil Nazirliyinin dəstəyilə Qara Dəniz Universitetləri Şəbəkəsinin (QDUŞ) II Konqresi keçirilmişdi. Bu Konqresin qərarına əsasən, Şəbəkəyə rəhbərlik 2 il müddətinə BDU-ya həvalə olunmuş və BDU-nun rektoru isə müvafiq olaraq Şəbəkənin prezidenti seçilmişdir. QDUŞ-un II Konqresinin Azərbaycanda müvəffəqiyyətlə keçirilməsi Azərbaycanın elm və təhsili haqqında beynəlxalq aləmdə də xoş əks-səda doğurmuşdur [11, 89].

BDU-nun 90 illik yubileyi tədbirləri çərçivəsində Bakıda 2009-cu ilin noyabrında Avrasiya, Qara Dəniz və Xəzəryanı Ölkələri Universitetləri Assosiasiyalarının Bakı Bəyannaməsi qəbul edildi. Sənədin qəbulunda məqsəd hər üç assosiasiya arasında əlaqələri dərinləşdirməkdən ibarət idi. Bununla əlaqədar Avrasiya Universitetləri Assosiasiyasının nümayəndəsi, M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin rektoru, akademik Viktor Sadovniçi, QDUŞ-un nümayəndəsi, Ukrayna Milli Texniki Universitetinin rektoru, akademik Mixail Zqurovski və Xəzəryanı Ölkələrin Universitetləri Assosiasiyasının nümayəndəsi, Kolmikiya Dövlət Universitetinin rektoru, professor German Borlikov birgə əməkdaşlıq məsələlərini müzakirə etmiş, müzakirələrdə cəmiyyət

yətin, əsasən də elm və innovasiyanın inkişafında universitetlərin fəal iştirakı nəzərdən keçirilmiş, beynəlxalq inteqrasiyaya və tələbələrin mobilliyini fəallaşdırmağa dair müddəalar müəyyənləşdirilmişdir. Görüşün yekununda assosiasiyalar arasında əməkdaşlıq haqqında Bakı Bəyannaməsi qəbul edildi. Bəyannamədə qeyd olunur ki, assosiasiyalar bərabərhüquqlu və qarşılıqlı marağı əsas tutaraq üzv universitetlərlə ayrı-ayrılıqda bağlanan müqavilə əsasında əməkdaşlığın müxtəlif sahələrini inkişaf etdirəcəklər. Razılaşdırılan müddəalar isə assosiasiya nümayəndələrinin ayrı-ayrılıqda keçirdikləri görüşlərdə nəzərdən keçirilmişdir [14].

Bakı Bəyannaməsinin davamı olaraq Avrasiya Universitetlər Assosiasiyasının təşkilatçılığı ilə Moskva Dövlət Universitetində “Universitetlər və cəmiyyət. XXI əsrdə universitetlərin əməkdaşlığı və inkişafı” adlı III beynəlxalq elmi-praktik konfrans keçirildi [4,262]. Tədbirin tarixi əhəmiyyəti bundadır ki, ilk dəfə olaraq Avrasiya Universitetlər Assosiasiyası, QDUŞ və Xəzəryanı Ölkələri Universitetləri Assosiasiyasının birgə iştirakı ilə həyata keçirilmişdir. Çıxış zamanı BDU-nun rektoru tədbirin əhəmiyyətindən danışarkən bu konfransın universitetlərin gələcəkdə əməkdaşlığı üçün mühüm mərhələ olacağını bildirmiş və bunu elm, təhsil müstəvisində kəsişmə yollarının tapılmasına təkan verəcək proses kimi qiymətləndirmişdir.

MDB ölkələrinin Nanotexnologiya Beynəlxalq İnnovasiya Mərkəzi 2009-cu ildə Dubna şəhərində təsis edilmişdir. Mərkəz MDB ölkələrinin humanitar əməkdaşlıq fondunun dəstəyilə yüksək texnologiyaya söykənən nanosənayenin formalaşması, MDB ölkələri arasında innovasiya, tədqiqat və təhsil əlaqələrinin inteqrasiyasına kömək məqsədilə yaradılmışdır. Mərkəzin təsis sənədlərinin imzalanmasında 9 MDB ölkəsinin 14 təşkilatı, 4 milli akademiya, o cümlədən Azərbaycan Respublikasında Bakı Dövlət Universiteti iştirak etmişdir [18].

Nanomateriallar, nanotexnologiyalar, ümumiyyətlə, nanoelm dünyada iyirmi birinci əsrin strateji istiqaməti kimi müəyyənləşdiyindən, universitetdə Kimya, Fizika, Tətbiqi-riyaziyyat və kibernetika, Biologiya fakültələrində bu sahədə aparılan elmi tədqiqatların əlaqələndirilməsi, intensivləşdirilməsi və genişləndirilməsi məqsədilə Nanoaraşdırma Mərkəzi yaradılmışdır. 2007-ci ildə BDU-nun Fizika Problemləri ETİ-nin əməkdaşları Q.M.Bayramov (layihənin rəhbəri) və A.R.İmaməliyev, həmçinin «Yarımkəçiricilər fizikası» kafedrasının professoru f.r.e.d. V.M.Salmanov AMEA-nın Fizika institutu ilə birlikdə Ukrayna Elm və Texnologiya Mərkəzinin maliyyə dəstəyi ilə qrant müsabiqəsinin qalibi olmuşdur. «Yeni növ foton tipli cihazların yaradılması üçün kolloid-maye kristal kompozitlərin optiki xassələrinin tədqiqi» adlı layihə (№4172) 2007-2010 illər ərzində həyata keçirilmişdir. Həmin ildə BDU-nun NANO Araşdırmalar Mərkəzində Ukrayna Elm və Texnologiya Mərkəzinin maliyyə dəstəyi ilə «Polimer matrisdə formalaşdırılmış halkogenid yarımkəçirici nanohissəciklərdə ion mübadiləsi və diffuziya prosesləri (№3486) və «Teflon tullantılarının utilizasiyası beynəlxalq terrorizmlə mübarizə vasitəsi

kimi (№3840») adlı layihələri üzrə elmi-tədqiqat işlər davam etdirilmişdir. Mərkəzdə Ukrayna Elm və Texnologiya Mərkəzinə «Təbabətdə tətbiq oluna bilən nanohissəciklərin bioloji membranlarla qarşılıqlı təsiri» (Biologiya fakültəsi və Xəzər Universiteti ilə birgə) və «Polimer və Polimer tullantıları əsasında tullantı sularının təmizlənməsi üçün multifunksional sorbentlərin hazırlanma texnologiyasının inkişafı» (Kimya fakültəsi ilə birgə) adlı layihələr hazırlanıb təqdim edilmişdir. BDU-nun NANO mərkəzi Rusiyanın Zelenoqrad şəhərinin elmi araşdırmalar NANO-mərkəzləri ilə də sıx əməkdaşlıq yaratmışdır. Bu layihələr çərçivəsində BDU-da yeni laboratoriyalar açılmış, müasir avadanlıqlar alınmış və universitetin müəllim və tələbələri müxtəlif təlim kurslarında iştirak etmişdir [11, 88].

6 iyul 2010-cu ildə BDU ilə MDB-nin Nanotexnologiya üzrə Beynəlxalq İnnovasiya Mərkəzi arasında ikitərəfli elmi simpoziumlar, seminarlar və konfransların təşkili, nanotexnologiya sahəsində birgə beynəlxalq proqramlarda və layihələrdə iştirak etmək, birgə təhsil proqramlarını həyata keçirmək, bu sahədə innovasiya və elm investisiyalarının inkişafı üçün şərait yaratmağı nəzərdə tutan memorandum imzalanmışdır [4, 277].

Məlumdur ki, dünyanın bir sıra dövlət, ictimai-siyasi xadimlərinin, görkəmli alimlərinin BDU-nun Fəxri doktoru adını daşımaları da universitetin beynəlxalq nüfuzunun artmasına kömək edir. Təhsil ocağında Fəxri doktor diplomlarının təqdim edilməsi mərasimində tanınmış dövlət, ictimai-siyasi xadimlərin, görkəmli alimlərin Azərbaycan elmi və təhsili, BDU haqqında söylədikləri fikirləri isə uğurlu təhsil siyasətinin nəticələrindən xəbər verir. BDU-nun Fəxri doktoru diplomuna layiq görülən ictimai-siyasi xadimlər sırasında Rusiya Konstitusiyasının sədri, Rusiya Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Baqlay Marat Viktoroviç (26.06.2000), Ukrayna Ali Radasının sədri V.M.Litvin (28.02.2004), Latviya prezidenti Vike-Freyberqa Vaira (04.10.2005), Litva Prezidenti Valdas Adamkus (09.06.2006), Rumıniya Prezidenti Trayan Basesku (12.10.2006) və M.V.Lomonosov adına MDU-nun rektoru V.A.Sadovniçiy (24.05.2007), Dağıstan Muxtar Respublikasının Prezidenti Muxu Hübətoviç Əliyev (27.06.2008), Rusiya Federasiyasının Prezidenti Dmitri Medvedev (03.09.2010), Rusiya Federasiyasının Federal Məclisinin Federasiya Şurasının sədri Valentina Matviyenko (09.04.2012) da vardır.

Bakı Dövlət Universiteti beynəlxalq proqram və tədbirlərdə təmsil olunmaqla yanaşı, beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi istiqamətində mühüm addımlar atmış, bir sıra tədbirlərin təşkilatçısına və ev sahibinə çevrilmişdir. Belə ki, 28 oktyabr 2004-cü ildə BDU-da Moskva Dövlət Universitetinin 250 illik yubileyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Kimya Olimpiadası keçirilmiş və bu olimpiadada Rusiya, Ukrayna, Belarusiya və s. dövlətlərin bir sıra ali məktəblərinin tələbələri iştirak etmişdir.

27 aprel – 03 may 2010-cu il tarixində Bakı şəhərində keçirilən kimya fənni üzrə məktəblilərin 44-cü Beynəlxalq Mendeleyev Olimpiadasının Eksperimental turu universitetimizdə keçirilmişdir. Olimpiadaya Azərbaycan da

daxil olmaqla 14 ölkədən: MDB dövlətləri, həmçinin Makedoniya, Bolqarıstan və Rumıniyadan 87 nəfər 9-11-ci sinif şagirdləri qatılmışdılar. Olimpiadanın 2 nəzəri turundan sonra təcrübi mərhələdə iştirakçılar qruplara bölünərək laboratoriya təcrübələri aparmışdır [8, 13].

12 oktyabr 2010-cu ildə BDU-da MDB-nin hümanitar universitetləri rektorlarının və hümanitar fakültə dekanlarının forumu keçirilmişdir. İclasda çıxış edən Rusiya Dövlət Hümanitar Universitetinin rektoru, Rusiya-Azərbaycan Dostluq Cəmiyyətinin sədri Yefim Pivovorun da bildirdiyi kimi ilk dəfə keçirilən forumun ideyası cari ilin yanvarında Bakıda təşkil edilən hümanitar əməkdaşlıq üzrə Birinci Azərbaycan-Rusiya Forumunda meydana gəlib [4, 285]. Tədbirdə MDB üzvü olan 8 ölkənin 20-dən artıq ali məktəbindən 30 nümayəndə iştirak etmiş, iclas iştirakçılarının razılığı ilə MDB-nin hümanitar universitetləri rektorlarının və hümanitar fakültə dekanlarının ilk toplantısı Bakı forumu adlandırılmışdır.

BDU ilə Şərqi slavyan ölkələri arasında əlaqələrdə tələbə mübadiləsi də əsas yer tutur. Xarici universitetlərlə əlaqələr yaradılması perspektivdə tələbə mübadiləsi aparılması üçün gözəl imkan deməkdir. Belə ki, 1999-2002-ci illərdə Moskva Dövlət Universitetində BDU-nun 41 tələbə, magistrant və aspirantları təhsillərini ödənişsiz əsaslarla davam etdirmişdir. TASİS-Tempus proqramı üzrə Sankt-Peterburq Dövlət Universitetinin şərqşünaslıq fakültəsi ilə böyük miqyaslı müqavilə hazırlanmış və həyata keçirilmişdir [11, 89]. 2001-2004-cü illərdə universitetin 51 nəfər nümayəndəsi (bakalavr, magistrant, aspirant) təhsillərini Moskva Dövlət Universitetində davam etdirmişdir. Ümumiyyətlə, əməkdaşlıq müqaviləsinə əsasən, Rusiyanın Moskva Dövlət və Kazan Dövlət, Ukraynanın T.Şevçenko ad. Ukrayna Milli Universitetində, Heydər Əliyev ad. Ukrayna-Azərbaycan Sosial Elmlər və Özünüidarə İnstitutunda, A.Arbutov ad. Üzvi və Fiziki Kimya Elmi Mərkəzində BDU-nun tələbə və magistrantları təhsillərini davam etdirirlər. Xarici ölkə universitetlərinin ayırdığı qrantlar hesabına, habelə BDU-nun beynəlxalq təhsil proqramlarında iştirakı, müxtəlif elm və təhsil fondları tərəfindən keçirilən müsabiqələr nəticəsində, xaricdə təhsil üzrə dövlət proqramı əsasında 2009-cu ildə BDU-nun 30 tələbə və magistrantı müxtəlif xarici ölkələrin tədris ocaqlarında təhsillərini davam etdirmişdir. Təkcə, 2008-ci ildə BDU-da 12 ölkədən, o cümlədən Türkiyə, Çin, İran, Almaniya, Misir, İsrail, Belarus, Ukrayna və Gürcüstandan gəlmiş 1249 nəfər əcnəbi tələbə təhsil almışdır [2, 3].

Qeyd edək ki, BDU xarici ölkələr üçün mütəxəssis hazırlığına 1968-ci ildən Şimali Vyetnamdan olan aspirantların gəlişi ilə başlamışdır. Bununla əlaqədar xarici tələbələrin təhsili üzrə fakültə-Xarici tələbələrlə iş üzrə dekanlıq fəaliyyətə başlamışdır. Dünya klassik universitetləri sırasına daxil olan BDU böyük elmi potensialı, tədrisin təşkilində qazandığı uğurları və zəngin maddi-texniki bazası ilə həm şərqli, həm də qərblilərlə özünə cəlb edir. Beynəlxalq Əlaqələr və Koordinasiya Departamenti xarici tələbələrə ölkədə qeydiyyatı, giriş-çıkış vizalarını, Azərbaycan, rus dilləri kurslarının təşkilini, uni-

versitetin poliklinikasından pulsuz tibbi xidməti və möhtəşəm idman-sağlamlıq kompleksindən istifadəni təmin edir [15].

BDU ilə sözügedən ölkələr arasında tədris mübadiləsi ilə yanaşı, təcrübə mübadiləsi də həyata keçirilir. Ukrayna Dövlət Universitetinin 12 tələbəsi 2003-cü ildə bir semestr Filologiya fakültəsində, Moskva Dövlət Universitetinin Coğrafiya fakültəsinin müəllim və tələbələrinin 22 nəfərdən ibarət qrupu 2005-ci ildə iki həftə ərzində BDU-da tədris təcrübəsində olmuşdur. Moskva Dövlət Universitetinin Coğrafiya və Biologiya fakültələrinin tələbələri müntəzəm olaraq 2 həftədən bir ay müddətinə qədər Azərbaycan Hirkan Milli Parkının və Qızıl-Ağac qoruğunun ərazisində tədris təcrübəsi keçirlər [10, 147]. 2005-ci il aprel ayının 8-də BDU ilə Taras Şevçenko adına Kiyev Milli Universiteti arasında imzalanmış əməkdaşlıq müqaviləsinə uyğun olaraq BDU-nun Coğrafiya fakültəsinin bir qrup tələbəsi Ukraynaya təcrübə keçməyə dəvət edilmişdir [7, 156].

BDU-nun «Beynəlxalq münasibətlər və beynəlxalq hüquq» fakültəsinin 7 nəfər III kurs tələbəsi 21-25 aprel 2003-cü il tarixlərində Rusiya Federasiyasının Xarici İşlər Nazirliyinin Moskva Dövlət Beynəlxalq Münasibətlər İnstitutu tərəfindən təşkil edilmiş «MDB: beynəlxalq münasibətlərin aktual problemləri» mövzusunda keçirilmiş Beynəlxalq konfransda iştirak etmişdir [11, 87].

2009-cu ildə BDU ilə Rusiya Elmlər Akademiyası Rentgenstruktur Analiz Mərkəzi arasında təsdiqlənmiş layihə çərçivəsində təlimlər keçirilmişdir. Azərbaycanda kristalloqrafiya elminin inkişafında tarixi bir təşəbbüs olan bu layihə çərçivəsində BDU-da milli gənc kadrların hazırlanması əsas məqsəd kimi qarşıya qoyulmuşdur. Kimya fakültəsində yaradılan “Rentgenstruktur analiz” laboratoriyasına Rusiyadan da tanınmış mütəxəssislər cəlb olunmuş, nəticədə elmin bu sahəsində uğur əldə edən 12 nəfər gənc BDU-da RSA tədqiqatları apara bilmişdir.

Müstəqilliyimiz əldə olunandan sonra BDU-nun Beynəlxalq Kitab Mübadiləsi bölməsi sərbəst fəaliyyət göstərməyə başlamış, xarici ölkələrin aparıcı univesitetləri ilə əlaqə nəticəsində çoxlu sayda xarici ədəbiyyat alınaraq Elm Fonduna daxil edilmişdir. BDU-nun Elmi kitabxanası əsrin sonlarında beynəlxalq əlaqələrini genişləndirərək dünyanın 30-dan artıq ölkəsi ilə əlaqə yaratmış, bu ölkələrin 40-dan çox universiteti ilə ədəbiyyat mübadiləsi etmişdir. Mübadilə fondunun fəaliyyəti nəticəsində dünyanın qabaqcıl universitetlərinin qiymətli nəşrlərinin əldə edilməsi ilə yanaşı, milli nəşrlərimizin xarici universitetlərə göndərilməsi üçün də şərait yaranır. Belə ki, 1999-cu ildə “Puşkin kitabxanası” proqramı ilə çoxlu sayda ədəbiyyat alınmış, 2002-ci ildə isə Universitet mübadilə yolu ilə Kiyev Dövlət Universitetinə 30 nüsxə ədəbiyyat göndərmişdir [12, 73]. Kitabxana, həmçinin ölkəmizdə fəaliyyət göstərən səfirliklərlə, qeyri-dövlət təşkilatları ilə sıx əlaqələr yaratmış, onların köməyi ilə kitab fondunu xarici dillərdə olan çox qiymətli ədəbiyyat və dövrü nəşrlərlə zənginləşdirə bilmişdir [13, 154].

BDU MDU-nun metodik şurası ilə yeni dərslik və metodik vəsaitlərin iş-

lənməsi üzrə uğurlu əməkdaşlıq edir, MDU, Kiyev Milli Universiteti, Donetsk Milli Universiteti, Sankt-Peterburq Dövlət Universiteti ilə birgə dərslərin yazılmasında, tədris proqramlarının təkmilləşdirilməsi istiqamətində birgə işlər aparır [11, 89]. T.Şevçenko adına Ukrayna Kiyev Milli Universitetinin “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı ixtisası” tədris olunan Şərqsünaslıq fakültəsinə BDU-dan yeni 87 ədəbiyyat, dərslük və metodik vəsaitlər, həmçinin müvafiq mütəxəssislər göndərilmişdir [11, 87].

2000-ci il oktyabr ayında Moskvada hüquq kitabxanaçıları üçün təşkil edilmiş konfransda BDU da təmsil olunmuşdur. Konfransın mövzusunə əsasən layihə yazılmış və “Açıq Cəmiyyət İnstitutu” Yardım Fonduna təqdim olunmuşdur. 2001-ci ildə isə layihə yenidən nəzərdən keçirilərək onun əsasında Hüquq İnformasiya Mərkəzi yaradılmışdır.

2004-cü ildə BDU-nun Elmi kitabxanasının qazandığı qrant əsasında, “Springer”, “Blacwel” məlumat bazasından oxucuların istifadəsi üçün icazə alınmışdır [7, 156].

BDU Elmi Kitabxanasının elektron kataloqunun tərtibi təcrübələrini və formatla işləməyin təcrübə metodikasını öyrənmək üçün Rusiya, Fransa, ABŞ və Baltikyanı ölkələrin təcrübəsi prioritet istiqamət kimi qəbul edilmişdir. Sankt-Peterburq, Moskva şəhərlərinin və Baltikyanı ölkələrin aparıcı mütəxəssislərinin təşkil etdikləri seminarlarda və beynəlxalq elmi konfranslarda elmi nailiyyətlərin müzakirəsi, təcrübə mübadiləsi aparılmışdır [13, 178].

Sözsüz ki, universitetin beynəlxalq əlaqələrinin inkişafı təbii proses kimi özbaşına sürətlənməmişdir, çətinliklər əlbəttə ki, mövcud olmuşdur. Bu baxımdan professor Byong-Sun Kvakın UNESKO-nun baş direktoruna təqdim etdiyi 1995-ci il dekabr hesabatı diqqəti cəlb edir. “A proposal for the development of Baku State University of Azerbaijan” adlı hesabatda BDU-nun fəaliyyəti nəzərdən keçirilərkən universitet professorlarının beynəlxalq konfranslarda fəal iştirakını məhdudlaşdıran səbəblər müəllif tərəfindən təhlil olunmuş və bu hal dövrün mövcud çətinlikləri ilə əlaqələndirilmişdir [6, 17]. Növbəti çətinlik isə yeni nəşr xarici jurnalların, kitabların əlçatan olmaması ilə bağlı olmuşdur [6, 18].

Lakin bütün çətinliklərə baxmaraq universitet fəaliyyətini düzgün tənzimləyərək tədricən öz mövqeyini bərpa etməyə başladı. Bununla da universitetimiz artıq milli-mənəvi dəyərlərin daşıyıcısı kimi, müstəqil bir milli dövlətin ali təhsil müəssisəsi olaraq digər ölkələrlə beynəlxalq əlaqələrə qədəm qoydu. Şərqi slavyan ölkələri ilə təhsil sahəsində əlaqələrin təhlilindən aydın olduğu kimi dövlətçiliyin etibarlı sosial dayacağı statusunu qazanan BDU ilk elm və təhsil məbədi olaraq milli şüurun, vətənpərvərlik ruhunun inkişafında xidmətlər göstərən mərkəz olmaqla yanaşı, hər zaman dövlət siyasətini dəstəkləyərək bütün sahələrdə, o cümlədən beynəlxalq əlaqələrin yaxşılaşması və genişlənməsi istiqamətində yerinə yetirməli olan missiyanı şərəflə icra etmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti. 2009, 11 sentyabr, s. 4.
2. “Azərbaycan” qəzeti. 2009, 27 oktyabr, s. 3.
3. Bağırova S. Azərbaycanın ali məktəblərinin Rusiya və Ukrayna ali təhsil müəssisələri ilə beynəlxalq əməkdaşlığı. Tarix və onun problemləri, №1, 2011, s. 146-152.
4. Bakı Dövlət Universiteti 15 il mətbuat aynasında. Bakı: Nurlar, 2004, 536 s.
5. “Бакинский рабочий” газета. 1997, 25 март.
6. Byong-Sun K. A proposal for the development of Baku State University of Azerbaijan (Report to the Director General of United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization). 31 December 1995. 49 s.
7. Cəfərova G.M. İxtisaslı kadrların hazırlanmasında Bakı Dövlət Universitetinin rolu. Bakı Universitetinin Xəbərləri, №1, 2014, s. 153-158
8. Əliyev İ.Ə. Bakı Dövlət Universitetinin elmi fəaliyyəti (2010-cu il). Bakı Universitetinin Xəbərləri, №1, 2011, s. 5-23
9. Məhərrəmov A.M. Bakı Dövlət Universiteti 90. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2009, 689 s.
10. Məhərrəmov A.M. Bakı Dövlət Universiteti 95. Bakı: Bakı Universiteti Nəşriyyatı, 2014, 576 s.
11. Məmmədov H.N. Azərbaycan-Şərqi Avropa mədəni əlaqələrinin inkişafında ali məktəblər-arası əməkdaşlığın rolu (BDU-nun təmsalında). Bakı Universitetinin Xəbərləri, №4, 2009, s. 85-91.
12. Məmmədov M.Ə., Yusifova C.N. Müstəqillik illərində BDU-nun elmi kitabxanasının beynəlxalq əlaqələri. // Kitabxanaşünaslıq və informasiya elmi-nəzəri və təcrübi jurnal № 1 // Bakı, 2010, s. 73-82.
13. Xələfov A.A. Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanası 90 il elm və təhsilin xidmətində. Bakı, 2009, 208 s.
14. Avrasiya, Qara Dəniz və Xəzəryanı Ölkələrin Universitetləri Assosiasiyalarının Bakı Bəyannaməsi qəbul edilib // <http://modern.az/az/news/1141#gsc.tab=0> “02.11.2009”
15. BDU-nun beynəlxalq əlaqələri genişləni r// <http://hafta.az/index2.php?m=yazi&id=34549> “22.10.2009”
16. http://bsu.edu.az/az/content/avrasiya_universitetlr_assosiasiyas_eau_httpwwwaumsuru
17. http://bsu.edu.az/az/content/qara_dniz_universitetlr_assosiasiyas_bsun
18. http://bsu.edu.az/az/content/mdb_lklrinin_nanotexnologiya_beynlxalq_nnovasiya_mrkzi
19. http://bsu.edu.az/az/content/xzryan_lklrin_universitetlr_assosiasiyas
20. <http://mfa.gov.az/files/file/Belarus%20.pdf>

СВЯЗИ БАКИНСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА С ВОСТОЧНО-СЛАВЯНСКИМИ СТРАНАМИ В СФЕРЕ ОБРАЗОВАНИЯ

(конец XX - начало XXI вв.)

А.М.МАМЕДОВА, С.Т.ИБАДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются основные направления связи Бакинского Государственного Университета с восточно-славянскими странами в сфере образования. Связи Бакинского Государственного Университета между университетами Россия, Украина и Белоруссии в основном состоит из совместных научных исследований, обмен студентами, создание научного сотрудничества, подписание взаимных соглашений, формирование двухсторонних научных конференций, симпозиумов и семинаров, тесные связи между научными библиотеками и т.д. Также в статье исследуется участие

Бакинского Государственного Университета в ассоциациях сформированных восточно-славянскими странами.

Ключевые слова: Бакинский Государственный Университет, международные связи, высшее образование, Россия, Украина, Белоруссия

RELATIONS OF BAKU STATE UNIVERSITY WITH EASTERN SLAVIC COUNTRIES IN THE FIELD OF EDUCATION (late XX - early XXI centuries)

A.M.MAMMADOVA, S.T.IBADOVA

SUMMARY

The article deals with the main directions of communication between Baku State University and the Eastern Slavic countries in the field of education. The relations of Baku State University with the universities of Russia, Ukraine and Belarus mainly consist of joint research, exchange of students, establishment of scientific cooperation, signing of mutual agreements, formation of bilateral scientific conferences, symposiums and seminars, close ties between scientific libraries, etc. The article also examines the participation of Baku State University in associations formed by Eastern Slavic countries..

Key words: Baku State University, international relations, higher education, Russia, Ukraine, Belarus

УДК 94 (479.24)

**О ПРИКЛАДНЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ИССЛЕДОВАНИЯ
МЕСТНЫХ ИЗДЕЛИЙ КОВРОТКАЧЕСТВА ГЯНДЖИ XIX ВЕКА****Э.Л.ГАСАНОВ***Институт Краеведения Гянджинского отделения
Национальной Академии Наук Азербайджана
el-hasanov@mail.ru*

В данной научной работе на основе архивных документов, местных музейных экспонатов и различных научных источников были исследованы основные характерные образцы ковроткачества Гянджи позднесредневекового и нового периодов. Также обосновано прикладное значение изучения традиционных изделий ковроткачества этого древнего города.

Ключевые слова: Гянджа, декоративно-прикладное искусство, Азербайджан, ковроткачество, историко-этнографическое исследование.

Гянджа, один из древнейших городов Востока с многовековой историей, соединяющий северо-восточные склоны гор Малого Кавказа (древних Гянджинских гор) с просторами Кура-Аракской низменности, расположен в живописном уголке Азербайджана с умеренным климатом, плодородными землями, богатыми водными ресурсами.

Исторически Гянджа всегда имела выгодное геополитическое расположение и играла важную роль в культурной и экономической жизни Азербайджана. Этот город был построен на Великом Шелковом Пути, который соединяет Азию с Европой. Таким образом, Гянджа являлся духовным мостом между разными цивилизациями [6, 11-13].

Античный философ Страбон (I век до нашей эры) отмечал о древней Гяндже:

«Здесь один раз посаженная почва дает урожай два или даже три раза в год. Орошение почвы лучше, чем в Вавилоне и Египте. Кроме этого, здесь воздух особенно чист и целебен» [5, 12].

Говоря о Гяндже автор XIV века, историк Хамдуллах Газвини писал:

Есть всего несколько избранных городов,

Настоящий клад в Арране - Гянджа.

Полна изобилия, вода чиста,

Климат мягок и просторны долины [6, 214].

По вопросу этимологии названия города ученые предлагали разные варианты, но пришли к единому мнению, что свое название Гянджа берет

от древних тюркских племен «Генджек»ов.

Важно иметь ввиду факт о том, что название Гянджи упоминалось в таких древних источниках как «Шахристане Иран» и др. [7, 246-247].

На основе неоспоримых археологических и этнографических материалов было доказано существование поселений на территориях древней Гянджи еще в эпоху Неолита, то есть VII-VI тысячелетий до нашей эры [1, 9].

Первые археологические раскопки в долине реки Гянджачай проводились в конце XIX века со стороны Дюбуа де Манпере, Ф. Баерна, Э.Реслера, Я.Гуммеля и других зарубежных ученых-археологов. Позднее историко-археологические поисковые работы были проведены Азербайджанскими археологами и впервые месторасположение города Гянджи было полно и всесторонне изображено И. Джафарзаде [6, 14-17].

Теоретические основы и методы исследования

Наряду с иностранными учеными, Азербайджанские археологи, и этнографы проводят научно-исследовательские работы, в результате которых были обнаружены места многочисленных древних курганных погребений.

В течение тысячелетий в Гяндже развивались такие традиционные отрасли ремесла как гончарное дело, металлообработка, ковроткачество, зодчество, декоративно-прикладное искусство и др. Поэтому, нужно учесть тот важный исторический факт, что, в течение тысячелетий Гянджа 5 раз менял свое географическое местоположение. Основными причинами данных исторических переселений города являлись войны, нашествия захватчиков, природные катаклизмы и др. Это и способствовало существованию разногласий между учеными по поводу хронологического основоположения города и его географических данных.

Начиная с VII-VIII веков в Гяндже существовали такие видные научно-просветительские центры как «Дома мудрости», «Центры исцеления», кроме того было довольно много школ-медресе при мечетях. Именно в таких научных центрах преподавали многочисленные учителя-педагоги, выдающиеся деятели науки своего времени. Благодаря таким личностям в городе в течение веков жили и творили гении всех времен – великий мыслитель Восточной поэзии Низами Гянджеви, первая женщина-философ, поэтесса Мехсети Гянджеви, первые женщины представители средневековой поэзии Востока – поэтессы Сити Гянджеви, Разия Гянджеви, Дохтари Гянджеви, руководитель совета Арранских поэтов XII века Абулула Гянджеви, выдающейся поэт XIX столетия Мирзы Шафи Вазех, на стихи которого сочинили свои великие труды всемирно известные композиторы мира – Штраус, Чайковский и др. Также в городе было много библиотек, самым известным которым считался «Дар-эль Кютуб», который существовал уже в X-XI веках. Важно отметить, что и сегодня в городе действуют Централизованная библиотечная система, детская центральная библиотека, единственный в регионе филиал Миниаюрного музея и др. [2, 17; 16, 5-7; 18, 19-21].

С исторических времён из-за тесных экономических и культурных отношений города Гянджи и окрестных его районов сформировались ценности, сближающие людей этой территории. Многосторонность и сложность рельефа сделала неповторимым и его растительный мир. Словно ковёр этот регион переливается яркими и красочными цветами высоких гор и альпийских лугов. Эти факторы обуславливают получение качественной шерсти, а также природных красок, обеспечив развитие животноводства, в частности овцеводства.

В Гяндже вполне развито ковроткачество. Традиционные виды тканей, предусмотренные иногда для разного вида одеяний, ткались в определенном количестве. В таком случае вид одежды отождествлялся с названием ткани. Сюда можно отнести и джеджимы. Созданные по технике тканья джеджимов «йорганузу», «дёшекузу», «джанамаз», «юк пардаси», «тахса пардаси», «мутакка узу» определяли как название ткани, так и вид изделия. В Гяндже ткалась и бязь. В этом смысле славятся жители Самуха. Помимо того, что они ткали превосходные ковры, шёлковые и полушёлковые ткани, но также производили и высококачественную хлопковую ткань изысканно белого цвета, называя её «лжаламая». Из самой тонкой нити хлопка производилась марля, а из её двойного или втрое скрученного вида - джаламая (тонко белое). Джаламая – это вид плотно сотканной хлопковой ткани, которая производилась в Гяндже [6, 4-7; 9, 282; 16, 94-102].

В возникновении производства шерстяных изделий в Азербайджане, помимо разновидности сырьевых запасов (овечья, верблюжья, козлияная шерсть и др.), решающую роль сыграло изобилие растений.

В конце XIX века в Азербайджане по наличию шерстяных запасов важное место занимала Гянджа и окрестные районы. В исторических источниках есть известие о том, что в этом регионе имеется сто тысяч овец, что сообщает и о количестве шерстяного запаса на тот период. Это изобилие допускало создание разных видов шерстяных изделий. Основным занятием Гянджинских девушек тогда было тканье ковров и ковровых изделий. Основываясь на факты 1841 года, связанные с Гянджой, можно сказать, что в каждой деревне женщины ткали ковры, килимы, черпаки, мешки, портпледы и очень тонкие, высококачественные шали, которые назывались «махуд» [8, с. 263-264].

Длина каждой шали составляла до 7 аршинов (0,71 м), ширина 4 четверти (1/4 аршина или 17,75 см). В зависимости от качества каждая шаль по рыночным ценам того времени стояла от 7 манат до 10 серебряных монет.

Прикладные основы исследования традиционных Гянджинских ковров

В XIX веке в Азербайджане одним из центров художественной вышивки была Гянджа. Здесь широко распространились виды «гязма» и «долдурма» вышивки текалдуз (тамбурная вышивка). Живущие на этой

территории зажиточные семьи предпочитали покрывать верхнюю часть своих юрт белым войлоком. По этой причине они заказывали образцы – войлоки из белой шерсти.

В быту жителей региона Гянджи важное место занимают ковры и ковровые изделия. Здесь ткались молельные коврики намазлыг, черпаки, килимы и другие текстильные изделия. Богатая природа края придавала коврам этого региона особые оттенки, одарила яркими окрасами цветовое разрешение композиции ковров. Разноцветные краски – главные особенности, отличающие ковры этого региона от других. В узорно – композиционном выборе ковров особое место придавалось воображению, мифическим взглядам, вере местных жителей. Всё это нашло своё отражение на коврах. Мифические птицы, животные, а также семантически наполненные элементы, зависящие от миропонимания, были специфичными для ковров этого региона. Можно сказать, что ковры Гянджи, в которых ощущаются тесные отношения с разными группами ковроткачества Азербайджана, выступают как главные категории сознания и чувств живущих на этой территории людей [6, 23-24].

В Гяндже – центре древнего ковроткачества-помимо ковроткачества, распространилось войлочное мастерство, т.е. изготовление войлоков, который используется в скотоводстве. Особенно в предгорных областях этого региона приготовленные войлоки были очень полезными для покрытия верхней и окружной части хижин, а также при покрытии тележек во время кочевья.

Войлоки обычно изготовливались из белой и чёрной шерсти. Хижины, также в зависимости от покрывающих их войлока, назывались «аг дая» (белая хижина) и «гара дая» (чёрная хижина) [17].

Безусловно, что палатки, помимо войлоков, украшались ворсовыми и безворсовыми коврами. Среди безворсовых ковров своей красотой выделялись паласы, джеджимы и килимы.

В Гянджинском региона, где развито шелководство, сотканые шёлковые джеджимы на станках нашли своё применение в каждой семье со своими яркими цветовыми оттенками, изящными узорами, тонкими тканями. Сотканые вручную как ворсовые, так и безворсовые ковры (хурджун, мафраш (портплед), мешок, сумка для соли, мутакка (продолговатая подушечка) с ковровым покрытием и другие текстильные изделия) служили приданными для девочек.

Техническое влияние гянджинских ковров можно наблюдать также на коврах Газаха и Гарабаха. Ворс ковров сотканых в Гяндже, обычно был более длинным и густым. Потому что помимо эстетического значения, ковёр предусматривался для удержания теплоты комнаты в холодную погоду [14, 34-36].

У гянджинских ковров имеется также своеобразное индивидуальное колоритное разрешение. Так, на привлекательных своими цветами коврах

Гянджи больше всего наблюдаются яркие оттенки. Наиболее используемые цвета – это голубой, зелёный, желтый, черный и сахарный тона [17].

Гянджинская группа больше всего известна композициями «Гянджа», «Гядим Гянджа», «Гядябй», «Чыраглы», «Самух», «Фахралы». Сотканые здесь образцы ковров «Самух», «Чайлы», «Фахралы» обладают стабильной формой закрытого типа, художественным построением с озёрами промежуточного участка.

Основной производственный центр отличающегося художественным построением ковра «Гядим Гянджа» расположен на северо – западе Шямкирского района и окрестностях Гянджи. Этот ковёр обладает специфическим художественным построением. Промежуточный участок даётся с полосами, украшенными последовательно или в диагональной форме, и внутри них бывают слетка нанизанные элементы «бута». Эти узоры от элементов «бута» на коврах Баку, Ширвана, Гарабаха и Сараба отличаются индивидуальным художественным построением и цветовым разрешением. В народе этот ковёр известен такими наименованиями, как «Гядим халча», «Гянджа бута», «Буталы Гянджа».

Ковёр «Хантирма», созданный в Гарабахе под влиянием ковров Гянджи, напоминает ковёр «Гядим Гянджа». С развитием торговых отношений Гянджи можно предположить, что образец «Гядим Гянджа» появился под влиянием дизайнерской оформленности тканей тирма, завезённых сюда с Востока еще в далёком прошлом [8, с. 263-264].

Один из ковров Гянджинской группы связан с названием деревни Фахралы. Эти ковры были самыми известными, обладали индивидуальным художественным построением. Как правило, эти ковры ткались небольшими по размеру и предназначались для совершения намаза (мусульманской молитвы). Верхняя часть ковра окружена контурами арки, внутри промежуточного участка изображено озеро в геометрической форме. Изображение арки еще раз подтверждает предназначенность ковра. Поэтому в народе эти ковры называются «джанамаз».

Заключение

Узоры ковров Гянджи, в основном, состоят из украшающих элементов в геометрической форме. У каждого узора имеется свой смысл и назначение. Именно по этой причине ковры использовались в разных ритуалах: при сватовстве девушек, траурных и похоронных обрядах, во время обетов, при совершении намаза, во время гадания, рождении ребенка и др. Предусмотрев эти символы, можно догадываться о древности этих узоров. На основе вышеуказанного можно предположить, что в древние времена ковры были не в каждом доме. Ковёр был в употреблении ограниченного количества людей, по своим узорам и по их значениям в подходящих моментах превращался в украшения дворцов и подарки царей. Впоследствии распространился среди народа, и превратился в товар. На поверхности сотканых ковров в Гяндже вплеталась дата его произ-

водства по хиджре, имя мастера и даже условные знаки извещающие принадлежность [14, 34-36].

Больше всего на коврах Гянджи ткачами использовались изображения озёр со ступенчатыми краями, узоры с крючком, ромбом, крестообразные элементы, треугольник, восьмиугольная звезда, джейран, птица, тавро. Узоры набати или изображения фантастических животных наносились, в основном, мелкими, поэтому не играли важной роли на коврах. Эти узоры передают многовековую историю. Аналог этих стилей изображения не имеется у других народов. Они сочетаются с наскальными изображениями, находящиеся на территории Азербайджана, и мотивами на фаянсовых посудах. Значение узоров, сотканных на Гянджинских коврах, не изучалось, до сегодняшнего дня, а возможно, что их смысл невозможно будет раскрыть вовсе. Но некоторые из них можно объяснить. Это виды узоров исходящие от верований. Восьмиугольная звезда возникла из веры в небесные существа, ромб толкуется как женское начало мира, плодородие, символ изобилия, крестообразный мотив олицетворяет четыре элемента, четыре полюса, создающие мир, ступенчатые озёра – это символ возвышенного пути, ведущий к богу, треугольник тоже путь, ведущий на небеса и к богу. Кроме них, есть такие элементы с формами птиц, которые считались символами солнца [5, 4-5; 6, 64-67].

Нужно особо отметить, один значимый факт о том, что некоторые традиционные орнаменты Гянджинских ковров встречаются во многих архитектурных памятниках города и служат доказательством мультикультуральных ценностей. Благодаря многовековым национально-моральным ценностям этот город считался своеобразным «индикатором» социально-культурного и политико-общественного строя в течение многих веков. Так как, именно Гянджа был основным центром основных исторических реформ, важных национальных восстаний против вражеских войск, наступавших на нашу родину.

ЛИТЕРАТУРА

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cilddə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
2. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Dövlət Arxivinin Gəncə şəhər filialı. F. 20, s. 1, iş 17.
3. Azərbaycan incəsənəti. VIII cild, Bakı: Elm, 1959. 276 s.
4. Ализаде А.А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII-XIV вв. Баку: АН Аз. ССР, 1956, с. 17.
5. Altman M.M. Gəncə şəhərinin tarixi oçerki. Bakı, 1991, 85 s.
6. Əhmədov F.M. Gəncənin tarix yaddaşı. Gəncə: Elm, 2007, 428 s.
7. Əhmədov F.M. XIX-XX əsrlərin hüdudlarında Gəncənin yaşayış məhəllələri və ticarət obyektləri / Azərbaycanın qərb regionunun problemlərinə həsr olunmuş elmi-tədqiqat işlərinin yekunları elmi-təcrübi konfransının materialları. Bakı, 1989, s. 240-247.
8. Friedrich Bodenstedt: Mirza Schaffy im Liede und in der Wirklichkeit. In: Daheim, Jg. VIII, Leipzig 1872, Nr. 16, s. 244-248; Nr. 17, s. 262-266.
9. Guliyeva N.M., Hasanov E.L. (2013): Investigation of Basic Decorative-applied Aarts of

Ganja on the basis of Some Innovative Arguments and Technologies / Science and Society: Proceedings of the 3rd International Scientific-Practical Conference. London: Scieuro, pp. 281-291.

10. Hasanov E.L. (2015): To the Question on Research of Craftsmanship Traditions of Ganja of XIX – First Half of XX Centuries // Mediterranean Journal of Social Sciences, Vol. 6, No 1, Part S1, pp. 433-437. Doi:10.5901/mjss.2015.v6n1s1p433
11. Hasanov E.L. (2018): Applied Significance of Investigation of Handicrafts Branches in Ganja City based on Innovative Technologies (Historical-ethnographic research). Prague: Vědecko vydavatelské centrum «Sociosféra-CZ» (Czech Republic), 110 p. ISBN 978-80-7526-323-0
12. Mustafayev A.N. Azərbaycanca sənətkarlıq. Bakı: Altay, 2001. 232 s.
13. Mustafayev C.M. Orta əsrlərdə sənətkar təşkilatları // Cahan jurnalı, 1998, 4, s.17-21.
14. Məmmədov F.N. XIX əsrdə Gəncə şəhərinin ərazisi, əhalisi və idarəsi (1868-ci ilə qədər) // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri (Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası), 1976, № 3, s. 30-37.
15. Нейматова М. Эпиграфические памятники Гянджи. Баку, 1991, стр. 4-7.
16. Neymətova M.S. Azərbaycanca pirlər. Bakı: Azərnaşr, 1992, 104 s.
17. Nizami Gəncəvi adına Gəncə Dövlət Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyi, fond № 2, i. NN 1130-1157.
18. Памятная книжка Елисаветпольской губернии на 1914 годъ. Елисаветполь, 1910, 337 с.
19. Сегал И.Л. Елисаветпольская губерния. Журнал Кавказские вести, №3, 1902, с. 54-55.

GƏNCƏNİN XIX ƏSRƏ AİD YERLİ XALÇAÇILIQ MƏMULATLARININ TƏTBİQİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏDQIQINƏ DAİR

E.L.HƏSƏNOV

XÜLASƏ

Elmi əsərdə arxiv sənədləri, yerli muzey eksponatları və müxtəlif elmi mənbələr əsasında Gəncənin son orta əsrlər və yeni dövrə aid xalçaçılıq məmulatlarının əsas səciyyəvi xüsusiyyətləri tədqiq edilmişdir. Bu qədim şəhərin ənənəvi xalçaçılıq sənətinin öyrənilməsinin təbii əhəmiyyəti də təsbit edilmişdir.

Açar sözlər: Gəncə, dekorativ-təbii sənət, Azərbaycan, xalçaçılıq, tarixi etnoqrafik tədqiqat.

THE APPLIED FEATURES OF THE STUDY OF LOCAL CARPET PRODUCTS OF THE XIX CENTURY GANJA

E.L.HASANOV

SUMMARY

The paper studies the main characteristic patterns of carpet weaving in Ganja in late medieval and modern periods on the basis of archival documents, local museum exhibits and various scientific sources. The applied importance of studying traditional carpet products of this ancient city is also substantiated.

Key words: Ganja, decorative-applied arts, Azerbaijan, weaving trade, historical-ethnographic research.

UOT 94 “19/...”

UOT 94 (479.25)

**ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN, DAĞLIQ QARABAĞ
MÜNAQIŞƏSİNİN KƏSKİNLƏŞMƏSİNDƏ
ERMƏNİ LOBBİSİNİN ROLU****T.İ.QASIMOVA***Bakı Dövlət Universiteti**turkan.ilqar1990@mail.ru*

Dünyanın ən zəngin tarixi, mədəni və etnoqrafik sahəsi olan Qafqaz həmişə dünya ictimaiyyətinin maraq dairəsində olmuşdur. Bölgədə yaşayan xalqlar hər biri özünün fərqli mədəniyyətinə və tarixi irsinə malikdir. Məlum olduğu kimi, Qafqaz üçün global problem olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində açıq qarşılıqlılaşma başlamazdan hələ çox əvvəl milli azlıq olan ermənilər xaricdə lobbist fəaliyyətlərinin təbliği üçün gərgin səylər göstərmiş, bu amal uğrunda istənilən işi görüblər. Dağlıq Qarabağ Respublikasının beynəlxalq hüquqi cəhətdən tanınması erməni lobbisinin əsas məqsədlərindən biridir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Qarabağ, erməni lobbisi, erməni diasporu, ABŞ

Qafqaz regionunda qaynar münaqişə ocaqlarından biri və ən acınacaqlısı Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsidir. Sözügedən münaqişənin tarixi kökləri ətraflı düşünülmüş, prizmanın görünən tərəfində bir regionun iki dövləti arasında uzun illərdir ərazi bölüşdürülməzliyi adı altında gedən mübarizə kimi göstərilməkdə olan bir “münaqişədir”. Lakin tarixini araşdırdıqda məlum olur ki, bu münaqişənin əsl səbəbi strateji və coğrafi mühit baxımından son dərəcə əlverişli bölgə olan Qafqaz heç də təsadüfi seçilməyib. Belə ki, istər siyasi mənada, istərsə də iqtisadi baxımından ümumi maraqların toqquşduğu bir coğrafi arealdır. Məhz bu səbəbdən bu ərazi süni şəkildə yaradılmış münaqişə ocaqları ilə zəngindir ki, bu da öz növbəsində Qafqaz birliyi ideologiyasının reallaşmamasına geniş vüsət yaradır.

Tədqiqatın aktuallığı ondan ibarətdir ki, münaqişələr günümüzədək həlli dondurulmuş şəkildə cərəyan edir, çünki sözügedən proseslərə maraqlı olan tərəflər vəziyyətin gərginləşməsi üçün əllərindən gələnləri əsirgəmir. Bütün dünyada fəaliyyət göstərən erməni lobbisinin əsas məqsədi Ermənistanın və Dağlıq Qarabağ separatçılarının maraqlarını qorumaqdan ibarətdir. Bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən lobbist təşkilatların əsas hədəfi, sözsüz ki, Azərbaycandır.

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü başlayan kimi erməni lobbisi də

fəaliyyətini genişləndirdi. Belə ki, 1820-ci ildə Osmanlı imperiyasına gələn missionerlər özlərinin əsas fəaliyyət icması kimi erməni icmasını seçirlər. Çünki XVIII əsrin ikinci yarısında Rusiya və bir sıra Qərbi Avropa dövlətlərinin Osmanlı imperiyasına qarşı birgə mübarizə aparmaq cəhdi «Şərqi məsələsi»nin yaranmasına səbəb oldu. «Şərqi məsələsi»nin əsasını Osmanlı dövlətini parçalamaq və onun ərazilərini bölüşdürmək planı təşkil edirdi. «Erməni məsələsi» – «Şərqi məsələsi» adlandırılan məsələnin bir hissəsidir və ona iki nöqtəyindən baxılmalıdır. Zəhəri mahiyyət: böyük dövlətlər Osmanlı imperiyasını daha asanlıqla istismar etməkdən ötrü onun mərkəzdənqaçma qüvvələrini gücləndirməyə, bu yolla ölkəni zəiflətməyə çalışırdılar. Daxili mahiyyət: öz burjuaziyasının rəhbərliyi altında ermənilər milli müqəddəratın müstəqil təyin edilməsi uğrunda, elə siyasi-iqtisadi amillər əldə olunması uğrunda mübarizə aparırdılar ki, bu amillərin təsiri altında burjuaziya sərbəst inkişaf edə bilsin. Erməni məsələsinin zəmini hələ XVIII əsrdə, Konstantinopolun maliyyə aristokratiyası erməni millətində rəhbərlik etməyə başlayanda yaranmışdı. Kiçik Asiya Osmanlı imperiyasının hər yerinə səpələnmiş erməni milli azlığı öz arasından çox erkən ticarət burjuaziyası yetişdirmişdi. Həmin burjuaziya Osmanlı imperiyasının iqtisadi həyatında böyük rol oynayırdı - hökumətə, əyalət valilərinə borc pul verərək mülkiyyət sahibi olurdu və s.[5]

Erməni burjuaziyasının inkişafında onun əsasən Suriyada və Livanda, eləcə də Amerikada yaşayan erməni tacirləri ilə əlaqəsi və xarici kapitalın axını da məlum rol oynamışdı. 1930-cu ildə ABŞ-la Osmanlı imperiyası arasında ilk ticarət müqaviləsi bağlanır, ticari əməliyyatlar zamanı amerikalılar erməniləri vasitəçilər kimi cəlb edirdilər.

1890–1900-cü illər arasında 12 minə yaxın erməni ABŞ-a köçür, bu dövrdən sonra ABŞ-da erməni partiyaları fəaliyyətlərini aktivləşdirir. İlk vaxtlar erməni diasporu erməni siyasi partiyalarının ətrafında formalaşmışdı, onlar isə öz növbəsində ictimai və dini təşkilatların yaradılmasında mühüm rol oynayırdılar. İndi ABŞ-da hər hansı isə partiyanın, təşkilatın və ya assosiasyanın üzvü olmayan erməni çox nadir tapılar. XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində aparıcı erməni siyasi partiyaları formalaşır: 1) 1887-ci ildə "Hnçak" partiyası; 2) 1890-cı ildə "Erməni inqilabi federasiyası" Daşnaksütun; 4) 1921-ci ildə Erməni liberal demokrat partiyası "Ramkavar" (Misir). Erməni tərəqqi liqası (ABŞ).

Erməni lobbisi öz siyasi məqsədlərini və siyasətini ABŞ, Argentina, Efiopiya, Uruqvay, Livan, İran, Rusiya, Suriya, Fransa, Belçika, İspaniya, Portuqaliya, Rumıniya, Bolqarıstan, Yunanıstan, Kipr kimi ölkələrdə həyata keçirir. Təkcə ABŞ-da erməni icması 23 qəzet və jurnala, nəşriyyat evlərinə, radio və televiziya vasitələrinə malikdir.

Erməni lobbisinin əsas məqsədləri aşağıdakılardır: 1. Qondarma erməni soyqırımını tanımaq. 2. Qondarma Dağlıq Qarabağ respublikasının tanınması və ona yardım göstərilməsi. 3. Ermənistan və Dağlıq Qarabağ separatçılarına dəstək əldə etmək. 4. 907-ci düzəlişin qüvvədə saxlanması. 5. Ermənistanı ABŞ tərəfindən yardım göstərilməsi. 6. Türkiyəyə müasir silah satışının qarşı-

sının alınması. 7. Bakı-Tiblisi-Ceyhan layihəsinə qarşı mübarizə. 8. Erməni diasporunun siyasi proseslərdə iştirakını təmin etmək. 9. ABŞ Ermənistan əlaqələrinin gücləndirilməsi. 10. Erməni diasporunun maraqlarına uyğun olaraq ABŞ-ın xarici siyasətinə təsir etmək.

Erməni siyasi partiyaları arasında ən fəal fəaliyyəti ilə seçilən "Daşnaksütun" özünün ilk lobbist qrupu kimi "Ermənistan müstəqilliyinə dəstək üzrə Amerikan komitəsi"ni (American Committee for the Independence of Armenia — ACIA) hesab edir, bu komitə 1918-ci ildə yaradılmışdır. 1972-ci ildə isə diasporun Daşnaksütuna qarşı çıxan nüfuzlu üzvləri "Amerikanın erməni assambleyası"nı (Armenian Assembly of America — AAA) təsis edirlər. Bu məqsədlə diasporun imkanlı nümayəndələrinin maliyyəsi də cəlb edilir. Hazırda "Amerika erməniləri milli komitəsi" və "Amerikanın erməni assambleyası" ayrı-ayrılıqda fəaliyyət göstərir. Amerika erməniləri milli komitəsi Amerikan erməni assambleyasına nisbətən daha çox nümayəndəlik və ofis şəbəkəsinə malikdir. Hər iki təşkilatın mənzil qərargahları Vaşinqtonda yerləşir, həmçinin onlar İrəvanda və Xankəndində də ofislərə malikdirlər. AEMK ABŞ-ın 25 ştatında 45 filiala malik olmaqla yanaşı iki regional ofisə malikdir, bunlar Qərbdə Qlendeyl (Kaliforniya) və Şərqdə Utertaun (Massaçusets) şəhərlərində yerləşən ofislərdir. Bu təşkilatın Fransada, Böyük Britaniyada və İtaliyada da nümayəndəlikləri fəaliyyət göstərir, bir müddətdir ki AEMK Avropa Birliyi nəzdində nümayəndəyə də malikdir.

AEMK Vaşinqtondakı mənzil qərargahı

Erməni assambleyası mənzil qərargahdan savayı, Beverli Xillzdə (Kaliforniya) regional ofisə malikdir, bundan əlavə Kembridcdə "Erməni ağacı" layihəsi ilə məşğul olan kiçik ofis və Nyu-Yorkda BMT ilə bağlı olan məsələlərlə məşğul olan ofis fəaliyyət göstərir. Amerikanın erməni assambleyası özündə 10000 üzvü birləşdirərək üç milyon beş yüz min dollarlıq illik büdcəyə malikdir.

Hər iki təşkilat müxtəlif gənclər təşkilatlarının mətbu orqanların və institutların təsisçisidir.

AEMK aylıq "Zaqafqazye xronoloqiya" dərgisini dərc edir. Həmçinin "Hairenik" və "Armenian weekly" qəzetləri ilə yaxın əlaqələrə malikdir. Daşnaksütun həftəlik "Azbaraz" dərgisini nəşr etdirir. Erməni assambleyası

"Massis Weekly", "Armenian Liberty", "Snark New Agency" və "Armenian News" kimi KİV-lərlə yaxın əlaqələrə malikdir. 1982-ci ildə Kembriçdə Zoryan institutu (Zoryan Institute) təsis edilir, bu institut Ermənistanın, erməni diasporunun və qondarma soyqırımın tədqiqi ilə məşğuldur. Həm Amerika erməniləri milli komitəsi, həm də Amerika erməni assambleyası erməni soyqırımının tanınmasını, özünün başlıca vəzifəsi olduğunu bəyan edir. Bundan əlavə, AEMK Türkiyəyə qarşı ərazi iddiaları irəli sürür və türk hökumətindən təminat tələb edir. 1982-ci ildən bəri hər iki qrup erməni soyqırımının tanınması və 24 aprelin soyqırım qurbanlarının anım günü elan edilməsi üçün mübarizə aparır [2, 30]. Bu günə qədər 43 ştat, Avropa Birliyinə üzv olan 27 dövlətdən 10-u erməni soyqırımını tanıyıb (Belçika, Kipr, Fransa, Almaniya, Yunanıstan, İtaliya, Litva, Niderland, Polşa və İsveç). Fransada ölkəni soyqırımı tanımağa məcbur etmək və onun inkarını cinayətə çevirmək üçün gərgin çalışan yaxşı təşkil olunmuş və qətiyyətli erməni lobbisi var. 29 yanvar 2011-ci il tarixli qanunu ilə Fransa soyqırımı tanıdı.

Bununla yanaşı, bu fəaliyyətin kökündə əsas məqsədlərindən digər vacibi Azərbaycanın beynəlxalq imicinə zərər vurmaq və Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycana təcavüzkar dövlət statusu qazandırmaqdan, qondarma Dağlıq Qarabağ respublikasının tanınmasına və ona yardım göstərilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlayan kimi ABŞ-da fəaliyyət göstərən erməni mətbu orqanları bəyan etdi ki, Dağlıq Qarabağ Ermənistanı birləşdirilməlidir. Qondarma Dağlıq Qarabağ Respublikasının tanınması istiqamətində erməni lobbisi geniş şəkildə fəaliyyət göstərir Erməni lobbisinin ən böyük nailiyyətlərindən biri, Ermənistan və qondarma Dağlıq Qarabağa ABŞ tərəfindən maliyyə yardımının edilməsinə nail olmalarıdır [3]. Bir sözlə, 1990-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanın təcavüzkar dövlət kimi tanınması üçün erməni diasporu əlindən gələni edirdi. Bu zaman Azərbaycan informasiya blokadasında idi. Nəticədə, ABŞ Ermənistanı 1991-ci ilin dekabrında, Azərbaycanı isə 1992-ci ilin fevralında rəsmən tanıyır [1, 794].

Erməni lobbisinin ABŞ xarici siyasətinə təsirinin ən bariz nümunəsi 1992-ci ildə "Azadlığa dəstək aktı"na (Freedom Support Act) 907-ci düzəlişin əlavə edilməsidir. Tomas de Vaal bu düzəlişi "xarici siyasətin ən anormal tərəfi" olduğunu hesab edir, bu düzəliş Amerika hökumətinin Azərbaycanla əməkdaşlığını məhdudlaşdırmaqla yanaşı, ABŞ-ın Minsk qrupunun həmsədrələrindən biri kimi çox çətin vəziyyətə salırdı.

Ümumiyyətlə, Azərbaycana və Türkiyəyə qarşı dünyada 870-dək irili - xırda erməni təşkilatı fəaliyyət göstərir. Xeyriyyəçilik adı ilə fəaliyyət göstərən bu qrupların maliyyə yardımları, fəaliyyətləri, dünyaya «diplomati» çıxışları bilavasitə aşağıdakı erməni diaspor mərkəzləri tərəfindən həyata keçirilir və tənzimlənilir: 1) Erməni Katolik Kilsəsi (dünyanın 56 ölkəsində mərkəzi var. 2001-ci ilin iyun ayının 4-dən Xankəndində özəyi yaradıldı); 2) Amerikanın Erməni Assambleyası (iyirmi iki ştatı əhatə edir. 2001-ci il iyul ayının 14-də Dağlıq Qarabağda mərkəzi yaradılıb); 3) Erməni Hüquqçularının

Assambleyası (Avropa Ölkələri üzrə); 4) Erməni Ümumi Xeyriyyə İttifaqı (mərkəzi Nyu-York, London. 2001-ci il iyul ayının 29-da Dağlıq Qarabağda şöbəsi yaradılıb); 5) Erməni Ümumdünya Yevangelist Şurası (Avropa ölkələri üzrə); 6) Amerikanın Erməni Missioner Assosiasiyası (MDB ölkələri istiqamətində 2001-ci il avqust ayının 3-də Dağlıq Qarabağda yaradıldı); 7) Amerikanın Erməni Milli Komitəsi; 8) Humanitar yardım göstərilməsi üzrə Şimali Amerika Erməni Cəmiyyəti (Dağlıq Qarabağda 2001-ci il martın 3-də yaradılıb); 9) Erməni Apostol Kilsəsinin Şərqi Yeporxiyası; 10) Erməni Apostol Kilsəsinin Qərbi Yeporxiyası; 11) Vartan cəngavərləri (2001-ci ildə Dağlıq Qarabağda rəsmi leqal qaydada fəaliyyətə başlamışdır) [4].

Beləliklə, “Erməni lobbisi” dünya siyasətinə ciddi şəkildə nüfuz edir. Hər vasitə ilə «Əzabkeş» xalqın qeydinə qalır. Erməni maraq və mənafeyinə lazım olan iqtisadi və siyasi yardım etməkdən çəkinmirlər. Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin dinc yolla həllinə mane olurlar, erməni təcavüzünə ört-basdır etməyə çalışaraq Azərbaycanı təcavüzkar adlandırırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Гусейнова И.М. История народов Кавказа. (с древнейших времен до сегодняшнего дня). Баку: Элм, 2018, 1248 с.
2. Ermeni iddiaları ve tarihi gerçekler. Dışişleri bakanlığı Stratejik araştırmalar merkezi. Ankara, 1998,72 s.
3. Sadiqov F. Xarici lobbizm və dövlətlərin maraqları. “Məşvərət” jurnalı, № 27, Bakı, 2000
4. Erməni lobbisi. http://www.virtualkarabakh.az/new_az/post-item/29/113/ermeni-lobbisi.html. İstifadə tarixi. 01.10.2018
5. Erməni məsələsi və erməni terroru. İstifadə tarixi. 01.10.2018
<http://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/29/49/ermeni-meselesi-ve-ermeni-terroru.html>

РОЛЬ АРМЯНСКОГО ЛОББИ В РАЗЖИГАНИИ АРМЯНО-АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО, НАГОРНО-КАРАБАХСКОГО КОНФЛИКТА

Т.И.ГАСЫМОВА

РЕЗЮМЕ

Кавказ как богатейший историко-культурный и этнографический ареал мира всегда был и остается в сфере интересов мировой научной общественности. Каждый из народов, населяющих регион, имеет свою самобытную культуру и собственное историческое наследие. Как известно глобальная проблема для Кавказа является национальное меньшинство армяне, которые ещё до начала открытого противостояния в Карабахском конфликте проводилась работа по лоббированию интересов за границей. Международно-правовое признание Нагорно-Карабахской республики — одна из целей армянского лобби.

Ключевые слова: Азербайджан, Карабах, армянское лобби, армянская диаспора, США

THE ROLE OF THE ARMENIAN LOBBY IN THE INCITING OF THE ARMENIA-AZERBAIJAN NAGORNO KARABAKH CONFLICT

T.I.GASIMOVA

SUMMARY

The Caucasus as the richest historical, cultural and ethnographic area of the world has always been and remains in the sphere of interests of the world scientific community. Each of the peoples inhabiting the region has its own distinctive culture and its own historical heritage. As you know, the global problem for the Caucasus is the national minority of Armenians, who even before the open confrontation in the Karabakh conflict carried out work on lobbying interests abroad. International legal recognition of the Nagorno-Karabakh Republic is one of the goals of the Armenian lobby.

Key words: Azerbaijan, Karabakh, Armenian lobby, Armenian diaspora, USA

UOT 94(3); 902

XƏLƏF MƏDƏNİYYƏTİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA İZLƏRİ

N.M.ZEYNALOVA

*Bakı Dövlət Universiteti**narmin_455@mail.ru*

Ötən əsrin 50-ci illərinin başlanğıcında Naxçıvan şəhəri yaxınlığındakı I Kültəpə abidəsində geniş arxeoloji axtarışlar aparılmışdır. Həmin axtarışlar erkən əkinçilik dövrünə aid nadir arxeoloji tapıntıların üzə çıxarılması ilə nəticələnmişdi. Əldə edilən maddi mədəniyyət nümunələri içərisində vaxtilə Mesopotamiya ərazisində hazırlanmış Xələf mədəniyyətinə aid boyalı gil qabın olması xüsusi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Həmin tapıntı əsasında e.ə.V minilliklə Azərbaycan ilə uzaq Mesopotamiya arsında iqtisadi-mədəni əlaqələrin mövcud olması sübuta yetirilmişdir.

Açar sözlər: mədəni təbəqə, abidə, təpə, gil, qazıntı, vadi

1951-ci ildə Naxçıvan ərazisindəki I Kültəpə abidəsində arxeoloji qazıntı işləri başlanmışdı. 1964-cü ilə kimi davam edən qazıntılar elmi cəhətdən böyük əhəmiyyətli yeni arxeoloji artefaktların üzə çıxarılması ilə nəticələnmişdi (1, 36-45).

I Kültəpə Naxçıvan şəhərindən 8 km. şimal qərbdə, Naxçıvançayın sağ sahilində, eyniadlı kənd ərazisində yerləşmişdir (2, 3-5). Yeri ikən qeyd etmək lazımdır ki, tarixi Azərbaycan torpaqlarında Kültəpə adlı abidələr digər bölgələrdə də qeydə alınmışdır. Naxçıvanın özündə Kültəpə adlı ikinci abidə Uzunoba kəndi yaxınlığında arxeoloq Vəli Əliyev tərəfindən aşkar edilmiş və öyrənilmişdir (3, 219-226). Kültəpə adlı III abidə isə Fizuli bölgəsində qeydə alınmışdı. Həmin abidə arxeoloq Q.S.İsmayılzadə tərəfindən tədqiq olunmuşdur (4, 85-89).

I Kültəpə qazıntılara qədər torpağı kül qatışıqlı süni təpədən ibarət olmuşdu. Onun torpağı uzun müddət yerli əhali tərəfindən müxtəlif təsərrüfat işləri üçün işlədildiyindən təpə əsaslı şəkildə dağıntıya məruz qalmış və cəmi 1,5 ha sahəni tutmuşdu. AMEA-nın Tarix İnstitutu tərəfindən təşkil olunan arxeoloji ekspedisiyaya təcrübəli Azərbaycan arxeoloqu Osman Həbibullayev başçılıq etmişdi (5, 6-12). I Kültəpədə sonrakı arxeoloji qazıntılar tanınmış rus sovet arxeoloqu A.A.İessenin başçılıq etdiyi SSRİ və Azərbaycan Elmlər Akademiyalarının birgə ekspedisiyası tərəfindən davam etdirilmişdi (6, 13-20).

Qazıntılar zamanı Kültəpə abidəsində 22 m-ə yaxın qalınlıqda mədəni təbəqə müəyyənləşdirilmişdir. Onun 9 m qalınlığındakı ən qədim təbəqəsi tədqiq-

qatçı tərəfindən Neolit – Eneolit dövrünə, ondan üstdəki eyni qalınlıqda olan təbəqəsi Erkən tunc dövrünə Kür-Araz mədəniyyətinə, üçüncü təbəqə - Orta və Son Tunc dövrünə, dördüncü təbəqə isə - Dəmir dövrünə aid olmuşdu (7, 72-75).

Ən qədim əkinçilik mədəniyyətinə aid olan alt təbəqədə 18 tikinti layı, 85 torpaq qəbir açılmış və külli miqdarda müxtəlif maddi mədəniyyət nümunələri: əmək alətləri, silah və bəzək nümunələri, eləcə də mədəni arpa və buğda qalıqları aşkar edilmişdi. Tapıntıların böyük hissəsi qədim dulus məmulatından ibarət olmuşdu. Tədqiqatçı O.Həbibullayev ilk araşdırmalarda alt təbəqəni iki horizonta bölməklə (I A və I B) müvafiq şəkildə onları Neolit və Eneolit dövrlərinə ayırmışdı.

Qeyd etməliyik ki, 2014 və 2015-ci illərdə Kültəpə qədim yaşayış yerində vaxtilə O.Həbibullayev tərəfindən müəyyən olunmuş mədəni təbəqələrin stratifikasiyasını yoxlamaq məqsədilə tanınmış arxeoloq Vəli Baxşəliyev tərəfindən əlavə arxeoloji qazıntılar aparılmışdı (8, 12-16). Nəticədə alt təbəqədə möhtəşəm müdafiə divarının qalıqları, məişət və təsərrüfat tikililərinin qalıqları, ocaq yerləri və təsərrüfat quyuları aşkar edilmişdi. Əldə edilən yeni tapıntılar içərisində əvvəlki qazıntılarda olduğu kimi dulus məmulatı üstünlük təşkil etmişdi. Həmin məmulatın əsas qismi saman və qum qatışıqlı gildən düzəldilmiş müxtəlif biçimli və ölçülü ibtidai qab nümunələrindən ibarət olmuşdu. Gil qabların içərisində xüsusi naxışlarla bəzədilmiş nümunələrin olması böyük elmi əhəmiyyət kəsb etmişdi. Onların bir qismi yerli maddi mədəniyyət nümunələri olsa da, ikinci qismi Mesopotamiyanın erkən əkinçilik mədəniyyətlərinə, xüsusən Xələf mədəniyyəti üçün səciyyəvi sayılan boyalı gil qablarla təmsil olunmuşdu. Müqayisəli araşdırmalar onların bilavasitə Dəclə-Fərat vadisində hazırlandığını göstərmişdi. Ümumilikdə qazıntılar zamanı I Kültəpə yaşayış yerinin ən qədim təbəqəsindən vaxtilə Mesopotamiya ərazisində təşəkkül tapmış Xələf mədəniyyəti üçün özəl sayılan 15 sayda gil qab nümunəsi üzə çıxarılmışdı.

I Kültəpə abidəsindən tapılan Xələf mədəniyyətinə aid boyalı gil qabların əsas nümunələri aşağıdakılardan ibarətdir:

1.Yuvarlaq formalı nazik divarlı gil qab. O narın qum qatışıqlı gil kütləsindən əldə hazırlanmışdı. Bişirilməsi keyfiyyətlidir. Kiçik ölçülü oturacağa və o qədər də hündür olmayan boğaza malikdir. Ağız kənarı düzdür. Boğaz hissəsi çöl tərəfdən qəhvəyi rənglə örtülmüşdü. Gövdəsi isə eyni rənglə çərtmə xətlərlə bəzədilmiş və nöqtələrlə doldurulmuşdu.

2.Kiçikölçülü olmaqla böyük səylə hazırlanmışdı. Lakin divarları əvvəlki qaba nisbətən qalındır. Gövdəsi yuvarlaqdır. Ağız kənarı yana doğru açılmışdır. Təsvir olunan qab sarı rənglidir. Onun gövdəsi 7 şaquli zolaqla və 4 dalğavari xətlə bəzədilmişdi.

3.Gil qapaq qırığı. Disk formalıdır. Üzəri hamarlanmışdır. Onun diametri 20 sm-ə yaxındır. Qapağın yanları qara rəngdən istifadə olunmaqla üçbucaq və romb şəklində həndəsi fiqurlarla bəzədilmişdi.

4. Gildən hazırlanmış disk formalı qapaq fraqmenti. Üzəri hər iki tərəfdən cilalıdır. Orta hissəsindən olan dəstəyin əsas hissəsi qırılmışdı. Açıq boz rəngdədir. Diametri 16 sm-ə yaxındır. Onun üst hissəsi həndəsi ornamentlə bəzədilmişdi. Həmin ornamentin əsasını kvadrat və üçbucaqlar təşkil edir. Həmin bəzəklər öz növbəsində qırmızı və qara rənglə bəzədilmişdir.

Xələf mədəniyyəti Mesopotamiya ərazisində Neolit və Eneolit dövründə meydana çıxmış və geniş yayılmış ən qədim əkinçilik mədəniyyətlərindən biri olmuşdur. Bu mədəniyyət e.ə. V miniliyin birinci yarısını və ortalarını əhatə etmişdi (9, 72-73). Oturaq əkinçi-maldar tayfalara məxsus olan bu mədəniyyət vaxtilə Mesopotamiyanın tarixi Azərbaycan torpaqlarına yaxın olan şimal bölgələrində yaranmış və Dəclə-Fərat vadisi boyunca uzanan bölgələri əhatə etmişdi. Xələf mədəniyyətinin əsas arxeoloji komponentləri qədim Ninəvə şəhərinin ikinci təbəqəsində Təpə Qavranın alt təbəqəsində Çakar Bazar, Tell Brak, Tell Xələf, Arpaçıya və digər qədim yaşayış yerlərində izlənilmişdi. Ötən əsrin ikinci yarısında Sovet-İraq birgə ekspedisiyası tərəfindən Sincar vadisində Xələf mədəniyyətinə aid bir sıra yeni abidələr, o cümlədən ikinci Yarımətəpə qədim yaşayış yeri qeydə alınmış və qazıntılar yolu ilə öyrənilmişdi (10, 28-32).

Adları çəkilən abidələr Dəclə çayının Mosul şəhərinə yaxın sahil bölgələrində, Fərat çayına tökülən Xabur hövzəsində, eləcə də Səncər vadisində qeydə alınmışdır. Xələf mədəniyyətinin adı ilk dəfə qeydə alınan və öyrənilən qədim yaşayış yerinin adı ilə bağlı olmuşdu.

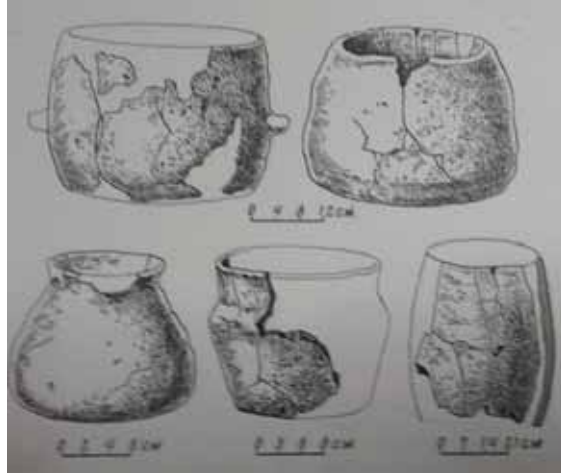
Hal-hazırda Xələf qədim yaşayış yerinin tutduğu ərazi 4 hektara yaxındır. Güman edilir ki, qədim dövrlərdə onun tutduğu ərazi daha geniş olmuşdur. Arxeoloji axtarışlar zamanı abidədə 8 m-ə yaxın qalınlığında olan təbəqə aşkar edilmiş, çiy kərpic və möhrədən tikilmiş dairəvi formalı yaşayış evləri, təsərrüfat tikililəri, monoxrom və polixrom naxışlı gil qablar, gildən hazırlanmış kiçikölçülü qadın heykəlləri və zoomorf fiqurlar zahirə çıxarılmışdı (11, 56). Gil qadın fiqurları hal-hazırda Xələf mədəniyyətinin ən səciyyəvi maddi mədəniyyət nümunələrindən sayılır.

Xələf mədəniyyətinə aid arxeoloji komplekslərdən tapılan əmək alətləri erkən əkinçilik abidələri üçün səciyyəvi sayılan nümunələrlə təmsil olunmuşdu. Onların hazırlanması üçün əsasən dəvəgözü daşından (obsidian) istifadə olunmuşdu.

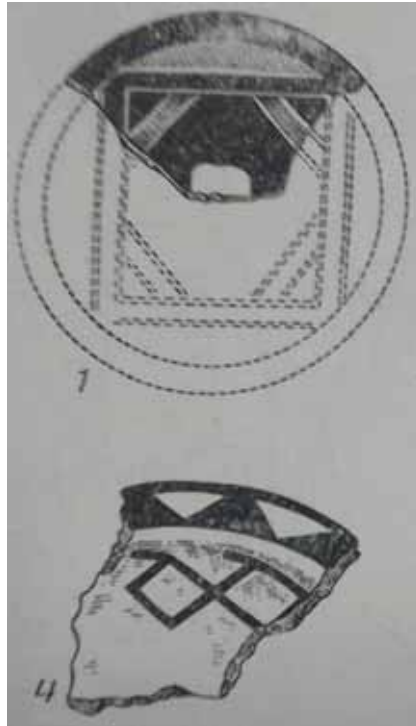
Maraqlıdır ki, əldə edilən əmək alətlərinin böyük qismi quraşdırma oraqalara məxsus kiçikölçülü lövhələrdən ibarətdir. Güman edilir ki, belə alətləri hazırlamaq üçün vaxtilə tarixi Azərbaycan ərazilərindən gətirilmiş xammaldan istifadə olunmuşdur. Onların zəngin yataqları Qərbi Azərbaycanın dağlıq bölgələrində, eləcə də Kəlbəcərdə hal-hazırda da mövcuddur (12, 34-40).

Arxeoloji qazıntılar zamanı Xələf mədəniyyətinə aid abidələrdə qədim memarlıq nümunələri də üzə çıxarılmışdı. Onların əsas hissəsi dairəvi formalı məişət və təsərrüfat tikililərinin qalıqlarından ibarətdir. Bəzi tikintilərin daş bünövrə üzərində ucaldılması müşahidə olunmuşdu. Aşkar olunan dairəvi tikintilərin 3-5 m arasında olmuşdu. Bir qayda olaraq, aşkar olunan yaşayış

binalarının hamısında ocaq yerləri və təsərrüfat quyuları üzə çıxarılmışdı. Diqqəti cəlb edən məsələlərdən biri ondan ibarətdir ki, dairəvi formalı məişət və təsərrüfat tikililəri Azərbaycanın, eləcə də bütün Cənubi Qafqazın abidələri üçün səciyyəvi sayılır (13). Onların tikintisində saman qatışıqlı gil möhrədən və çiy kərpiclərdən istifadə olunmuşdu.

Şək. 1.I Kültəpə abidəsindən tapılmış yerli gil məmulatı

Şək. 2. I Kültəpə abidəsindən tapılmış Xələf mədəniyyətinə aid boyalı gil qab

Şək. 3.1 Kültəpə abidəsindən tapılmış Xələf mədəniyyətinə aid qıl qapaq nümunələri

Arxeoloji qazıntılar zamanı Xələf mədəniyyətinə aid dulus kürələri və emalatxanaları da aşkar edilmişdi. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, dulus məmulatı Xələf mədəniyyətinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini əks etdirən əsas tapıntılardandır. Müxtəlif formalı nazik divarlı gil qablar əldə hazırlansa da öz yetkin formaları ilə və ornamentləri ilə diqqəti cəlb edirlər. Onların bişirilməsi yüksək səviyyədə aparıldığından rəngləri açıq qəhvəyi və sarı rəngdədir. Bir çox qabların üzəri bitkin ornamentlə, eləcə də müxtəlif heyvanların bəsit rəsmləri ilə bəzədilmişdi. Bəzi qabların üzərində insan təsvirlərinə də rast gəlinmişdi. Bir çox qabların üzəri öküz başlarını xatırladan rəsmlərlə bəzədilmişdi. Xələf mədəniyyətinin son mərhələsində polixrom rəsmlə gil qablar meydana çıxmışdı. Bütün bunlar Xələf mədəniyyəti dövründə dulusçuluğun artıq xüsusi ixtisaslaşma sahəsi olduğunu göstərmişdir. Onu da qeyd etməliyik ki, Xələf mədəniyyəti dövründə daşıqlama sahəsində də ixtisaslaşma prosesi getmişdi. Müxtəlif daş növlərindən kiçikölçülü qablar, bəzək nümunələri, hətta möhürlər də hazırlanmışdı. Diqqəti cəlb edən cəhətlərdən biri də ondan ibarət olmuşdur ki, Xələf mədəniyyəti dövründə artıq yerli sakinlərə metal istehsalı da bəlli olmuşdur. Belə ki, arxeoloji qazıntılar zamanı Xələf mədəniyyətinin ilk abidəsi olan Xələf qədim yaşayış yerindən misdən hazırlanmış əmək alətləri, silah və bəzək nümunələri də tapılmışdı. Silah nümunələri nizə ucluqlarından, bıçaq və xəncərlərdən ibarət olmuşdu. Bəzək nümunələri isə muncuq və kiçikölçülü asmalarla təmsil olunmuşdu.

I Kültəpə abidəsindən tapılan gildən hazırlanmış nümunələr Xələf mədəniyyətinin bütün səciyyəvi xüsusiyyətlərini təmsil etməklə iki ədəd bütöv qabla, iki ədəd qapaq fragmenti və bir neçə qab qırığından ibarət olmaqla e.ə.V minilliyin sonları – IV minilliyin əvvəllərində Mesopotamiya ilə Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan arasında iqtisadi-mədəni əlaqələrin mövcud olmasını nümayiş etdirmişdi. Son illərin arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən samballı arxeoloji artefaktlar qeyd olunan dövrdə miqrasiya proseslərinin mövcud olması haqqında fikir söyləməyə imkan vermişdir (14, 7).

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Раскопки холма Кюльтепе. КСИИМК. М.: АН СССР, 1953, в.51, 120 с.
2. Nəbibullayev O.A. Kültəradə arxeoloji qazıntılar. Bakı: Elm, 1959, 120 s.
3. Алиев В.Г. Археологические раскопки на холме Кюльтепе II, СА. М.: АН СССР, 1972, № 3, с. 280.
4. Исмаилов Г.С. Памятник Кюльтепе в Физулинском районе. ДАН Азерб ССР. Баку: Элм, 1970, № 4, с.96.
5. Абибуллаев О.А. Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе в Азербайджане. // СА. М.: АН СССР, 1963, с.157-168.
6. Иессен А.А. Кавказ и Древний Восток с IV и III тысячелетиях до н.э. КСИА, в. 93. М.: АН СССР, 1963, с.3-14.
7. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахчыванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
8. Вахəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası, I c. Bakı: Elm, 2007, 216 s.
9. Археология Зарубежной Азии (под ред. Н.Я.Мерперт). М.: Высшая школа, 1986, 359 с.
10. Бадер Н.О. Древнейшие земледельцы Северной Месопотамии. М.: Наука, 1989, 142 с.
11. Мелларт Дж. Древнейшие цивилизации Ближнего Востока. М.: Наука, 1982, 127 с.
12. Аразова Р.Б. Каменные орудия эпохи неолита. Баку: Элм, 1974, 175 с.
13. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана. Баку, 1987, 320 с.
14. Rəhimova M.N. Azərbaycanın erkən əkinçilik abidələrində son tədqiqatlar. Məqalələr toplusu Azərbaycanın erkən əkinçilik dövrü abidələri. Bakı: AFPOLIQRAF, 2012, 264 s.

ХАЛАФСКАЯ КУЛЬТУРА И ЕЕ СЛЕДЫ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Н.М.ЗЕЙНАЛОВА

РЕЗЮМЕ

В 1951 году на многослойном памятнике Кюльтепе I вблизи Нахчывана были начаты археологические раскопки. В процессе раскопок было установлено стратиграфическое строение указанного памятника. Впервые в Кюльтепе I был выявлен мощный слой древнейшей оседло-земледельческой культуры с важными археологическим артефактами. Среди них уникальными были керамические изделия Халафской культуры Месопотамии, охватывающей первую половину V тысячелетия до нашей эры. Халафская культура оставила яркий след в материальной культуре Ближнего Востока и сопредельных территориях. Выявленные в нижних слоях Кюльтепе I и в других памятниках Азербайджана, характерных для этой высокоразвитой земледельческой культуры Месопотамии, явились первыми данными о древнейших культурно-экономических связях между двумя культурными центрами мира. В настоящее время на основе последних археологических данных предполагается о возможности взаимных миграционных процессах Месопотомии и Южного Кавказа.

Ключевые слова: культурный слой, памятник, холм, глина, раскопки, долина

KHALAF CULTURE AND ITS TRACES IN AZERBAIJAN

N.M.ZEYNALOVA

SUMMARY

In 1951, archaeological excavations were started on the multilayered monument of Kultepe I near Nakhchivan. During the excavations, the stratigraphic structure of the monument was established. For the first time in Kultepe I was revealed a powerful layer of ancient sedentary agricultural culture with important archaeological artifacts. Among them was unique pottery of Khalaf culture of Mesopotamia, covering the first half of the V Millennium BC. Khalaf culture left a bright trace in the material culture of the Middle East and adjacent territories. The revealed in the lower layers of Kultepe I and in other monuments of Azerbaijan, characteristic of this highly developed agricultural culture of Mesopotamia, were the first data on the oldest cultural and economic ties between the two cultural centers of the world. Currently, on the basis of the latest archaeological data, there are assumptions about the possibility of mutual migration processes of Mesopotamia and the South Caucasus.

Key words: cultural layer, monument, hill, clay, excavation, pottery

UOT 94”19/...”

**MÜASİR BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏRDƏ
YUMŞAQ GÜC ANLAYIŞI VƏ ƏSAS MƏNBƏLƏRİ****N.F.ÇIRAQLI****Bakı Dövlət Universiteti
chiraglinazrin@yahoo.com**

XX əsrin sonlarında meydana çıxan yumşaq güc anlayışı mədəniyyət, xarici siyasət kimi dəyərlərə əsaslanaraq bir çox dövlət tərəfindən müxtəlif məqsədlərlə istifadə olunmağa başlandı. Bütün güc növlərini xarakterizə etsək görərik ki, hər birinin ortaq cəhəti maraqlarını həyata keçirmək məqsədilə hadisələrin nəticəsini dəyişmək bacarığıdır. Beynəlxalq münasibətlərə dair faktlar yaranan gündən etibarən güc faktoru da formalaşmağa başlamışdır. Güc faktoru beynəlxalq münasibətlərdə əsas mövqe tutsa da, tam şəkildə izahına rast gəlinmir. Beynəlxalq təşkilatların yayılması, global medianın formalaşması, yeni aktorların meydana çıxması gücün alternativ növlərinin yaranmasına zəmin hazırlamışdır. “Müasir beynəlxalq münasibətlərdə yumşaq güc anlayışı və mənbələri” adlı məqalədə yumşaq gücün yaranması tarixi, mənbələri araşdırılır.

Açar sözlər: Soyuq müharibə, güc, yumşaq güc, hərbi güc, mədəniyyət, siyasi dəyərlər, xarici siyasət, iqtisadi güc.

Vestfal sistemindən sonra güc qavramı beynəlxalq münasibətlərdə önəmli yer tutdusa, “qüvvələr balansı” anlayışının diplomatiyaya gətirilməsindən sonra güc siyasi analizlərin mərkəz nöqtəsinə çevrildi. Sərt güclə bərabərləşdirilən güc qavramı bir dövlətin hərbi və iqtisadi potensialından yaranan məcburetə qabiliyyəti olaraq dəyərləndirildi. Güc qavramı və siyasət haqqında ilkin analizlər H.Morgentau tərəfindən aparılmışdır. Morgentauya görə güc ölçülən (iqtisadiyyat, nəqliyyat, təhsil, texnologiya) və ölçülə bilməyən (cəzbətmə, şirnikləndirmə və s.) olaraq iki yerə bölünür. Güc qavramı ilk dəfə olaraq Vestfal sistemindən sonra Avropa qitəsində dövlətlərarası münasibətlərdə öz əksini tapmışdır. Morgentau “Millətlər arasında siyasət: Güc və Sülh uğrunda mübarizə” kitabında gücü dövlətin beynəlxalq mənfəəti olaraq göstərmişdir. Güc beynəlxalq mənfəət kimi dövlətin beynəlxalq münasibətlər sisteminə müstəqil varlıq olaraq fəaliyyətini təmin edir.

Soyuq müharibədən sonra J.Nye ABŞ-ın sadəcə hərbi və iqtisadi potensiala əsaslanan sərt gücün kifayət olmayacağını və bunun əvəzinə daha az maliyyələşən və dövlətin hegemoniyasını davam etdirmək üçün yumşaq güc terminini gündəmə gətirmişdir. Joseph Nye Soyuq müharibədən sonra güc qav-

ramı ətrafında müzakirələrin yaranması ilə ona başqa bir aspektdən yanaşmış və 1990-cı ildə çıxan *Bound to Lead* adlı kitabında onun yeni formasını beynəlxalq münasibətlər ədəbiyyatına gətirmişdir [1]. Nye yumşaq güc qavramı fikrinin ona sahibi olduğunu vurğulasa da, gücün ənənəvi yanaşmadan başqa bir tərəfinin də olduğu fikrini P.Bachrach və M.Baratın məqaləsinə əsasən istinad etdiyini də bildirmişdir. Məsələn, Edvard Karr gücü 3 kateqoriyaya bölərək onlardan birinin fikirlər üzərinə qurulan güc olduğunu göstərmişdir, J.Nye bundan yola çıxaraq yumşaq gücün daha öncədən də mühüm önəm kəsb etdiyini iddia edirdi. Gücü ilk dəfə iki ayrı kateqoriyada: sərt və yumşaq güc olaraq, iki fərqli aspektdən dəyərləndirən Joseph Nye olmuşdur. Nye-a görə güc başqalarının maraqlarını öz maraqları yönündə dəyişə bilmə potensialıdır. Nye görə sərt və yumşaq güc arasında əlaqə mövcuddur hər ikisi də başqalarının davranışına təsir edərək istəklərini həyata keçirir. Onlar arasındakı fərq isə istifadə olunan idarə sistemi və mənbələrdir [3]. Sərt gücdə hərbi və iqtisadi amillərdən istifadə olunsa da, yumşaq güc cəzbedici ünsürlərə üstünlük verir. Lakin bəzi hallarda güclü iqtisadiyyata sahib olan dövlət təkcə maliyyə yardımları üçün deyil həm də cazibə vasitəsi olaraq da istifadə olunur. Dövlətin güclü yumşaq güc potensialına sahib olması üçün onun legitimliyi də mühüm şərtidir. Əgər bir dövlət gücünü, maraqlarını, məqsədini başqa dövlətlər qarşısında legitimləşdirsə, daha az təzyiqlə qarşılaşar.

Daha əvvəl də qeyd etdiyim kimi dövlətlər maraqlarını həyata keçirmək üçün gücdən istifadə edirlər. Lakin dövlətlər öz maraqlarını müəyyənləşdirərkən onların vacibliyinə əsasən qruplaşdırırlar və ilk kateqoriyada dövlətin təhlükəsizliyinə təhdid yarada biləcək məsələlər durur. Yumşaq güc isə sonrakı sıraları tutan mövzularla, insan hüquqları, demokratiya kimi mövzularla daha yaxından bağlıdır. Yumşaq güc demokratiya modeli formalaşdıraraq insanları ona məcbur etmək əvəzinə cəlb etməyə üstünlük verir [2].

Yumşaq güc vasitələrinin istifadə olunması sərt güc vasitələrinə nisbətən daha çətin hesab olunur. Buna səbəb yumşaq güc üzərində tam olaraq hökumət nəzarətinin olmamasıdır.

J.Nye öz əsərlərində dövlətin yumşaq güc qaynaqlarını 3 kateqoriyada dəyərləndirir:

- 1.Mədəniyyət (başqalarını cəlb etdiyi halda);
- 2.Siyasi dəyərlər (Dövlət daxili və ya xaricində ona uyğun yaşandıqda);
3. Xarici siyasət (digərləri tərəfindən legitim və əxlaqi normalara uyğun gələn standart olaraq görüldükdə).

Mədəniyyət-Dünyadakı hər bir dövlətin özünə xas mədəniyyəti mövcuddur. Lakin bunun yumşaq güc potensialı olması və yaxud da gücə çevrilməsi üçün başqaları tərəfindən cəlb ediciliyinin olması zəruridir. Nye öz əsərlərinin mərkəzində daha çox amerika mədəniyyətini təhlil etdiyi üçün mədəniyyətin Amerikaya maraqlı olmayan lakin yumşaq güc üçün əhəmiyyət kəsb edən istiqamətlərini diqqətdən kənar qoymuşdur. Nye göstərir ki, ABŞ-ın qlobal liderliyinin davam etməsinin əsas səbəbi amerika mədəniyyətinin dünyada

sürətlə yayılmasıdır. Bu fikri irəi sürərkən alman redaktor J.Jossesin ABŞ-ın yumşaq gücünün, iqtisadi və həbi gücündən çoxdur bəyanına əsaslandırmışdır. Joffe ABŞ və SSRİ-nin yumşaq gücünü qarşı qarşıya gətirərək belə nəticə ortaya qoymuşdur ki, SSRİ-nin yumşaq güc potensialı hərbi sərhədləri ilə məhdudlaşır [5]. J.Nye hesab edir ki, mədəniyyət cəmiyyət üçün vacib olan dəyər və fəaliyyətlərin məcmusudur. Nye yumşaq gücü tamamilə mədəniyyətə bağlayan fikirlərə qarşı öz mövqeyini bildirərək qeyd etmişdir ki, mədəniyyət yumşaq gücün önəmli tərəflərindən olsa da gücə bərabər deyil. Amerikan mədəniyyətinin dünyada daşıyıcısı hesab olunan blue jeans, Coca Cola, Mcdonalds kimi markaların ABŞ xarici siyasətinə birbaşa təsir göstərməsi fikirləri reallığa uyğun deyil. Çünki hər hansı dövlətdə bu məhsulların satılması onların amerika siyasətinin tərəfdarı olması demək deyil. Mədəniyyətin maarifləndirmədən daha çox əyləncə xarakterli olmasını nəzərə alaraq bəzi qruplar onun heç bir siyasi təsirinin olmadığını irəli sürürlər. Lakin nəzərə alsaq ki, ABŞ film sənayesinin mərkəzi hesab olunan Hollywood dünyanın ən böyük vizual simvol ixracatçısı olaraq tanınır, bunun ən böyük səbəbi isə müxtəlif görüntülər vasitəsilə informasiyaların ötürülməsi və musiqi, filmin siyasi informasiya daşıyıcısı olmasıdır [6].

Liberal düşüncə və azadlıq fikirləri ilə siyasi məqsədlərə qulluq edən digər bir mədəni dəyər musiqidir. Soyuq müharibə ərəfəsində Qərb blokunun Şərqə inteqrasiyasında musiqinin böyük rolu olmuşdur. 1950-ci illərdə Çexoslovakiyada kommunist hökumətin bir qrup gənci əxlaqi cəhətdən uyğun hesab olunmayan amerika musiqisini dinlədikləri üçün cəzalandırması cəmiyyətdə əks təsir göstərmişdir. Belə ki, artıq 1980-ci illərdə Beatles-in sui qəsd qurbanı solisti J.Lennonun şərafinə paytaxt Praqada büst qoyulmuş və sülh, demokratiya çağırışları edilmişdir. Bütün bu nümunələrdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, musiqi özünə məxsus xüsusiyyətlər ilə yanaşı, siyasi obraza çevrilərək hadisələrin istiqamətləndirilməsində mühüm rol oynayır.

Soyuq müharibənin ABŞ-ın lehinə nəticələnməsində sərf güclə yanaşı yumşaq gücün də təsiri olmuşdur. ABŞ öz mədəniyyətini əks etdirən televiziya proqramları və filmlər Şərq Bloku dövlətlərini Berlin divarı dağıdılmadan öncə cəlb etmişdir.

Siyasi dəyərlər-J.Nye yumşaq gücün digər mənbəyi olaraq göstərdiyi siyasi dəyərləri demokratiya və insan hüquqları çərçivəsində analiz etmişdir. Bir dövlətin demokratiya və insan hüquqlarına sahib olması onun beynəlxalq aləmdə maraq dairəsinə çevrilməsində və buraya kütləvi insan axınının sürətlənməsinə müsbət təsir göstərir. Dövlətin sahib olduğu siyasi dəyərlərin yumşaq gücə çevrilməsi üçün digər dövlətlərin maraq dairəsində olması zəruri məsələlərdən biridir [8]. Dövlətin müsbət görünüş formalaşdırması üçün işsizlik, uzun-ömürlülük səviyyəsi, sosial müdafiə imkanları kimi sahələrin də böyük təsiri olur. ABŞ və Avropanın yumşaq güc potensiallarını müqayisə etdikdə görə bilərik ki, hər nə qədər ABŞ-ın tətbiq etdiyi edam cəzası onun imicinə mənfi fikir təsir göstərsə də oradakı dini azadlıqlar Avropadan daha irəli səviyyədədir.

Hökumətlərin təsir və idarə sistemindən asılı olaraq yumşaq gücün 2 mənbəyi-mədəniyyət və siyasi dəyərləri müqayisə etdikdə arasında fərqliliklər meydana çıxır. Belə ki, hökumətlər, siyasi dəyərlərin müəyyənləşməsində, yaranmasında daha maraqlı olurlar bu səbəblə də mədəni fəaliyyətlər siyasi dəyərlərə nisbətən daha sürətlə inkişaf edir.

Xarici siyasət – Nye-nin irəli sürdüyü yumşaq güc qaynaqları içərisində ən sürətli dəyişikliyə məruz qalan xarici siyasətdir. Xarici siyasətin həyata keçirilməsi adətən hökumətin idarəsi altında olduğu üçün bu sahədə bir dəyişikliyin göstərilməsi və ya islahatların tətbiq edilməsi daha sürətlə baş verir. Bir dövlətin xarici siyasətinin yumşaq güc qaynağı olması üçün digərləri tərəfindən onun legitimləşdirilməsi zəruridir. Bu səbəblə də xarici siyasətdə istifadə olunan vasitələrdən çox onların necə və hansı səbəblə istifadə olunması vacibdir. Nye 1999-cu ildə kosovalıları qorumaq üçün NATO-nun serb güclərinə qarşı BMT-nin qərarı olmamasına baxmayaraq hücumların beynəlxalq aləmdə duyurulmasının yaratdığı yumşaq gücü işıqlandırmaya çalışır. Bu hücumlar BMT-nin razılığı olmadan baş verməsinə baxmayaraq Serbiya qətlia-
mının qarşısını almaq məqsədilə həyata keçirildiyi üçün legitimləşdirildi. Nye ölkənin yumşaq gücünə təsir edən xarici siyasət yanaşmalarının üslubunun da böyük rol oynadığını vurğulayır. O, qeyd etmişdir ki, irəli sürülən siyasi istiqamətlər nə qədər doğru olsa belə, yanaşmalarda təkəbbür mövcuddursa, bu siyasətlər heç bir nəticə verməyəcək. 2003-cü ildə Joseph Nye 11 dövlət arasında keçirilən anket nəticələrinə əsasən 65%-in ABŞ-ı təkəbbürlü dövlət kimi tanıdığını və bunun tədricən ABŞ-ın yaratdığı yumşaq güc imajına mənfi təsir etdiyini qeyd etmişdir. Hətta ABŞ-ın bu mövqeyi avropalılar tərəfindən Şimalı Koreyanın nüvə silahına bərabər təhlükə kimi adlandırır [10].

Bütün bu mənbələr yumşaq gücün formalaşması və onun qarşı tərəfin inamını qazanmasında mühüm rol oynayır. Bunu yaratmağın başlıca yolu daxili və xarici siyasət arasındakı balans qorumaqdır. Digər tərəfdən yumşaq gücün mənbələrinin eyni zamanda bir yerdə iştirakı da zəruri deyildir.

ƏDƏBİYYAT

1. Joseph Nye. (2004): The Means to Success in World Politics. New York. Public Affairs. pp.1-2
2. Hans Morgentau. (1985): Politics among Nations; The Struggle for Power and peace. New York. Alfred A. Knoff INC. pp.126-175
3. J. Nye. The Changing Nature of World Power, Political Science Quarterly. New York. pp.177-192
4. Ramazan Derleyen. Uluslararası İlişkiler Teorileri; Realizm. İletişim yayınları. ss.159-186
5. Joseph Nye. (1990): Soft Power. Foreign Policy. Twentieth Anniversary. pp.153-171
6. Edward Carr. An introduction to the Study of International Relations. The Twenty Years Crisis. New York. 1939. pp.35-108
7. Keohane, J. Nye. Power and Independence. New York. Longman. 2001. pp.10-48
8. Andrew Heywood. Siyasi İdeolojiler. Adres Yayınları. 2014. pp.82-110
9. Kalwi Holsti. The concept of power in the study of international relations. Background. 1964. Vol.7. No.4. p.179
10. Richard Armitage, J. Nye. (2007): CSIS Commission on Smart Power, Center for Strategic and International Relations, pp.19-36.
11. Dahl, R. A. (1957): The Concept of Power. Behavioral Science Vol.2 , pp.201-215.

12. Forde, S. (1992): Varieties of Realism: Thucydides and Machiavelli. Journal of Politics, Vol.54, No:2, p.377.
13. Joseph Nye. Get Smart. The Council Of Foreign Affairs.2009.
http://www.ncsas.com/media/cms/Get_Smart_791B7B73109AA.pdf (07.12.2016)
14. Kenneth Waltz. International Structure, National Force and the Balance of World Power. Journal of International Affairs. Vol.2.No.1. pp.215-231.
https://www.jstor.org/stable/24370061?seq=1#page_scan_tab_contents . (07.12.2016)
15. R. Keohane. Theory of World Politics. Neorealism and its Critics. New York. Columbia Press. pp.158-203.
<http://www.ir.rochelleterman.com/sites/default/files/keohane%20neorealism.pdf> (07.12.2016)
16. A. Wendt. Social Theory of International Politics. Cambridge University Press. 1999. p.10
http://assets.cambridge.org/97805214/65571/frontmatter/9780521465571_frontmatter.pdf (07.12.2016).

ПОНЯТИЕ И ИСТОЧНИКИ МЯГКОЙ СИЛЫ В СОВРЕМЕННЫХ МЕЖДУНАРОДНЫХ ОТНОШЕНИЯХ

Н.Ф. ЧЫРАГЛЫ

РЕЗЮМЕ

Несмотря на то что силовой фактор занимает одну из передовых позиций в международных отношениях, нет его точного объяснения в доктрине. Распространение международных организаций, формирование мировых СМИ, появление новых игроков на международной арене подготовило почву для возникновения альтернативных видов силы.

В статье Н.Ф. Чыраглы «силовой фактор в международных отношениях и теоретические подходы» исследуются разновидности силы, ее элементы, различные теоретические подходы к этому понятию.

Ключевые слова: сила, жесткая сила, мягкая сила, экономическая сила, культура, внешняя политика, в целях государствами.

SOFT POWER AND ITS MAIN RESOURCES IN THE MODERN INTERNATIONAL RELATIONS

N.F. CHIRAQLI

SUMMARY

The concept of soft power, which emerged at the end of the XX century, was based on values such as culture and foreign policy and began to be used by many states for various purposes. If we characterize all types of power, we can see that the common feature of each is the ability to change the outcome of events in order to realize their interests. The power factor has also begun to form since the emergence of facts on international relations. Although the factor of power holds a key position in international relations, it is not fully explained. The spread of international organizations, the formation of global media, the emergence of new actors laid the foundation for the creation of alternative forms of power.

The article of N. Chiragli "Soft power and its main resources in the modern international relations" explores the types, elements of power and the aspects from different theories.

Key words: power, hard power, soft power, culture, economic power, foreign policy, political values.

UOT 39

**MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN AİLƏSİNDƏ
İSLAMİ DƏYƏRLƏRİN ROLUNA DAİR****A.Q.ƏLİYEVƏ****AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
aynure.aliyeva@gmail.com**

Məqalədə müstəqillik illərində qloballaşma və dünyada gedən ictimai-siyasi və digər proseslərin təsiri ilə Azərbaycan ailəsində baş verən dəyişiklikdən bəhs edilir. Uzun əsrlər boyu Azərbaycanda islam dini güclü olmuş, ailə və ictimai həyatın istənilən sahəsində islami dəyərlər əsas rol oynamışdır. Lakin sovet dövründə qadağalar qoyulduğundan dini təsirlər sıradan çıxmış və ya bəziləri tamamilən unudulmuşdur. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyimiz bərpa olunduqdan sonra xalq öz milli-mənəvi dəyərlərinə qayıtmış, bununla əlaqədar ailələrdə islami dəyərlərin gücü artmışdır.

Açar sözlər: Müstəqillik, islam dini, ailə, Qurani-Kərim, dəyərlər, müasir cəmiyyət

Azərbaycan ailəsi özünəməxsus mənəvi dəyərlərinə görə digər xalqlardan tarixən seçilmişdir. Ölkəmizdə ailə möhkəmliyi ictimai mənəvi dəyərlərə daşmış, bütün dövrlərdə cəmiyyəti düşündürmüşdür. Azərbaycanda ailənin əsas hüquqi təməli kişi və qadın arasında bağlanan nikahdır. Ailə cəmiyyətin özəyini təşkil etdiyindən onun sabitliyi ilə toplumun nizam-intizamı arasında sıx əlaqə vardır.

Müstəqillik illərində Azərbaycanda yenidən islam dininə qayıdış müşahidə olundu. Əsrlər boyu xalqın mənəvi dəyərlərinin əsasında duran əxlaq normalarına meyli artdı. Bu normalar isə islamın mənəvi dəyərlərinə söykənir, bu dəyərlərdən bəhrələnir. Bütövlükdə milli-mənəvi dəyərlərimiz dövlət səviyyəsində mühafizə edilir. Prezident İlham Əliyev çıxışlarının birində qeyd etmişdir: “Müstəqillik illərində mütərəqqi islami dəyərlərə qayıdış cəmiyyətimizin əxlaqi-mənəvi yüksəlişinə, xalqımızın bütövlüyü və birliyinə xidmət göstərmişdir. Azərbaycan övladlarının yüksək vətənpərvərliyi, dövlət müstəqilliyimizin daha da möhkəmləndirilməsi uğrunda sarsılmaz mübarizə əzmi də məhz belə milli-mənəvi dəyərlərə sadiqliyin nümunəsidir” (1, 16-17).

Milli-mənəvi dəyərlərə əsaslanan ailələrin mövcudluğu cəmiyyətin sağlam təməl üzərində olmasıdır. İslama görə, nikah qanuni aktdır və ona əsasən kişi ilə qadın öz üzərinə birinin digərinə münasibətində şəriətdən irəli gələn, qohum-əqraba, adət-ənənələr tərəfindən məqbul sayılan bir sıra ictimai iltizam götürür. Nikahla yeni bir insan birliyinin əsası qoyulur. Azərbaycan ailəsi milli-dini dəyərlər əsasında formalaşmış, buna görə də Qərbin ailə quruluşundan

çox cəhətdən fərqlənir. “Qərbdə cəmiyyət həyatı fərd, Şərqdə və o cümlədən Azərbaycanda isə ailə əsasına söykənir” (2, 3).

Qurani-Kərimdə ailənin əhəmiyyəti geniş əksini tapır, evlənmənin Allah tərəfindən təqdir edilən qanuni bir akt olduğuna işarə edilir: “ər-Rum” surəsinin 21-ci ayəsində yazılır: “Allahın sizin üçün ünsiyyət edəsiniz deyə, öz cinsinizdən zövcələr xəlf etməsi, aranızda (dostluq) sevgi və mərhəmət yaratması da Onun qüdrət əlamətlərindəndir, həqiqətən, bunda (bu yaradılışda) düşünən bir qövm üçün ibrətlər vardır!” (3, “ər-Rum” surəsi, ayə 21). “ən-Nisa” surəsinin 3-cü ayəsində isə möminlərə evlənmək əmr edilir: “Sizə halal olan qadınlarla nikah bağlayın!” (3, “ən-Nisa” surəsi, ayə 3).

İslam nikah bağlamaqdan, ailə qurmaqdan boyun qaçıran, qorxub çəkənən kişi və qadınlara münasibətdə sərt mövqe tutur və israrla bildirir ki, hər bir müsəlman vaxtı və növbəsi yetişdikdə ailə məsuliyyəti daşmalıdır. Qurani-Kərimin bəzi ayələrində belələrinə evlənməkdən imtina etməmək, çəkinməmək və evlənmək istəyənlərə mane olmamaq hökm edilir. “Nur” surəsinin 32-ci ayəsində deyilir: “(Ey möminlər!)Aranızda olan subay kişiləri və ərsiz qadınları, əməlisəlah (yaxud evlənməyə qabil) kölə və cariyələrinizi evləndirin. Əgər onlar yoxsuldursa, Allah öz lütfü ilə onları dövlətli edər. Allah (lütfü, mərhəmətilə) genişdir, hər şeyi biləndir!”(3, “Nur” surəsi, ayə 32). “əl-Bəqərə” surəsinin 232-ci ayəsində göstərilir: “Boşanmış qadınları gözləmə müddətləri bitərkən aralarında barışıq və yaxşılıqla yaşamağa razılıq olduğu zaman onların təkrar öz ərlərinə nikah edilməsinə mane olmayın!” (3, “əl-Bəqərə” surəsi, ayə 232).

Beləliklə, aydınlaşır ki, İslama görə, nikah alqı-satqı barədə iltizam deyildir, kişi ilə qadın arasında Allahın bəyəndiyi, öz İlahi hökmləri ilə möhkəmləndirdiyi müqəddəs bir əlaqədir.

Müasir cəmiyyətdə bəzi ənənələrin saxlandığı, bəzilərinin isə dəyişikliyə uğradığı və ya sıradan çıxdığı müşahidə olunur. Tarixən öz sabitliyi, davamlılığı, varislik prinsipi ilə seçilən və buna görə də təqdir edilən Azərbaycan ailəsində bu gün bir sıra problemlər ortaya çıxıb. Mövcud problemlərin olmasına baxmayaraq, ölkəmizdə ailələrin qurulmasına önəm verilir. Azərbaycanda 1990-cı ildə 73119 nikah, 1991-ci ildə 74378, 1992-ci ildə 68740, 1993-cü ildə 60028, 1994-cü ildə 47147 qeydə alınmışdır (4, 38).

1995-ci ildə 43130, 2000-ci ildə 396111,2005-ci ildə 71643, 2010-cu ildə 79172 nikah qeydə alınmışdır (5).

İslam dini talağı qanuni hesab etsə də, ona ikrahla baxmış və onun caizliyini əsaslı bir səbəblə əlaqələndirmişdir. İslama görə, ailə münasibətlərində gərginlik yarandığı təqdirdə hər iki tərəf mümkün qədər səbr etməyə, düşünüb səhvlərindən daşınmağa çalışmalıdır. Qurani-Kərimin “ən-Nisa” surəsinin 35-ci ayəsində deyilir: “(Ey möminlər!) Əgər ər-arvad arasında ixtilaf olacağından qorxsanız, o zaman kişinin adamlarından bir nəfər və qadının adamlarından da bir nəfər vasitəçi təyin edib (onların yanına) göndərin. Əgər onlar (bu iki vasitəçi ər arvadı) barışdırmaq istəsə, Allah da onların köməyi olar. Həqiqətən,

Allah (hər şeyi) biləndir, (hər işdən) xəbərdardır!" (3, ən-Nisa" surəsi, ayə 35).

Azərbaycan qadını ailənin varlığını qorumağı hər şeydən üstün tutur. "Papaq deyiləm ki, gündə birinin başına qoyulam!" el misalı təsadüfən yaranmayıb. Bəzi qadınlar "Uşaqların xətrinə hər şeyə dözərəm", "Qız uşağını necə atasız qoyum?", "Mənim günüm gün deyil, ancaq uşaqlar üçün yaşayıram" kimi atalar sözləri qadınların ailənin varlığının qorunub saxlanmasıdakı göstərdiyi fədakarlığın göstəricisidir (6, 254). Lakin buna baxmayaraq, statistik göstəricilərə əsasən respublikamızda müstəqillik illərində boşanmaların sayı xeyli artmışdır. Azərbaycanın şəhər və kəndlərində boşanmaların ümumi sayı 1991-ci ildə 9160-1519, 1992-ci ildə 7946-1519, 1993-cü ildə 5552-1012, 1994-cü ildə 5465-791 olmuşdur (7, 54). 1995-ci ildə boşanmaların sayı 5669, 2000-ci ildə 5478, 2005-ci ildə 8895, 2010-cu ildə 9061 qeydə alınmışdır (5).

2001-2009-cu illər arasında respublikada boşanmaların sayı əvvəlki illərə nisbətən iki dəfə artmışdır. Boşanmaların səbəbləri müxtəlif olsa da, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- sonsuzluq;
- ailənin maddi vəziyyətin ağır olması;
- ərin pul qazanmaq üçün uzun müddətə xaricə getməsi;
- zövqlərin, dünyagörüşlərinin müxtəlif olması bir çox ailələrdə narazılıqların yaratması;
- gəlin-qaynana münasibətlərinin pis olması və ailəyə kənar müdaxilələr;
- ərin sərxoşluğu və narkomaniya ilə məşğul olması və s.

Boşanmalar ailə quruluşuna, millətin gələcəyinə zərbə vurur. Ailə dağılarkən ən çox uşaqlar əziyyət çəkir. Onlar taleyin ümidinə qalırlar. Ata-anadan, ailə istisindən ayrı düşən uşaqlar həyatın şirinliyindən, valideyn qayğısından, nəvazişindən məhrum olurlar. Bunun ağrı-acısı, ziyanı cəmiyyətimizə, ölkəmizə də dəyir. Yüksək mənəviyyəti, ailəyə məhəbbəti olanlar belə qüsurlara dözərək ailəsini dağılmağa qoymur, birgə yaşamağa sadıqlıq göstərir (8, 44).

Ailənin yaranması mühüm həyatı problemdir. Ailənin bir sütunu ərin, bir sütunu arvadın çiyninə söykənir. Onların hüquqları bərabərdir. Yeni ailə qurmuş hər bir gənc çalışmalıdır ki, sevdiyi adamın arzularına böyük sevinclə tabe olmağı bacarsın. Bu insanı alçaldan tabesizlik deyil. Bu yüksək hisslərin, nəcib duyğuların bir-birinə qovuşub, birlikdə yaşaması və ailəni yaşatmasıdır. "İnsan kiməsə qarşı haqsızlıq etdikdə Allahı düşünüb çəkinməlidir. Ailə insana Allahın verdiyi bir əmanətdir, ailəyə xəyanət etmək, Allahın əmanətinə xəyanət etməkdir" (9, 4-5).

Dəyərlərin qorunub və möhkəmləndirilməsində din xadimlərimizin rolu mühümdür. Məhz məscidlərdə ailə dəyərlərimizin qorunmasına xidmət edən məsləhətxanaların olması təqdirə layiqdir. Xüsusən mərkəzi məscidlərdə bu cür məsləhətxanalar fəaliyyət göstərir. Bu barədə informatorun dediklərindən ; "hər bir dövrdə ailə dəyərləri qorunub. Ərlə arvad arasında yaranmış kəskin problemlərin qarşısının alınmasında islami dəyərlərin köməyindən məharətlə istifadə edərək ailənin dağılmasına mümkün qədər imkan verilmir. Bu cür

ailələrə kömək edərkən ilk sualım ondan ibarət olur ki, dini kəbin kəsdirmisinizmi? Onun anlamını bilirsinizmi? Quranda qadınlara aid “ən- Nisa” surəsinin olduğu xüsusi vurğulanır, ayələrdən nümunələr gətirilir. Kəbinin anlamını açıqlarkən qeyd edilir ki, artıq bu qadın sənə əmanət edilir. O Allahın əmanətiydi, millətin qızıdır. Quranda buyrulur ki, Allah qadınları kişilərə əmanət edib. Heç bir kəs ailəyə müdaxilə edə bilməz, bu yalnız məhəbbətlə tövsiyələrdən ibarət ola bilər. Qəlbi sən yaratmamısan, o qəlbi də incidə bilmərsən. Problemlərin həlli üçün müəyyən zaman tələb olunur. Bəzən bu qısa, bəzən də uzun müddətdə öz həllini tapmış olur. Çətinliklər olsa da münasibətləri nizamlamağa çalışırıq” (10).

Dinimizə görə boşanmaq üçün ciddi səbəblər olmalıdır. İslamda ərə boşadığı qadının gözləmə müddəti ərzində onun yanına qayıtmağa icazə verilir və bununla nikahın pozulmasının qarşısını mümkün qədər alınmasına çalışılır. İslam nikah bağını yalnız o vaxta qədər qoruyub saxlamağa çalışır ki, ailədə mehribanlıq, qarşılıqlı anlaşma və sevgi, səmimilik əhval-ruhiyyəsi hökm sürsün, ən azı normal münasibətlər mövcud olsun. Lakin bəzən elə səbəblər olur ki, ailə həyatını dözülməz edir. Bu səbəblər yuxarıda göstəriləndi kimi müxtəlif ola bilər. Son anda onlar öz rolunu oynayır və ər ilə arvadı öz ailə münasibətlərinə yenidən nəzər salmağa, bu münasibətləri qoruyub saxlamaq və ya kəsmək barəsində düşünməyə vadar edir. Belə hallarda islam ərə və arvada ya islah olunmaq, ya da boşanmaq imkanı verir. Peyğəmbərin hədislərində də müsəlmanları talaqdan çəkinməyə çağırış vardır: “Evlənin və boşanmayın, çünki siz boşananda Allahın ərşi titrəyir”. Peyğəmbər öyrədirdi ki, ər ilə arvad arasında fitnə-fəsad salmağa çalışan hər bir kəs islama müxalif hərəkət etmiş olur və buna görə də deyirdi: “Ərlə arvad arasına fəsad salan kəs bizdən deyildir”. Eyni zamanda, Peyğəmbər birinin ərini əlindən almaq üçün onu boşatdırmağa çalışan qadınları da tutduqları bəd əməllərdən çəkirdirmişdir (11, 166).

İslam son tədbir kimi boşanmaya icazə versə də, yenə də barışıq üçün yol qoyur və bildirilir “əl-Bəqərə” surəsinin 229-cu ayəsində göstərilir: “Talaq vermə (boşanma) iki dəfə mümkündür, ondan sonra yaxşı dolanmaq (qadını yaxşı saxlamaq), ya da xoşluqla ayrılmaq (buraxmaq) gərəkdir” (3, əl-Bəqərə surəsi, ayə 229). Eyni zamanda bildirilir ki, qadını boşamaqla iş bitmir, boşanmış qadınların hüquqları vardır və bu hüquqlar təmin olunmalıdır.

Dini talağın verilməsi müasir Azərbaycan şəraitində tamamilə unudulmaqdadır. Evlənərkən qiyabi nikah bağlayanlar arasında boşanma kimi xoşagəlməz hal baş verdikdə məlum olur ki, belə hadisəni sənədləşdirmək, yəni dini talağın icrası məsələsi onların heç yadına da düşmür. Qafqaz Müsəlmanları Ruhani İdarəsinin rəsmi məlumatına görə, 1970-1983-cü illərdə respublikada hər il cəmi 100-120 dini talaq icra olunmuşdur, çoxarvadlılıq halına rast gəlinməmişdir. Müasir Azərbaycanda talağın real vəziyyəti islam modernizmin geniş tətbiq olunduğunu göstərən bir sahədir, talağın transformasiyaya uğrayıb unudulması nəzəri cəlb edir (12, 93).

Hazırda bir çox ailələr rəsmi nikaha malik deyillər. Tərəflərin bir-birinə

çox inanması, nikah yaşına çatmaması və s. səbəblərdən dini nikahla kifayətlənirlər. Son illərdə Azərbaycanda belə ailələrin sayı artıb. Qeydiyyat olmadığından onların statistikasını aparmaq mümkün deyil. Yalnız ölkədə əhalinin siyahıya alınması keçirilərkən təxmini rəqəm əldə etmək olar (əgər qeyri-rəsmi nikahda olanlar özləri bunu etiraf etsə). Bir də qeyri-qanuni doğulan uşaqların sayı bu barədə təsəvvür yarada bilər.

Bir sıra mövcud problemlərin olmasına baxmayaraq, dövlətin gənc ailələrə göstərdiyi və gündən-günə də artan diqqəti sayəsində bu statistik rəqəmlər daha da azalacaq və Azərbaycan ailəsi öz möhkəm təməl prinsipini bir ideal model kimi dünyaya təqdim edə biləcək. Ölkəmizdə lazımi qanunvericilik bazasının yaradılması ilə zorakılığa məruz qalan insanların hüquqlarını ən ali səviyyədə qorunur. 2010-cu ildə “Məişət zorakılığı haqqında” qanun qəbul edildi. Lakin əksər hallarda bu qanunlardan vətəndaşların xəbərsiz olduğu şahidi oluruq. Hazırda Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Qeyri-Hökumət Təşkilatlarına Dövlət Dəstəyi Şurasının məhz bu səpkili layihələri dəstəkləməsi belə insanlara dövlət qayğısının bariz nümunəsidir. Bu istiqamətli layihələr bölgələrimizdə mövcud olan erkən nikah, icbari təhsildən yayınma, məişət zorakılığı hallarının müəyyən qədər də olsa azalmasına gətirib çıxara bilər.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ailəsi daha çox maarifləndirilsə ailədaxili münasibətlər daha yaxşı olar, zorakılıq halları daha da azalar. Bir çox bölgələrimizdə müşahidə edilən qadın və qızlara qarşı olan zorakılıq hallarının aradan qalxması üçün təhsili daha da gücləndirməyə ehtiyac duyulur.

Ailələrimiz nə qədər möhkəm, nə qədər sağlam təməllər üzərində dursa, sabahımız inamlı olar. Ailə-məişət qanunlarımız bizim ən dəyərli nemətlərimizdir. Bunları qorumaq, sabahkı nəsillərə çatdırmaq hər bir kəsin vəzifəsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Prezident İlham Əliyev və mədəniyyət: 2 cildə, II c., Bakı: İdeal-Print, 2008, 568 s.
2. Sucu A. Din və Kadın. İstanbul: Lotus, 2009, 236 s.
3. Qurani-Kərim. Azərbaycan dilinə tərcümə edən: Z.M. Bünyadov, V.M.Məmmədəliyev. Bakı: Qismət, 2006, 480 s.
4. Azərbaycan statistik göstəriciləri. Bakı: Səda, 1999, 439 s.
5. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi www.azstat.org
6. Quliyeva N.M. Azərbaycanda müasir kənd ailəsi və ailə məişəti. Bakı: Elm, 2005, 347 s.
7. Azərbaycanda ailələr. Bakı: Səda, 2008, 381 s.
8. Gəncəli S. Ailə. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 2011, 168 s.
9. Xoşbəxtlik möhkəm ailədən başlayır. Ailəm-2009, aprel, №43, s. 4-5
10. İnformator: Ağayev Səmid Miryavər oğlu, 1973-cü il təvəllüdü (Sabirabad r-nu, Qruzma kəndi)
11. Əliyev R.Y. İslamda ailə və nikah münasibətləri. Bakı: “İrşad” Mərkəzi, 2003, 191 s.
12. Əhədov A. Azərbaycanda islamın modernləşdirilməsi. Bakı: Azərnəşr, 1995, 160 s.

РОЛЬ ИСЛАМСКИХ ЦЕННОСТЕЙ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ СЕМЬЕ В ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ

А.Г.АЛИЕВА

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются изменения, происходящие в азербайджанской семье под влияниями глобализации в годы независимости и общественно-политических процессов в мире. Исламская религия на протяжении многих веков была сильной в Азербайджане и исламские ценности сыграли ключевую роль в любой сфере семейной и общественной жизни. Но из-за запретов советского периода, религиозные влияния были упразднены, а некоторые из них были полностью забыты. После восстановления нашей государственной независимости в 1991 году, народ вернул свои национально-моральные ценности, что привело к усилению исламских ценностей в семьях.

Ключевые слова: независимость, религия ислама, семья, Коран, ценности, современное общество

THE ROLE OF ISLAMIC VALUES IN AZERBAIJANI FAMILY DURING THE YEARS OF INDEPENDENCE

A.G.ALIYEVA

SUMMARY

The article deals with changes occurred in the Azerbaijani family under the impact of globalization and socio-political and other processes of the world during the years of independence. Religion of Islam has been strong in Azerbaijan for many centuries. Islamic values played a key role in family and in any area of social life. Religious impacts remained beyond because of prohibitions in the Soviet time, or some were completely forgotten. The people returned to their national and moral values following the restoration of our state independence in 1991 and the power of Islamic values within families increased in this regard.

Key words: Independence, religion of Islam, family, Quran (Koran), values, modern society

UOT 94 (479.24)

APREL İŞĞALINDAN SONRA AZƏRBAYCAN KƏNDİNDƏ
SOSIAL SİYASƏT (1920-1925-Cİ İLLƏR)İ.S.ƏHMƏDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
iradeehmedova33@gmail.com

Məqalədə aprel işğalından sonra Azərbaycan kəndində bolşevik rəhbərliyinin apardığı sosial siyasət, onun məqsəd və vəzifələri araşdırılır. “Çanaq” siyasətinin mahiyyəti, ərzaq və aqrar siyasət məsələləri də konkret faktlarla təhlil edilir. Həmçinin Yeni İqtisadi Siyasətin həyata keçirilməsinin çətinlikləri və onun Azərbaycan variantı araşdırılır.

Açar sözlər: sosial siyasət, ərzaq, “çanaq” vergisi, Azərbaycan kəndi, Qayçı problemi, Yeni İqtisadi Siyasət.

Aprəl işğalı ilə hakimiyyəti ələ keçirən bolşeviklər bir çox sahələrdə olduğu kimi, aqrar məsələnin həlli istiqamətində və bütövlükdə Azərbaycan kəndində həyata keçirdikləri sosial siyasətdə ciddi səhvlərə yol verirdilər. Dünya təcrübəsindən təcrid olunan bolşeviklər iqtisadiyyatın və aqrar məsələnin həll olunması modelinin yeni formasını yaradaraq təcrübəli mütəxəssisləri tətbiq edir və bununla da kadr potensialına ağır zərbələr vurur, yeni idarəetmə kadrlarına isə hələ ki, malik deyildilər. Buna görə də aprel işğalından sonra Azərbaycan kəndində gərgin mürəkkəb vəziyyət yarandı. Sosial siyasətdə həyata keçirilən tədbirlər hələ ki, istənilən nəticəni vermirdi.

Dövlətin inzibati qərarlarının gücünə baxmayaraq, sosial siyasətdə ciddi və mürəkkəb ziddiyyətlər yaranmağa başlayırdı. Ona görə ki, nə dövləti və nə də əhalini idarə edə biləcək savadlı mütəxəssis kadrlar çatışmır və həm də düzgün sosial siyasət proqramı hələ ki, yox idi.

1921-ci ilin yazında Petroqradda və Moskvada olduğu kimi, Azərbaycanda da bir çox müəssisələrdə tətillər oldu. Buna səbəb ərzaq qıtlığı, çörək normasının azaldılması idi. 1920-ci ilin sonu-1921-ci ilin əvvəllərində respublikada çörək qıtlığı yarandı. Respublikada gündəlik zəruri istehlak malları azalmış, ərzaq çatışmırdı. Bakı şəhərində əhalini çörəklə təmin etmək üçün kartoçka sistemi tətbiq olundu (13, 11 aprel, 1921). Bir tərəfdən də mürəkkəb daxili və beynəlxalq vəziyyət mövcud siyasi durumu gərginləşdirdi. AK(b) P-nin hazırladığı və Mərkəzə göndərdiyi gizli arayışda deyilirdi ki, Azərbaycan kənd-

liləri çevrilişdən sonra ağır vəziyyətdə yaşayırlar. Kəndlərdə aclıqdır. Ac kəndlilərin sayı getdikcə artır. Qarabağda, Ağdamda, Zəngəzurda üsyanlar baş verir. Kəndlilər mövcud hakimiyyətə inanmırlar. Çox yerlərdə tətillər olur (5, i.90, 2-3). Tətillər zamanı fəhlələr deyirdilər ki, «Çörək verin. Yoxsa evə qayıdırıq». Xəzər nəqliyyatçıları da tətillər etmişdilər (13, 19 aprel, 1921). Bakıda, Azərbaycan qəzalarında kəndli həyəcanları baş verirdi. Bu çıxışları rəsmi hakimiyyət orqanları «əksinqilab» kimi, «bandit hərəkətləri» kimi hesab edirdilər. Yaranmış mürəkkəb vəziyyət Azərbaycan rəhbərliyini narahat etməyə bilməzdi. Az.MİK tərəfindən 1922-ci ildə aparılan yoxlamalar nəticəsində məlum olmuşdu ki, Zəngəzur, Qaryagin, Şuşa, Cavanşir, Ağdam, Cəbrayıl və b. bölgələrdə əhalinin iqtisadi və ictimai-siyasi vəziyyəti olduqca ağırdır, kənd təsərrüfatı dağıdılıb, sosial problemlər çoxalıb. Həyəcanlı vəziyyətə dözməyən əhali hakimiyyət orqanlarına qarşı silahlı müqavimət göstərmişlər. Təkcə Qarabağda 15-ə qədər üsyançı dəstə fəaliyyət göstərirdi. Əhalinin vəziyyətini nəzərə alaraq Kürdüstan qəzasının əhalisinin vahid kənd təsərrüfatı vergisindən azad edilməsi təklif edilmişdi (1, i.134, 4-8). Yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, RK (b) P MK Siyasi Bürosunun 1920-ci ilin noyabrında V.İ.Lenin tərəfindən hazırlanmış qərar layihəsində deyilirdi: «Azərbaycanda ərzaq siyasəti yumşaldınsın, yəni: Azərbaycanda, Muğandan kənarda kəndlilərdən heç taxıl da alınmasın. Muğanda isə son dərəcə ehtiyatla alınsın» (12, c.42, 216).

XDİK komissarı H.Sultanov tərəfindən Az.MİK-ə və AK(b) P MK-ya 1921-ci ilin dekabrında göndərilən məruzədə deyilirdi ki, kəndlərdə ərzaq vəziyyəti çox ağırdır. Hökm sürən ərzaq böhranı bizim təsərrüfat-iqtisadi və sosial-siyasi siyasətimizə ciddi təsir göstərir. Kəndlərdə olan aclıq fəlakətdir. Dövlət ciddi tədbirlər həyata keçirməlidir (4, i.4, 35).

Yaranmış acınacaqlı vəziyyəti aradan qaldırmaq və ərzaq vergisinin mahiyyətini izah etmək üçün AK(b) P Təşkilat Bürosunun 30 noyabr 1921-ci il qərarı ilə Az.MİK aparatı öz işini gücləndirdi və xüsusi komissiya yaradaraq onun üzvlərini respublikanın müxtəlif bölgələrinə ezam etdi (3, i.2917, 22).

Ərzaq vergisinə keçid haqqında Az.MİK-nın verdiyi dekretə göstərilirdi ki, 1922-ci ildə kənd təsərrüfat vergisini təlimata uyğun göstərilən qaydada toplamaq lazımdır. Kənd təsərrüfat vergisini toplamaq üçün Az.MİK xüsusi olaraq XKS-yə ayrıca göstərişlər də verdi (13, 7 mart, 1922).

Dövlətin sosial siyasətində diqqət mərkəzində dayanan əsas məsələ ərzaq vergisinin miqdarının müəyyən edilməsi idi. Qeyd edilirdi ki, yerli şərait və kəndli təsərrüfatlarının təqdimatından asılı olaraq müəyyən edilirdi. Yenə də ən yüksək vergi varlı qolçomaq təsərrüfatlarının üzərinə qoyulurdu. Sovet dövlətinin 1921-ci il mart-aprel aylarında dekretləri ilə taxıl, kartof, yumurta, süd məhsulları, yun, dəri, tütün və b. məhsullara natural vergi qoyulması müəyyən olundu (9, 226). Ərzaq vergisinin tətbiqi ticarəti canlandırdı, iqtisadiyyatı inkişaf etdirdi, fəhlə-kəndli ittifaqını, sovet hakimiyyətinin iqtisadi və sosial-siyasi dayaqlarını möhkəmlətdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın partiya və hakimiyyət orqanları

sosial siyasətdə mərkəzi məsələ olan kənd təsərrüfat vergisini həyata keçirməyə hazır deyildi. Tələm-tələsik yeni vergi siyasətinin tətbiqi, vəzifəli məmurların yeni siyasətin mahiyyətini bilməməsi, ayrı-ayrı bölgələrdə kəndlilər üzərinə fərqli və müxtəlif vergilərin qoyulması, vergi toplanmasında zorakılıqlar və s. məsələlər ciddi narazılıqlar yaradır, hətta kəndlilərlə vergi toplayanlar arasında toqquşmalara səbəb olurdu. Fəhlə-kəndli Müttəfiqliyi Komissarı S.M.Əfəndiyev 1925-ci ildə Azərbaycan rəhbərliyinin vergi siyasətində buraxdığı nöqsanları məcburi belə etiraf etmişdi ki, kənd təsərrüfatı vergi kompaniyasına biz (hökumət) hazır deyilik, bu siyasət çox pis hazırlanmışdır. Dəqiq uçot yox idi, vergilər düzgün qoyulmurdu. Şamaxı qəzasında vergi vahidi 11 man 13 qəpik, Kürdüstan qəzasında isə 59 qəpik olmuşdu. Salyan qəzasında da başqa cür vergi... verginin belə qeyri-bərabər bölüşdürülməsi böyük narazılıqlara və toqquşmalara səbəb olmuşdur (10, 115).

YİS-in Azərbaycanda həyata keçirilməsi məsələsinə o zaman müxtəlif münasibətlər, fikir və mülahizələr, ayrı-ayrı baxışlar sistemi mövcud idi. Əgər mərkəzdə onu tətbiq etmək mümkün isə, Azərbaycanda onun tətbiqi məsələsi bir çox çətinliklərlə əlaqədar idi. Çünki yerli milli xüsusiyyətlər, əhalinin milli psixologiyası və inkişafının müxtəlifliyi, Azərbaycan kəndinin iqtisadi geriliyi və əhalinin ağır sosial-iqtisadi durumu yeni iqtisadi münasibətlərin tətbiqi məsələsində ehtiyatlı hərəkət etməyi və beləliklə, obyektiv şəraiti nəzərə almaqla sosial-siyasətdə düzgün xətt yetirməyi tələb edirdi. Bu baxımdan XKS –nin sədri N.Nərimanovun tarixi xidmətlərini, onun gördüyü böyük işləri xüsusi qeyd etmək və qiymətləndirmək lazımdır. Təkcə onu demək kifayətdir ki, məhz N.Nərimanovun xidməti sayəsində Azərbaycan ərazisində ərzaq vergisi xeyli yumşaldılaraq könüllü məhsul rüsumu olan «çanaq» vergisi ilə əvəz olundu. «Çanaq» 20 kirvənkə (8 kq) hesabı ilə yığılırdı.

N.Nərimanov tərəfindən “çanaq” siyasətinin həyata keçirilməsi sosial siyasətin mühüm və əhəmiyyətli tərkib hissəsi idi. Ona görə ki, Azərbaycan kəndlisi 1 “çanaq” vergisini verməklə bütün vergilərdən azad edilirdi. Ona görə də könüllü vergi rüsumu olan “çanaq” siyasəti kəndlilərin sosial vəziyyətini xeyli yaxşılaşdırdı.

Dövlətin sosial siyasətində yenilik olan «çanaq» kampaniyasını düzgün təşkil etmək və onun mahiyyətini kəndlilərə izah etmək üçün Azərbaycan rəhbərliyi ciddi iş aparırdı. XKS-nin sədri N.Nərimanov, Az.MİK-nın sədri Muxtar Hacıyev, müavini S.Ağamalıoğlu (1922-ci ildən ömrünün sonuna qədər Az.MİK sədri) və b. tez-tez rayonlara səfərlər edir, görüşlər keçirirdilər. İlk səfərin yekunu haqqında 1921-ci ilin avqustunda M.Hacıyevin və S.Ağamalıoğlunun birlikdə hazırladıqları hesabat xarakterli məruzə (3, i.3226, 18-21) diqqəti cəlb edir. Məruzədən aydın olur ki, Az.MİK rəhbərliyi 11 qəzada (Qazax, Tovuz, Şamaxor, Gəncə, Şuşa, Cəbrayıl, Tərtər, Göyçay, Ağdam, Nuxa və Zaqatala) olmuş və kəndlilərin çanaq vergisini həvəslə verdiyinin şahidi olmuşlar. Hətta bəzi kəndlilər sovet hakimiyyətini möhkəmlətmək naminə daha çox çanaq ödəməyi öhdəsinə götürmüşdü. Kəndlərdə toplanan çanaq (taxıl) dərhal

Bakıya çatdırılırdı. Çanaq toplanması Az.MİK-nın və Azərıtıfıağın rəhbərliyi altında həyata keçirilirdi. Lakin bu işdə Azərıtıfıağın nöqsanları özünü göstərirdi. Arayışdan aydın olur ki, Azərıtıfıağ çanaq toplanışını düzgün təşkil edə bilmir, onun acizliyi ucbatından Qazax kəndlilərindən yığılan taxıl Ermənistanə göndərilir. Bunun nəticəsidir ki, çörək Dilicanda ucuzdur, ancaq Qazaxda baha. Bu onu göstərir ki, çanaq vergisinin toplanılmasına dair mərkəzin vahid planı yoxdur. Yerlərdə Azərıtıfıağın işçiləri başqa orqanların əlindədir, onlar qısa hazırlıq işləri görə bilmirlər, kooperativlərlə kəndlilərin əlaqəsi zəifdir. Mərkəzdən kömək üçün Qazaxa göndərilən 9 nəfər məsul işçinin heç biri Azərbaycan dilində danışa bilmir. Belə olan halda onlar yerli kəndlilərlə necə ünsiyyət yarada bilərlər. Ayrı-ayrı rayonlarda sənaye məhsulu ilə ərzaq məhsulları arasında kəskin fərq var. “Qayçı” problemi (sənaye məhsulları istehlak malları arasında uyğunsuzluq qayçı problemidir.) yarandı. Yəni sənaye məhsulu kənd təsərrüfatı məhsulundan bir neçə dəfə baha idi. Belə bir şəraitdə çanaq vergisini toplamaq işini birləşdirmək məqsədilə Azərıtıfıağın işini qəza icraiyyə komitələri ilə əlaqələndirmək və Az.MİK-nın rəhbərliyi və nəzarəti altında həyata keçirmək lazımdır. Əgər belə olarsa Az.MİK-nın rəhbərliyi altında çanağın müvəffəqiyyətlə yığılması və Bakıya çatdırılması nəticəsində biz əhəmiyyətli nəticələrə nail ola bilərik (3, i.3226, 29-30).

«Çanaq» kompaniyası respublikanın ictimai siyasi həyatında böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Xüsusilə respublikanın belə ağır durumunda, sovet hakimiyyətinə qarşı xalq hərəkatının, etirazların genişləndiyi və mövcud ictimai-siyasi və sosial-iqtisadi vəziyyətin ağır olması haqqında S.Ağamalioğlunun verdiyi məlumat zamanında (13, 4 okt., 1921) belə bir könüllü rüsum kompaniyasının həyata keçirilməsi doğrudan da böyük hadisə idi. 1921-ci il oktyabrın 4-də Az.MİK-nın sessiyasında məruzə ilə çıxış edən N.Nərimanov qeyd etdi ki, bizim əsas vəzifəmiz olan fəhlə-kəndli ittifaqının möhkəmlənməsində «çanaq» böyük rol oynamışdır. Qısa müddətdə 100 min pud çanaq (taxıl-İ.A.) toplanmış və bu ərzaq Bakı fəhlələrinə göndərilmişdir. Nəticədə Bakı fəhlələri gördü ki, o tək deyil, arxasında Azərbaycan kəndliləri dağ kimi dayanıb (13, 5 okt., 1921).

Az.MİK-nın Rəyasət Heyətinin 16 sentyabr 1922-ci il tarixli qərarı ilə əhalidən toplanan verginin 50 faizi imkansız adamlara paylanmış, Qərbi Avropa ölkələrində təhsil alan azərbaycanlı tələbələrə maddi kömək kimi göndərilmişdi (3, i.2953, 1). 1922-ci ilin əvvəlində əhalidən toplanan 72 min pud taxıl (çanaq) aclara paylanmışdı, onun 11 min pudu rayonlarda imkansızlara paylanmışdı (13, 5 mart 1922).

Sosial siyasətin müxtəlif məsələlərinə dair qərarlar qəbul edildi. Az.MİK-nın üçüncü sessiyasında (5 mart 1922) kənd təsərrüfatı vergisi haqqında (2, i.14, 3; 360, 23-24), AK(b) P MK plenumu (7-8 mart 1922) ərzaq vergisinin tətbiqi haqqında qərarlar verdi (8, 109). Bundan sonra 1922-ci il aprelin 13-də ərzaq vergisi haqqında Azərbaycan hökumətinin dekreti verildi. Azərbaycan SSR II Sovetlər qurultayı (28 aprel 1922) ərzaq vergisi haqqında Az.MİK-nın verdiyi dekreti təsdiq etdi (14, 23-24). Azərbaycanın II Sovetlər qurultayının

qəbul etdiyi qərarlarda deyilirdi ki, kənd təsərrüfatını inkişaf etdirmək və ərzaq bolluğunu yaratmaq üçün təxirəsalınmaz tədbirlərin həyata keçirilməsinə diqqət artırmaq lazımdır. Qurultay dövlət və kooperativ kredit idarələri vasitəsilə kəndlilərə kənd təsərrüfatı krediti təşkil etmək və bundan ötrü xüsusi fondlar ayırmağın lazım olduğunu kəndlilərin sosial-siyasi fəallığını artırmağın, ərzaq vergisinin yeni qaydalarını düzgün başa düşməyin vacibliyini, bir sözlə, kənd təsərrüfatını bərpa və inkişaf etdirməyin strateji əhəmiyyətə malik olduğunu xüsusi vurğuladı və ölkədə iqtisadiyyatın tərəqqisinin istiqamətlərini müəyyənləşdirdi.

Əhalinin sosial vəziyyətinin ağır vaxtında, aclığın hökm sürdüyü, xəstəliklərin yayıldığı bir ölkədə ərzaq qıtlığından çıxmağın yeganə və düzgün yolunu YİS-yə keçməkdə görünən partiya və dövlət orqanları 1922-ci il aprelin 13-ü tarixi dekretlə həmin proqrama keçərkən kənd təsərrüfatında, heyvandarlıqda və ərzaq proqramının həyata keçirilməsində bütün məhdudiyyətləri aradan götürdü. Azad bazar iqtisadiyyatına keçildi, Az.MİK Rəyasət Heyətinin qərarı ilə respublika ərazisində çoxlu kooperativlər yaradıldı, şəxsi ticarət kapitalı canlandı, respublikada sabiq valyuta – qızıl pul sisteminə keçildi. Az müddətə respublikada 131 mindən çox üzvü olan 129 kooperativ fəaliyyətə başladı. 59 iri kooperativin 30 min üzvü var idi. Azərbaycanın şəhərlərində 7 795 ticarət müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi ki, onun da 93-ü dövlət, 108-i kooperativ, 7 594-cü isə şəxsi idi. Şəxsi ticarət müəssisələrinin 4 787-si Bakıda yerləşirdi. Ticarətin 80 faizi şəxsi adamların əlində idi. Şəxsi ticarət kooperativlərinin təcürbəsi sayəsində 1922-1925-ci illərdə taxıl istehsalı, maldarlıq məhsulları, kənd təsərrüfatı və ərzaq məhsulları artdı (15, 26 aprel 1989). 1921-ci ildəki dəhşətli aclıqdan əziyyət çəkən ölkə, 1924-cü ildə xaricə çoxlu taxıl satdı.

Dövlətin sosial siyasətində əhalinin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün Az.MİK-nın nəzdində komitə (Азкомтружениц-İ.A.) yenidən quruldu (6, i.134, 139) və yoxsulların mənafeyinin müdafiəsinə qalxdı. Əslində bu komitənin əsas vəzifəsi əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq idi. Komitənin nəzdində 4 bölmə yaradıldı. Komitənin tərkibini Az.MİK müəyyən edirdi. Məhz bu komitənin fəaliyyəti nəticəsində kəndlilərə əlavə güzəştlər edildi. AZ.MİK-nın 1922-ci il 3 iyun tarixli qərarı ilə «Bağların əvvəlki sahiblərinin istifadəsinə qaytarılması haqqında» dekreti verildi. Bu dekretin böyük əhəmiyyəti oldu. Əvvəlki bağ sahibləri gücü çatana qədər bağ yeri götürüb becərməli idi. Bu mühüm məsələyə nəzarət etmək üçün Az.MİK-in qərarı ilə respublika torpaq komissarlığına konkret göstərişlər verildi. Bununla əlaqədar Az.MİK-in məsul işçiləri rayonlara ezam edildi və təkliflər paketi (3, i.2953, 251, 257) hazırlandı.

«Torpaqlardan qanunsuz istifadə edilməsi hallarının cəzalandırılması haqqında» 1922-ci il oktyabrın 21-də Az.MİK-nın qərarı verildi. Qərarla yerli hakimiyyət orqanlarına konkret göstərişlər verildirdi (3, i.2953, 30). Az.MİK-nın 1922-ci il 30 dekabr tarixli digər qərarı ilə Azərbaycanın dövlət torpaqlarının ümumi mülkiyyəti haqqında respublikanın bütün torpaqlarından ibarət Dövlət Fondu yaradıldı (7, i.328, 20). Qərara əsasən, həmin torpaqlar pulsuz

olaraq xalqın daimi istifadəsinə verildi. Bu qərara uyğun olaraq Dövlət torpaqlarından ayrılaraq şəhər və şəhər tipli torpaq fondu yaradıldı (7, i.328, 21). Bununla da şəhər əhalisinin bağ evləri və bağ torpaqları ilə təmin edilməsinə əlverişli sosial siyasi şərait yaradıldı.

Dövlətin sosial siyasətində həyata keçirdiyi tədbirlər nəticəsində respublikanın xalq təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli işlər görüldü, kənd təsərrüfatı və iqtisadiyyat dirçəldi, əhalinin maddi durumu yaxşılaşdı. Azərbaycan Sovetlərinin IV qurultayında (mart, 1925) XKS-nin sədri Q.Musabəyovun hesabat məruzəsində göstərilirdi ki, respublikanın əkin sahələri 1913-cü ildəkinin 96 faizinə çatmış, pambıq əkin sahələri isə 80 faizini təşkil etmişdir. Əhalidən 1923-cü ildə 2,75 milyon manat, 1924-cü ildə isə 5,4 milyon manat kənd təsərrüfat vergisi yığılmışdır (3, i.444, 2-8).

Rəsmi orqanlar tərəfindən göstərilirdi ki, aprel işğalından sonra Azərbaycan kəndlilərinə 1 262 401 desyatin mülkədar torpaqları verilmişdi (13, 25 noy., 1923). Lakin onlardan istifadə yarıtmazdır. Ancaq bu, bolşevik yalanı idi. Faktlar təsdiq edir ki, 1920-ci ildə cəmi 615 min desyatin, 1922-ci ildə isə 659 min desyatin torpaq becərilirdi (15, 4 may, 1922). Faktlar onu göstərir ki, kommunistlər torpaqdan istifadə qaydaları haqqında düzgün sosial siyasət aparmağı bacarmırdılar.

Bununla belə, Az.MİK-nın IV çağırış 2-ci sessiyasında isə (iyul, 1925) D.Bünyadzadə məlumat verdi ki, bərpa illərində qarşıya qoyulan vəzifələr yerinə yetirilmiş və iqtisadiyyatın möhkəm bünövrəsi yaranmışdır (2, i.72, 9).

Beləliklə, aparılan tədqiqat və araşdırmalar nəticəsində aydın olur ki, aprel işğalından sonra sovet hakimiyyət orqanlarının bolşevik rəhbərliyi Azərbaycan kəndində həyata keçirmək istədiyi sosial siyasətdə ciddi qüsuralara yol verir, aqrar və vergi məsələlərində səhvlər edir, kənd təsərrüfatının bərpa və inkişaf etdirilməsinə cəhdlər göstərsə də, çox vaxt əhalinin narazılığı ilə qarşılaşır və buna görə də inzibati-amirlik qərarlarını getdikcə sərtləşdirirdi. Bütün bu çatışmazlıqlara və Mərkəzin Azərbaycanda apardığı işğal rejimi siyasətinə baxmayaraq 20-ci illərin əvvəllərində ilk müvəffəqiyyətlər özünü göstərirdi. Faktlar, rəqəmlər və arxiv materialları dediklərimizi təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.379, siy.1, iş 90, 3155, 5633, 5736, 7481
2. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.379, siy.16
3. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.379, siy.3, iş 2a
4. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.410, siy.1, iş 4, 90, 99; f.411, siy.20, iş 42; siy.7, iş 391
5. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsi yanında Siyasi Partiyalar və İctimai Hərəkətlər Dövlət Arxivi, f.1, siy.74
6. ARPİİ SPİHDƏ, f.1, siy.74
7. ARPİİ SPİHDƏ, f.1, siy.85, iş 249
8. Azərbaycan Kommunist Partiyasının qurultayları, konfransları və MK plenumlarının qətnamə və qərarları. Bakı: Azərb. Dövlət nəşriyyatı, 1987, 712 s.
9. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. IV cild, Bakı: Elm, 1980, 592 s.

10. Əfəndiyev S.M. Seçilmiş əsərləri. II cild, Bakı: Azər nəşr, 1990, 397 s.
11. Kommunist qəzeti 1989, № 2, 26 aprel.
12. Lenin V.İ. Əsərlərinin tam külliyyatı, 42-ci cild Bakı: Azər nəşr, 1983, 480 s.
13. “Бакинский рабочий” qəzeti 1921-1922
14. Резолюции и постановления съездов советов Азербайджанской ССР (1921-1937 гг.). Баку: АН Азерб. ССР, 1961, 200 с.
15. Məmmədov N.Z. Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin yeri və rolu (1921-1938-ci illər), Bakı, BDU nəşriyyatı, 2012, 508 s.

СОЦИАЛЬНАЯ ПОЛИТИКА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕРЕВНЕ ПОСЛЕ АПРЕЛЬСКОЙ ОККУПАЦИИ (1920-1925 ГГ.)

И.С.АХМЕДОВА

РЕЗЮМЕ

В статье анализируется социальная политика, проводимая большевистским руководством в азербайджанской деревне после апрельской оккупации, ее цели и задачи. На конкретных фактах анализируется значение политики «Чанаг», вопросы продовольствия и аграрной политики. В том числе посвящается трудности азербайджанской вариант Н.Е.П.-а осуществления в Азербайджане.

Ключевые слова: социальная политика, продовольственный налог, налог «Чанаг», азербайджанская деревня, проблема ножниц, Новая Экономическая Политика

SOCIAL POLICY IN THE ANCIENT AZERBAIJAN AFTER THE APRIL OCCUPATION (1920-1925)

I.S.AHMADOVA

SUMMARY

The article analyzes the social policy pursued by the Bolshevik leadership in the Azerbaijani village after the April occupation, its goals and objectives. On specific facts, the importance of the policy of "Chanag", issues of food and agrarian policy are analyzed. Also, hardships in applying new economic policy and its Azerbaijan version are investigated.

Keywords: social policy, food tax, Chanag tax, Azerbaijani ancient, Scissors problem, New Economic policy.

UOT 94(479.24)

ELDƏNİZ ATABƏYLIYININ İDARƏÇİLİK SİSTEMİ

N.P.HƏMİDOVA
Bakı Dövlət Universiteti
nigarpashayeva@mail.ru

Məqalədə Atabəy Eldənizlər dövlətinin idarəçilik sistemi təhlil edilir. Azərbaycan Atabəylər dövlətin idarəçilik sistemində mühüm rol oynayan atabək, vəzir, hacib, mustovfi əl-məmalik, sahib divan əl-ard kimi vəzifələr təhlil edilmişdir. Məqalədə mövcud olan bir sıra faktlar Azərbaycan tarixşünaslığında ilk dəfə olaraq tədqiq edilmişdir.

Açar sözlər: Atabəy Eldəniz, Atabəylər dövləti, idarəçilik sistemi

Böyük Səlcuq imperatorluğunun tənəzzülü dövründə meydana gələn müstəqil Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Atabəylər dövlətinin idarəçilik sistemindən bəhs edərkən qeyd etmək lazımdır ki, yeni yaranmış dövlətin idarə sistemində elə bir ciddi dəyişiklik edilməmişdi. Doğrudur, Böyük Səlcuqlu imperatorluğunun baş vəziri Nizamülmülk Səlcuq dövlət sisteminə iran-fars dövlət sisteminin tətbiqinə ciddi cəhd etmiş, ancaq onun təşəbbüsləri Səlcuq sultanlarının etirazı ilə qarşılanmış və o, nəticədə türk dövlətçilik ənənələrinə toxunmağa müvəffəq ola bilməmişdir.

XI yüzilin ikinci yarısında Mərkəzi Asiya, İran, Azərbaycan, İraq, Suriya, Kiçik Asiya və Ərəbistan yarımadasında müxtəlif dövlətləri tabe edən səlcuqlular Böyük Səlcuq imperatorluğunu yaratdılar. Bu imperatorluğa tabe olan dövlətlər üç kateqoriyaya bölünmüşdü. Birinci kateqoriyaya Kirman Səlcuqluları, Anadolu Səlcuqluları, Suriya Səlcuqluları və İraq Səlcuqluları daxil idi. Adı çəkilən və Böyük Səlcuqlu imperatorluğuna tabe olan bu dövlətlərin başçıları sultan və hətta böyük sultan ünvanları daşıyırdılar. Xanədan oğuzun kiçik boyundan çıxmışdı. İyirmi dörd oğuz boyunun on ikisi sağ, on ikisi sol qolu təşkil edirdi.

XII yüzilin 40-cı illərindən etibarən İraq Səlcuqluları Böyük Səlcuqlu dövlətindən ayrılıb müstəqil dövlətə çevrilmişdi. Artıq bu vaxtdan atabəylərlərdə də müstəqillik meyli artmış və onların bəzisi sərbəst dövlət olmuşdu. Adı çəkilən dövlətlərin strukturunda ciddi fərqlər mövcud olmamışdır. Azərbaycan Eldənizlər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz əski çağların türk dövlətçilik ənənəsinə söykənən İraq Səlcuq sultanlığının həm inzibati, hərbi idarə sistemini, həm də siyasi quruluşunu öz dövlətinin idarəçiliyinə tətbiq etmişdi (1, 190).

Azərbaycan Atabəylər dövlətinin idarə sistemində əhəmiyyətli rol oynayan atabəy dövlətin sütunlarından biri idi. Türkcə “ata” və “bəy” sözlərindən yaranan atabəy vəzifəsinin və bu vəzifə ilə bağlı olaraq atabəylik müəssisəsinin Səlcuqlu zamanından əvvəl heç bir müsəlman türk dövlətində varlığı haqqında məlumat yoxdur. Böyük Səlcuqlu dövlətinin mövcud olduğu zaman ərzində atabəy adı ilk dəfə vəzir Nizamülmülkə verilmişdir. İbn əl-Əsir Böyük Səlcuqlu sultanı Məlikşahın (1072-1092) hakimiyyətindən bəhs edərkən, Sultan Məlikşahın dövlət işlərinin idarəsini Nizamülmülkə həvalə etdiyini və ona atabəy adını verdiyini qeyd edir (7,712). Mirxond qeyd edir ki, Malazgird (1071) döyüşündən sonra Sultan Alp Arslan (1063-1072) oğlu Məlikşaha dövlət işlərinin sirlərini öyrətməyi Nizamülmülkə həvalə etmiş və ona “atabəy” ünvanı vermişdir (6;38). Rauf Hüseynov isə Nizamülmülkün 1063-1092-ci illərdə Səlcuq imperatorları Alp Arslan və Məlikşahın vəziri olduğunu, bununla yanaşı hər iki sultanın atabəyi vəzifəsini daşdığını bildirir (10,182). 1082/1083-cü illərə aid bir neçə epiqrafik kitabələrdə Abbasi xəlifəsi əl-Müqtədi, Məlikşah və Tutuşun adından sonra Nizamülmülkün adı “Vəzir, şeyx əl-əcəll, Nizam əl-Mülk atabəy” şəklində qeyd edilmişdir (10,183).

Səlcuqların idarə sistemindən bəhs edən mənbələrdən əldə olunan məlumatlara görə, Səlcuq sultanları imperiya torpaqlarını ailə üzvləri arasında bölərkən azyaşlı övladlarına tərbiyəçi-atabəy təyin edirdilər. Atabəylər adətən böyük vəzifələrdə çalışmış nüfuzlu oğuz bəyləri və ya sultanın məmlüklərindən olub, yüksək xidmətləri ilə sədaqət və qüdrətlərini göstərmiş, böyük əmirlik dərəcəsinə yüksəlmiş ordu başçıları arasından seçilirdi (7, 712). Təkcə sultanlar deyil, onların məmlükləri də öz övladlarına atabəy təyin etmək hüququna malik idilər (6, 38).

Səlcuq imperatorluğunda böyük sultanın (sultan-i müəzzəm), yəni mərkəzi idarənin nüfuzu davam etdiyi müddətcə atabəylər sultanın hakimiyyətinə xilaf çıxmamış və onların hakimiyyətini tanımışdılar. Lakin Böyük Səlcuqlu sultanı Səncərin 1157-ci ildə ölümündən sonra atabəylər atabəyi olduqları səlcuq şahzadələrinin yerinə hakimiyyətlərini icra etməyə başlamışdılar. Beləliklə, orta çağ islam tarixində Səlcuq sülaləsinə xəlifə olaraq ümumi surətdə Atabəylər adlandırılan müxtəlif sülalələr təşəkkül etdi. Şam atabəyləri (Börilər), Mosul və Hələb atabəyləri (Zəngilər), Fars atabəyləri (Salgurlular) və Azərbaycan atabəyləri (Eldənizlilər) dövlətləri yarandı. Atabəylər dövlətinin banisi olan Şəmsəddin Eldənizə İraq Səlcuqlu sultanı II Toğrul (1132-1134) əmir titulu verdi və öz oğlu Arslan şahın atabəyi təyin etdi. 1136-cı ildə Eldəniz II Toğrulu əvəz edən Sultan Məsud (1134-1152) tərəfindən Arrana hakim təyin olundu və Bərdəyə göndərildi. Sultan Məsudun Azərbaycanda canişini olan Çavlının ölümündən (1146) sonra Eldəniz yaranmış qarışıqlıqdan istifadə edərək, Naxçıvan vilayətini də öz torpaqlarına birləşdirdi (5;110). Müstəqil hökmdar kimi fəaliyyət göstərən Şəmsəddin Eldəniz dövlətin idarə olunmasında yaxından iştirak edirdi. 1160-cı ildə hakimiyyət Süleyman şahın əlinə keçərkən, şah Eldənizə onun kiçikyaşlı oğlu Arslan şahın taxtın vəliəhdi təyin

olunması haqqında fərman göndərdi. 1161-ci ildə Eldənizin qoşunları Həmədanı tutdu və Sultan Süleyman şah taxtdan salındı. İraq sultanlığının taxtına Eldənizin oğulluğu Arslan şah çıxarıldı. Arslan şah sultan elan olunduqdan sonra onun atabəyi “ulu atabəy” ləqəbini aldı (2, 409). Eldənizin oğlanları-Arslan şahın ana tərəfdən qardaşları da yüksək dövlət vəzifələrini tutdular. Əbu Cəfər Məhəmməd Cahan Pəhləvan böyük əmir hacib vəzifəsinə təyin olundu, Müzəffərəddin Qızıl Arslan Osman isə ali baş komandan oldu (8;279). Beləliklə, Şəmsəddin Eldəniz İraq sultanlığının həqiqi başçısı oldu, Arslan şah yalnız sözdə dövlətin başçısı idi, atabəy Eldəniz “fərmanlar verir, torpaqları iqta şəklində paylayır, xəzinə anbarlarını ixtiyarında saxlayır, özü istədiyi kimi onları ölkənin hər hansı bir yerinə köçürürdü”. Bu dövrdən başlayaraq, “atabəy” ləqəbinin “vəliəhd şahzadənin tərbiyəçisi” kimi ilkin mənası öz məzmununu dəyişir və hökmdarın ali tituluna çevrilir. Bu sözü adi mənasından fərqləndirmək üçün ləqəbə “ən böyük” (əl-əzəm) sözü artırılır (2, 410). Beləliklə Şəmsəddin Eldəniz İraq Səlcuq sultanlığının paytaxtı Həmədan şəhərinə gəldikdən sonra “Atabəy əzəm” (Böyük atabəy) titulu ilə dövlətin idarə edilməsində əsas rola sahib olmuşdu.

Rauf Hüseyinov Şəmsəddin Eldəniz və onun varislərinin iki atabəy vəzifəsini daşdığını qeyd edir: canişin və tərbiyəçi (11, 89). Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, Sultan Süleyman şah Şəmsəddin Eldənizi 1160-cı ildə “vəliəhd şahzadə Arslan şahın atabəyi” təyin etdi və Arslan şahın taxtın vəliəhdi olması haqqında fərman verdi. Beləliklə, atabəy-canişin Eldəniz atabəy-tərbiyəçi oldu. Bir məsələyə də aydınlıq gətirək ki, Eldəniz özünü sultan atabəyi təyin etməmişdi. O, şahzadə Arslan şahın atabəyi idi və Arslan şah sultan olarkən də atabəy olaraq öz vəzifəsini icra edirdi. Eynilə də, Rauf Hüseyinovun dediyi kimi, özünü “ulu atabəy” də təyin etməmişdi. Şəmsəddin Eldəniz “ulu atabəy” adını Arslan şahın taxta çıxması ilə əlaqədar olaraq almışdı (11, 89).

XII əsrin 30-cu illərindən etibarən Azərbaycan İraq Səlcuq sultanlığının tərkibində Eldənizlər sülaləsindən olan atabəylər tərəfindən idarə edilirdi. XII əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Şəmsəddin Eldənizin İraq Səlcuq sultanlığından asılılığı artıq formal olmaqla o, Azərbaycanı faktiki olaraq müstəqil dövlət başçısı kimi idarə etməyə başlayır. Şəmsəddin Eldəniz oğulluğu Arslan şahı İraq Səlcuq sultanlığında hakimiyyətə keçirdikən sonra sultanlıqda müstəqil bir dövlət başçısı statusuna sahib olur. Onun xələfləri Məhəmməd Cahan Pəhləvan və Qızıl Arslan da bu statusun daşıyıcısı idilər. İraq Səlcuq dövlətinin hökmdarları Arslan şah (1161-1177) və varisi III Toğrul isə sadəcə olaraq sultan titulu ilə kifayətlənmək məcburiyyəti qarşısında qalmış, idarə işlərindən uzaqlaşdırılmışdılar.

Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin idarəsində ikinci şəxs **vəzir** vəzifəsi idi. O, bütün bürokratik aparatın başçısı sayılırdı və dövlət başçısının müşaviri-məsləhətçisi idi. Ən yüksək dövlət məmuru kimi vəzir yalnız hökmdar qarşısında məsuliyyət daşıyırdı. Divan məmurlarının başçısı olan vəzir məmurları vəzifəyə təyin etmək və işdən çıxarmaq hüququna malik idi. O, təqaüdləri (ər-

zaq), maaşları (məvacib) müəyyən edir, vergi sisteminə və xəzinəyə nəzarət edirdi (1, 195).

Dövlətdə üçüncü vəzifə böyük və ya **“ulu hacib”** vəzifəsi idi. Bu vəzifəni icra edən şəxs əmir əl-hacib əl-kəbir və ya hacib əl-xass əl-həzrət rütbəsi daşıyırdı. O, hökmdarın şəxsi kamerdineri (saray xadimlərinə verilən fəxri ad) idi və dövlət başçısına aid mühüm işlər haqqında məlumat verir, onun tələbatı qayğısına qalır və saray mərasimlərini təyin edirdi (1, 197). Hacib saray işlərini nizama salır və sarayda xidmət edən məmurlara başçılıq edirdi. Onuncu yüzildən etibarən xidməti vəzifəsini yüksək səviyyədə yerinə yetirən türk qulamlarına adətən hacib ünvanı verilirdi. Onlara sarayda müxtəlif xidməti vəzifələr verilirdi. Bir qayda olaraq sarayda təşrifat işləri, rəsmi qəbulun təşkili, hərəmxananın mühafizəsi onların öhdəsində olurdu. Hacib ünvanı daşıyan bu məmurlara baş hacib rəhbərlik edirdi.

Hökmdarın bütün əmlakını divan əl-xass (“şəxsi divan”) adlanan təşkilat idarə edirdi. Atabəylərin bütün var-dövləti o cümlədən, dövlətə məxsus olan əmlak əl-xass (“şəxsi torpaq mülkü”), əsbab əl-xass (“şəxsi daşınar əmlak”), əmlak xalisat əd-divan (“divana tabe olan torpaq mülkü”), diya (ağalıq yeri), əkər (malikanə, mülk), müstəqəllat (“daşınmaz gəlir”) və müstəcərat kimi kateqoriyaları ilə bağlı maliyyə haqq-hesabını aparır və onların gəlirini hesablayırdı. Naxçıvan, Muğan kimi ən iri vilayətlər (əyalətlər) divan əl-xassa və ya divan əl-əlaya (Ali divan) tabe idi (1, 200).

Atabəylərin xəzinəsi (xəzinət əl-xass) bilavasitə taxt-tacla bağlı müəssisə idi. Əsas xəzinə Naxçıvan yaxınlığındakı Əlincə qalasında saxlanılırdı. Hökmdarın xəzinələrinin bir hissəsi Sərcəxan qalasında yerləşirdi (1;200).

Cahan pəhləvandan başlayaraq, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin idarə edilməsi üçün ali müəssisə (divan əl-əla) var idi ki, ona vəzir başçılıq edirdi. Bu müəssisənin nəzdində dövlət dəftərxanası (divan əl-inşa və ya divan əl-tuğra), maliyyə idarəsi və ya xəzinədarlıq (divan əl-istifa) yerləşirdi. Dövlət dəftərxanası həm daxili, həm də xarici yazışmanı yerinə yetirirdi. Dövlət dəftərxanasının başçısı münşi və ya tuğrayı idi (1, 201). Maliyyə idarəsinə və ya xəzinəyə ali maliyyə məmuru (mustovfi əl-məmalik) rəhbərlik edirdi. O, dövlətin maliyyə idarəsinin başçısı olub baş vəzirin nəzarəti və rəhbərliyi altında işləyirdi. Ölkənin maliyyə əməliyyatları onun divanında qeydiyyatda alınır. Maliyyə əməliyyatları ilə ona tabe olan və onun divanında çalışan maliyyə məmurları məşğul olurdular.

Dövlətin əsas idarələrindən biri də hərbi idarə idi. Ona sahib divan əl-ard və ya arid başçılıq edirdi. O, hərbi iqtalara nəzarət edir, bütün rütbədən olan hərbi qulluqçuların şikayətlərinə və haqlarının ödənilməsinə baxırdı (1, 202). İqta torpaq mülkiyyətinin şərti forması olub islam qanunları əsasında dövlət məmurlarına maaş əvəzində verilirdi. Belə torpaq sahələri alanlar iqtadar, yəni iqta sahibi adlanırdılar. İqtadar iqtanı sata, bağışlaya, irsi olaraq varisibə verə bilməzdi. XI – XII yüzillərdə saray məmurlarına, əsgəri rütbəliyə geniş miqyasda iqtalar paylanılır. Bu dövrdə xidmətə görə maaş əvəzi verilən iqta ilə

yanaşı idari iqtalar da verilirdi. Sonuncu əslində inzibati ərazi bölgüsü prinsipinə uyğun olub, yerlərdə hakimiyyətin həyata keçirilməsi üsulu kimi də dəyərləndirilə bilər. İdari iqtalar əsasən şahzadələrə hər hansı bir vilayətin hakimiyyətinin iqta formasında verilməsindən ibarət olurdu. Bununla yanaşı hərbi rütbəliyə də iqta verilirdi. Ancaq hərbi iqtalar idari iqtalardan ərazisinə görə kiçik olurdu. Bir çox hallarda hərbi iqta sahibləri də müharibə olmaqda iqtasında yaşayır və həm də onu idarə edirdi.

Azərbaycan Atabəyləri dövləti müxtəlif vaxtlarda bir sıra iri vilayət və əyalətlərdən təşkil olunmuşdu. Onların adətən dəqiq müəyyən olunmuş sərhədləri yox idi. Dövlətin tərkibində həmişə Azərbaycan, Arran, Naxçıvan, Fars İraqı, Rey və Həmədan vilayətləri daxil idilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 312 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. II cild (III-XIII əsrin I rübü). Bakı: Elm, 2007, 608 s.
3. Azərbaycan tarixi (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Prof. S.S.Əliyarlının redaktəsi ilə. Bakı: Çıraq, 2009, 872 s.
4. Ahmed bin Mahmud. Selçuk-name. II cild, İstanbul, 1977, 204s.
5. İzzəddin ibn Əl-Əsir. Əl-kamil-fi-t-tarix. Ərəbcədən tərcümə Z.Bünyadovundur. Bakı: Şur, 1996, 192 s.
6. İslam Ansiklopedisi. Türkiyə Diyanet Vakfı. IV cilt. İstanbul, 1991.
7. İslam Ansiklopedisi. İslam əlemi Tarih, Coğrafiya, Etnografiya və Biografiya luğati. I cild. Milli Eğitim Basımevi, İstanbul.
8. Ravendi. Rahat-üs-sudur və Ayet-üs-Sürur, türkçeyə çeviren Ahmet Ateş, c.I, 1957, c.II, 1960, Ankara.
9. Turan O. Selçuklular tarihi ve türk-islam medeniyeti. Ankara, 1960.
10. Гусейнов Р.А. Институт атабеков. Палестинский сборник, в. 15, 1966
11. Гусейнов Р.А. Титулатура и тамга Ильдегизидов. "Сов. Тюркология", №4, 1970.

СИСТЕМА УПРАВЛЕНИЯ АТАБЕК ЭЛЬДЕНИЗОВ

Н.П.ХАМИДОВА

РЕЗЮМЕ

Тезисы конференции имеют дело с системой управления Атабек Эльденизидов. В тезис также анализируются посты, которые сыграли большую роль в системе управления Атабеков Азербайджана, таких как атабек, визир, хаджиб, мустауфи ал-мамалик, сахиб диван ал-ард. Некоторые факты тезис, вошедшие в, впервые используются в историографии Азербайджана

Ключевые слова: Атабек Эльдениз, Атабек Азербайджана, система управления.

THE ADMINISTRATION SYSTEM OF THE ATABEK ELDAGIZ

N.P.HAMIDOVA

SUMMARY

The thesis deals with the administration system of the Atabek Eldagiz. The thesis also analyzes such posts as atabek, vizier, hajib, mustoufi el-memalik, sahib-e divan el-ard which had played great roles in the administration system of the Atabeks of Azerbaijan. Some facts included in the thesis are the first time used in the historiography of Azerbaijan.

Key Words: Atabek Eldagiz, Atabeks of Azerbaijan, administration system.

MÜNDƏRİCAT

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

İsmayılova Y.N.

Müasir Azərbaycan poeziyasında «Dədə Qorqud» obraz və motivləri əsasında poemalar 5

Musayeva İ.Ə.

Təhkiyənin roman əhatəsi və “Danabaş kəndinin əhvalatları”nın daxili genişliyi 12

Əliyeva S.E.

Qazi Bürhanəddin “Divan”ında cinas fiquru və onun üslubi poetik funksiyası 20

TARİX

Zeynalov İ.X.

S.M.Kirov adına Azərbaycan Dövlət Universitetində (Bakı Dövlət Universiteti) təlim-tərbiyə və partiya-siyasi işin vəziyyəti haqqında – Azərbaycan Kommunist (Bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Bürosunun 22 may 1948-ci il (№661/4) tarixli qərarı. Universitetdə şərqşünas kadrların hazırlanması 30

Qafarov V.

Azərbaycan Cümhuriyyəti ilə Osmanlı İmperiyası arasında təhsil və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlıq 41

Artıkbayev J.O.

“Koroğlu” dastanının Qazaxıstan kökləri 54

Məmmədli A.A.

İran-Ermənistan mədəni əlaqələrinin əsas cəhətləri 60

Avşarova İ.N.

Azərbaycan ərazisinin arxeoloji və yazılı mənbələr əsasında tədqiqi tarixindən 65

Nəcəfova K.T.

Azərbaycan milli hərəkatının ideya-siyasi əsaslarının formalaşmasında maarifçiliyin rolu 75

Sadiqov E.C.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Ermənistan-Azərbaycan ərazi münaqişəsinə digər dövlətlərin təsiri 86

Xasayev N.N.

Türk xalqlarının sovetlər dönəmi ictimai-siyasi proseslərinə dair (1946-1960-cı illər) 93

Məmmədov A.B.	
Azərbaycanın qədim və orta əsrlər şəhər və əhalisi tarixi mənbələrdə	101
Hüseynova A.Q.	
Cənubi Qafqazda Azərbaycan Respublikasının nəqliyyat və enerji siyasətində iqtisadi layihələr	107
İslam X.A.	
XX əsrin sonunda Azərbaycan Respublikasında aqrar islahatlar və beynəlxalq layihələr	116
Məmmədova A.M., İbadova S.T.	
Bakı Dövlət Universiteti ilə Şərqi slavyan ölkələri arasında təhsil sahəsində əlaqələr (XX əsrin sonu – XXI əsrin əvvəllərində)	123
Həsənov E.L.	
Gəncənin XIX əsrə aid yerli xalçaçılıq məmulatlarının tətbiqi xüsusiyyətlərinin tədqiqinə dair	134
Qasımova T.İ.	
Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kəskinləşməsində erməni lobbisinin rolu	141
Zeynalova N.M.	
Xələf mədəniyyəti və onun Azərbaycanda izləri	147
Çıraqlı N.F.	
Müasir beynəlxalq münasibətlərdə yumşaq güc anlayışı və əsas mənbələri	154
Əliyeva A.Q.	
Müstəqillik illərində Azərbaycan ailəsində islami dəyərlərin roluna dair	159
Əhmədova İ.S.	
Aprəl işğalından sonra Azərbaycan kəndində sosial siyasət (1920-1925-ci illər)	165
Həmidova N.P.	
Eldəniz Atabəyliyyənin idarəçilik sistemi	172

СОДЕРЖАНИЕ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Исмаилова Е.Н.

Поэмы на основе образов и мотивов «Деде Коркуд»
в современной азербайджанской поэзии 5

Мусаева И.А.

Романный масштаб повествования и внутренняя
просторность «Истории села Данабаш» 12

С.Е.Алиева

Фигура джинас и её стилистико-поэтическая функция
в «Диване» Гази Бурханадина 20

ИСТОРИЯ

Зейналов И.Х.

О состоянии учебно-воспитательной и партийно-политической работы
в Азгосуниверситете имени С.М.Кирова. Подготовка кадров
востоковедов в университете 30

Гафаров В.

Сотрудничество в области образования и культуры между
Азербайджанской Республикой и Османской Империей 41

Артыкбаев Ж.О.

Казахские истоки эпоса «Короглы» 54

Маммедли А.А.

Основные аспекты Ирано-Армянских культурных связей 60

Авшарова И.Н.

Из истории исследований Азербайджана на основе археологических и
письменных источников 65

Наджафова К.Т.

Роль просвещения в формировании идейно-политических течений
азербайджанского национального движения 75

Садигов Э.Дж.

Влияние других государств на конфликт между Арменией и
Азербайджаном в период существования Азербайджанской
Демократической Республики 86

Хасаев Н.Н.

О социально-политических процессах тюркских народов
в советскую эпоху (1940-1960) 93

Маммедов А.Б.

Древние и средневековые города и население Азербайджана
в исторических источниках 101

Гусейнова А.Г.	
Экономические проекты в транспортной и энергетической политике Азербайджанской Республики на Южном Кавказе.....	107
Ислам Х.А.	
В конце XX века аграрные реформы в Азербайджанской Республике и международные проекты.....	116
Мамедова А.М., Ибадова С.Т.	
Связи Бакинского Государственного Университета с Восточно-славянскими странами в сфере образования (конец XX - начало XXI вв.).....	123
Гасанов Э.Л.	
О прикладных особенностях исследования местных изделий ковроткачества Гянджи XIX века.....	134
Гасымова Т.И.	
Роль армянского лобби в разжигании Армяно-Азербайджанского, Нагорно-Карабахского конфликта	141
Зейналова Н.М.	
Халафская культура и ее следы в Азербайджане.....	147
Чыраглы Н.Ф.	
Понятие и источники мягкой силы в современных международных отношениях.....	154
Алиева А.Г.	
Роль исламских ценностей в азербайджанской семье в годы независимости.....	159
Ахмедова И.С.	
Социальная политика в азербайджанской деревне после апрельской оккупации (1920-1925 гг.).....	165
Хамидова Н.П.	
Система управления Атабек Эльденизов	172

CONTENS

LITERATURE

Ismayilova Y.N.

The poems on the basis of the characters and motives
of “Dede Gorgud” in modern Azerbaijani poetry 5

Musayeva I.A.

The novel scale of the narrative and the internal spaciousness of
“Stories of Danabash village” 12

Aliyeva S.E.

Jinas figure in Gazi Burhanaddin’s Divan and its stylistic poetic function 20

HISTORY

Zeynalov I.Kh.

On the state of educational and political work at
Azerbaijan State University named after S.M.Kirov.
Training of orientalists at the university 30

Gafarov V.

Cooperation in education and culture between the Republic of Azerbaijan
and the Ottoman Empire 41

Artikbayev J.O.

Kazakh origins of the Korogly epos 54

Mammadli A.A.

The main aspects of Iranian-Armenian cultural relations 60

Avsharova I.N.

From the history of the study of Azerbaijan on the basis of archaeological
and written sources 65

Najafova K.T.

The role of enlightenment in the formation of ideological and political
trends of the Azerbaijani national movement 75

Sadigov E.J.

The influence of other states on the conflict between Armenia and
Azerbaijan during the existence of the Azerbaijani Democratic Republic 86

Khasayev N.N.

On the socio-political processes of the turkic peoples in the soviet era
(1940-1960)..... 93

Mammadov A.B.

Ancient and medieval cities and population of Azerbaijan
in historical sources..... 101

Huseynova A.G.	
Economic projects of the Republic of Azerbaijan in the transport and energy policy in the South Caucasus.....	107
Islam X.A.	
The agrarian reforms and international projects of the Republic of Azerbaijan late in XX century.....	116
Mammadova A.M., Ibadova S.T.	
Relations of Baku State University with Eastern slavic countries in the field of education (late XX - early XXI centuries).....	123
Hasanov E.L.	
The applied features of the study of local carpet products of the XIX century Ganja	134
Gasimova T.I.	
The role of the armenian lobby in the inciting of the Armenia-Azerbaijan Nagorno Karabakh conflict.....	141
Zeynalova N.M.	
Khalaf culture and its traces in Azerbaijan	147
Chiraqli N.F.	
Soft power and its main resources in the modern international relations	154
Aliyeva A.G.	
The role of islamic values in Azerbaijani family during the years of independence.....	159
Ahmadova I.S.	
Social policy in the ancient Azerbaijan after the april occupation (1920-1925).....	165
Hamidova N.P.	
The administration system of the Atabek Eldagiz	172

Redaktorlar: *Məryəm Qədimova*
Yafəs Quliyev
Nərgiz Əliyeva

Kompüter tərtibçisi: *Azadə İmanova*

Çapa imzalanıb: 08.02.2021

Formatı: 70x100 1/16. Həcmi 11,5 ç.v. Sayı 100.

Bakı Dövlət Universitetinin mətbəəsində çap olunmuşdur.

Bakı şəh., AZ1148, Z.Xəlilov küçəsi 33.

e-mail: bdumetbee@gmail.com